

SİVAS CUMHURİYET ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü
Temel İslam Bilimleri Ana Bilim Dalı

SİYASÎ VE İTİKADÎ TARTIŞMALARIN KÜTÜB-İ SİTTE'DEKİ YANSIMALARI

Doktora Tezi

Sema KORUCU GÜVEN

Sivas
Mart 2023

SİVAS CUMHURİYET ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü
Temel İslam Bilimleri Ana Bilim Dalı

SİYASÎ VE İTİKADÎ TARTIŞMALARIN KÜTÜB-İ SİTTE'DEKİ YANSIMALARI

Doktora Tezi

Sema KORUCU GÜVEN

Tez Danışmanı
Prof. Dr. Cemal AĞIRMAN

Sivas
Mart 2023

ETİK İLKELERE UYGUNLUK BEYANI

Sivas Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü bünyesinde hazırladığım bu Doktora tezinin bizzat tarafımdan ve kendi sözcüklerimle yazılmış orijinal bir çalışma olduğunu ve bu tezde;

- 1- Çeşitli yazarların çalışmalarından faydalandığımda bu çalışmaların ilgili bölümlerini doğru ve net biçimde göstererek yazarlara açık biçimde atıfta bulunduğumu;
- 2- Yazdığım metinlerin tamamı ya da sadece bir kısmı, daha önce herhangi bir yerde yayımlanmışsa bunu da açıkça ifade ederek gösterdiğimi;
- 3- Başkalarına ait alıntılanan tüm verileri (tablo, grafik, şekil vb. de dahil olmak üzere) atıflarla belirttiğimi;
- 4- Başka yazarların kendi kelimeleriyle alıntılarladığım metinlerini, tırnak içerisinde veya farklı dizerek verdiğim yine başka yazarlara ait olup fakat kendi sözcüklerimle ifade ettiğim hususları da istisnasız olarak kaynak göstererek belirttiğimi,

beyan ve bu etik ilkeleri ihlal etmiş olmam halinde bütün sonuçlarına katlanacağımı kabul ederim.

....../....../2023

Sema KORUCU GÜVEN

ÖNSÖZ

Kaleme alınan her bir eser, az ya da çok, yazıldığı dönemin sosyal, siyasî, dinî ve kültürel yapısından etkilenir. Zira tarihe yön veren kişi, fikir ya da eylemler genel olarak dönemin siyasî otoritesinin gücü elinde tutmak, (varsa) isyanları bastırmak ya da sosyo-ekonomik çıkarlarını korumak için baskıcı tutumlar sergilemesi sonucu ortaya çıkar. İslâm tarihine bakıldığında da durum pek farklı değildir. Hilâfetin merkezindeki isimler siyasî otoritelerini sağlamak ve hakimiyetlerini uzun zaman sürdürmek istedikleri için itikadî konuları siyasî birer argüman olarak kullanmıştır. Siyasî erkin, itikat alanına giren konuları kendi gündemine çekerek üst akıl oluşturma çabaları hem hilâfet tarihinde hem de dinî sahada büyük etkiler uyandırmıştır. Hicrî üçüncü asra kadar dinî düşünce yapılırken siyasî gelişmelerin etkisinde kalmış ve bu etki ile kimliğe dönüşen siyasî ve itikadî fırkalar tezahür etmiştir.

Çalışmanın amacı *Kütüb-i Sitte* musanniflerinin yaşadığı hicrî üçüncü asır ve ilk iki asırdaki siyasî tartışmalar ve bu tartışmalara paralel olarak ortaya çıkan itikadî meselelerin toplum ve iktidar arasında nasıl bir etkileşime sebep olduğu; bu süreçte meydana gelen itikadî fikir ve tartışmaların, bunların doğurduğu akımların *Kütüb-i Sitte*'deki yansımalarını ortaya koymaya çalışmaktır. Fakat siyasetin girift bir yapısı olduğu gibi toplum da karmaşık bir yapıya sahiptir. Şüphesiz tezde işlenecek konuların pek çok toplumsal ve siyasî arka planı vardır. Bununla birlikte elinizdeki çalışma kendi sınırları içerisindeki konuları siyasal ve itikadî zemin bağlamında ele alma gayretinde olacaktır. Zira ele alınan konular hadis tarihini derinden etkilediği gibi hadis edebiyatında da kendini göstermiştir.

Kütüb-i Sitte'deki siyasî ve itikadî düşüncelerin yansımalarının ele alındığı bu çalışma iki bölümden oluşmaktadır. İlk bölümde siyasî tartışmalara zemin olan hilâfet ve fiten konuları işlenmiştir. Bu bölümde araştırma sınırları içerisindeki tarihî konuları kronolojik olarak incelemesi bakımından ilk olarak *fiten* konusu ele alınmıştır. İkinci bölümde siyasî meseleler neticesinde ortaya çıkıp itikadî hüviyet kazanan kader, iman ve tevhid konularına yer verilmiştir. Her iki bölümde de ele alınan konuların, siyasî süreç içerisindeki kullanımları ve bu konulara siyasî ve itikadî fırkaların yaklaşımları ve bunların *Kütüb-i Sitte*'deki bölümler, bâb başlıkları ve rivayetlerin sıralanışına yansımaları tasvir edilmiştir.

Çalışmamın her satırında emeği olan, ilgi ve desteğini esirgemeyen kıymetli hocam ve danışmanım Prof. Dr. Cemal Ağırman'a; moral ve motivasyon desteğinin yanı sıra çalışmamı baştan sona okuyarak önemli katkılarda bulunan değerli hocalarım Prof. Dr. Sami Şahin, Dr. Öğr. Üyesi Mehmet Çetin ve Arş. Gör. Ömer Faruk Özbek'e; kıymetli görüşleri ile katkıda bulunan Prof. Dr. Ünal Kılıç, Prof. Dr. Ahmet Yıldırım ve Prof. Dr. Ömer Özpınar'a teşekkürü bir borç bilirim.

İÇİNDEKİLER

İÇİNDEKİLER	i
KISALTMALAR	iii
ÖZET.....	v
ABSTRACT	vii
GİRİŞ	1
A. Çalışmanın Konusu, Önemi ve Amacı	1
B. Çalışmanın Metodu.....	6
C. Çalışmanın Kaynakları	7
D. Siyasî ve İtikadî Tartışmalara Sebep Olan Fırkalar.....	11
D.1. Ehl-i Bid‘at	15
D.1.1. Kaderiyye	16
D.1.2. Mürcie	16
D.1.3. Cehmiyye	17
D.1.4. Hâriciyye	17
D.1.5. Şîa.....	18
D.2. Ehl-i sünnet	19
1. BÖLÜM.....	27
1. SİYASÎ TARTIŞMALARIN KÜTÜB-İ SİTTE’DEKİ YANSIMALARI	27
1.1. Fiten Konusunun <i>Kütüb-i Sitte</i> ’deki Yansımaları	29
1.1.1. Hz. Osman Dönemi’ne Dair Olayların <i>Kütüb-i Sitte</i> ’deki Yansımaları .	34
1.1.2. Hz. Ali Dönemi’ne Dair Olayların <i>Kütüb-i Sitte</i> ’deki Yansımaları	38
1.1.3. Emevîler Dönemi’ne Dair Olayların <i>Kütüb-i Sitte</i> ’deki Yansımaları	46

1.1.4. Abbâsîler Dönemi'ne Dair Siyasî Olayların <i>Kütüb-i Sitte</i> 'deki Yansımaları	53
1.2. Hilâfet Konusunun <i>Kütüb-i Sitte</i> 'deki Yansımaları	60
1.2.1. İmamların Kureyş'ten Olması Konusu	63
1.2.2. Halife Tayini Konusu.....	69
1.2.3. Biat Konusu	79
1.2.4. Efdaliyet Konusu	86
2. BÖLÜM.....	93
2. İTİKADÎ TARTIŞMALARIN <i>KÜTÜB-İ SİTTE</i>'DEKİ YANSIMALARI.....	93
2.1. Kader Konusunun <i>Kütüb-i Sitte</i> 'deki Yansımaları	97
2.1.1. Allah'ın Ezelî İlmi Konusu.....	102
2.1.2. Kulların Fiilleri Konusu.....	106
2.1.3. Dalâlet ve Hidâyet Konusu	111
2.2. İman Konusunun <i>Kütüb-i Sitte</i> 'deki Yansımaları	117
2.2.1. İmanın Tanımı Konusu	119
2.2.2. İmanın Artması ve Eksilmesi Konusu	124
2.2.3. İman-islâm İlişkisi Konusu	129
2.2.4. Büyük Günah Konusu.....	134
2.5. Tevhid Konusunun <i>Kütüb-i Sitte</i> 'deki Yansımaları	146
2.5.1. Haberî Sıfatlar Konusu	150
2.5.2. Rü'yetullah Konusu	160
2.5.3. Halku'l-Kur'ân Konusu	165
SONUÇ.....	177
KAYNAKÇA	185
ÖZ GEÇMİŞ.....	205

KISALTMALAR

b.	:bin, ibn (Oğlu)
b.y.	:Basım Yeri Yok
bk.	:Bakınız
bnt.	:Binti
çev.	:Çeviren
ed.	:Editör
H.z.	:Hazreti
No.	:Hadis Numarası
nşr.	:Neşreden
öl.	:Ölüm Tarihi
r.a.	:Radıyallahu anh
s.a.v.	:Sallallâhü aleyhi ve sellem
TDV	:Türkiye Diyanet Vakfı
thk.	:Tahkik Eden
ts.	:Tarihsiz
vb.	:ve benzerleri
vd.	:ve devamı
vd.	:ve diğerleri
y.y.	:Yayıncı Yok

ÖZET

Fetihlerle genişleyen İslâm coğrafyası içerisindeki birçok dinî inanış ve etnik yapı Müslüman toplumu siyasî, kültürel, fikrî ve itikadî alanda etkilemiştir. Bu durum çeşitli mezhep ve fırkaların ortaya çıkmasına zemin hazırlarken hadis ilmi de bu etkiden nasibini almıştır. Hadis malzemesini konularına göre tertip eden, hadislerden ilmî ve amelî alanda faydalanma konusunda büyük kolaylık sağlayan musannef türü eserler içerisinde *Kütüb-i Sitte* adı ile şöhret kazanan altı hadis kitabı en çok başvuru kaynağıdır. *Kütüb-i Sitte* musanniflerinin her biri –kendi sistematığı içerisinde- dönemin mezhep ve fırkalarına itikadî, amelî ve fikrî anlamda cevap olabileceğini düşündükleri hadisleri ilgili konularda bir araya getirmişlerdir. Musannifler, eserindeki hadisleri konularına göre ayırıp bâblar halinde tasnif etmiş ve bâb başlıklarında kendi yorumları olabilecek ifadeler kullanmıştır. Böylece onlar, itikadî meselelerle yakından ilgilenmiş, selef inancına aykırı görüşler ileri süren Kaderiyye, Cehmiyye, Havâric ve Şîa'yı rivayetler vasıtası ile tenkit etmiş ve Ehl-i sünnet düşüncesinin oluşumuna katkıda bulunmuştur. Bu çalışma da bahsi geçen fırkalar tarafından dile getirilen siyasî ve itikadî tartışmaların *Kütüb-i Sitte*'deki yansımalarından bahsetmektedir.

Kütüb-i Sitte musannifleri genel olarak iman konusunda Mürcie'ye; kaderin ve kulların fiillerinin Allah'ın ezeli ilminde ve yazılı bulunduğu konusunda Kaderiyye'ye; hilâfetle ilgili meselelerde Şîa ve Hâricîlere; rü'yetullah, Allah'ın sıfatları ve arş mevzusunda Cehmiyye'ye reddiyede bulunan hususî bölümler oluşturmuştur. Bu çalışma da, bahsi geçen meseleleri fiten, hilâfet, kader, iman ve tevhid başlıkları altında incelemektedir. İki bölümden oluşan bu çalışmanın ilk bölümünde siyasî tartışmaların merkezinde görülen fiten ve hilâfet konusu ele alınmıştır. İkinci bölüm ise itikadî tartışmalara kaynak olan kader, iman ve tevhid konuları işlenmiştir. Her iki bölümde de ele alınan konuların siyasî ve itikadî arka planı tasvir edilmiş ve bu konuların *Kütüb-i Sitte*'deki yansımalarına değinilmiştir. Neticede *Kütüb-i Sitte* musanniflerinin siyasî ve itikadî fırkalara ne ölçüde reddiyede bulunduğu ve bu reddiyelerin birbirine benzerlik yahut farklılıkları tespit edilmeye çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Hadis, Kütüb-i Sitte, Fırka, Mezhep, Siyasî ve İtikadî Tartışma

ABSTRACT

Many religious beliefs and ethnic structures in the Islamic geography, which expanded with the conquests, affected the Muslim society in the political, cultural, intellectual and theological fields. While this situation paved the way for the emergence of various sects and sects, the science of hadith also got its share from this effect. Six hadith books, which gained fame with the name *al-Kutub al-sitta*, are among the most frequently referenced sources among the musannef type of works that organize the hadith material according to their subjects and provide great convenience in benefiting from the hadiths in the scientific and practical field. Each of the *al-Kutub al-sitta* musannifs brought together the hadiths, which they thought could be the answer to the sects and sects of the period, in terms of belief, practice and thought, on related topics. Musannifs separated the hadiths in their work according to their subjects and classified them into chapters and used expressions that could have their own interpretations in the chapter titles. Thus, they were closely interested in theological issues, criticizing the Kadariyya, Jahmiyya, Khariji and Shia, who put forward views contrary to the belief of the predecessors, through the narrations and contributed to the formation of the Ahl as-Sunnah thought. This study also talks about the reflections of the political and theological debates expressed by the aforementioned sects in *al-Kutub al-sitta*.

al-Kutub al-sitta musannifs generally refer to Murji'a about faith; to Kadariyya that destiny and the deeds of the servants are written and in the eternal knowledge of Allah; Shi'a and Kharidjis in matters related to the caliphate; ru'yat Allah has created special chapters that reject the Jahmiyya on the subject of Allah's attributes and the Throne. In this study, the aforementioned issues are examined under the titles of fitan, caliphate, destiny, faith and tawhid. In the first part of this study, which consists of two parts, the issue of fitan and caliphate, which is at the center of political debates, is discussed. In the second part, the subjects of destiny, faith and tawhid, which are sources of theological debates, are discussed. In both chapters, the political and theological background of the subjects discussed are described and the reflections of these subjects in *al-Kutub al-sitta* are mentioned. As a result, it has been tried to determine to what extent the *al-Kutub al-sitta* musannifs

rejected the political and theological sects and the similarities or differences of these rejections.

Keywords: Hadith, *al-Kutub al-sitta*, Movement, Sect, Political and Theological Debate

GİRİŞ

A. Çalışmanın Konusu, Önemi ve Amacı

“Gidilen, tutulan yol, benimsenen görüş” anlamlarına gelen *mezheb*, İslâm’ın itikadî ve amelî sahadaki düşünce ekolleri olarak tanımlanmaktadır.¹ Siyasî, itikadî ve fikhî ayrımına gitmeksizin bu ekollerin her biri dilimizde mezhep olarak değerlendirilmektedir. Ancak İslâm tarihi sahnesinde siyasî ve itikadî alanda kendini gösteren gruplar için *fırka* ismi kullanılmaktadır.² *Fırkaların* çoğunlukla siyasî bir amacı olduğu ve bu amaçları uğruna Kur’ân’ı ve Sünnet’i yorumladıkları bilinen bir gerçektir.³ İslâm tarihindeki siyasî ve itikadî bu yapılanmalar içinde bulunduğu sosyal ve siyasî şartların etkisiyle Kur’ân ve Sünnet telakkisi geliştirmiştir. Savundukları görüşün Kur’ân ve Sünnet’e uygun ve en doğrusu olduğu iddiası güden bu akımlar kendi dışındaki görüş ve fikirlerin de yanlışlığını ispatlamaya çalışmıştır. Neticede nerede ise her bir grup kendi mezhebini din ile özdeşleştirmeye çalışmıştır. Bu dinî kaygı ile hicretin birinci yüzyılından itibaren başlayan siyasî ve itikadî dinî fırkaların önderleri yahut mensupları kendi görüşlerini kısa ifadelerle açıkladığı *makâlât* türü eserler ortaya koymuştur. Bu tür eser telif edenler *Ehl-i sünnetin* dışında olanlar şeklinde kabul görmüştür. *Makâlât* türü bu eserlerde, özellikle Hz. Osman’ın şahadetinin ardından ve Emevîler zamanında ortaya çıkan vakalar üzerine Kur’ân-ı Kerîm ve Sünnet’i kaynak göstererek hukukî, siyasî ve dinî meselelerde Müslümanların büyük çoğunluğunun aşına olmadığı yeni görüşler yer almaktadır. İşte bu amillerin etkisi ile *Ehl-i sünnete* mensup kimseler de teliflerde bulunmaya başlamıştır.⁴

Hadis musannefâtı da bu telifler arasında sayılabilir. Bilhassa hicrî üçüncü asrın başlarında yaşanan Mihne hadisesi ile ehl-i hadîs ve ehl-i re’y arasındaki görüş ayrılıkları zirveye ulaşmış ve bu fikrî muhalefet, muhaddisleri, ehli bid‘at olarak

¹ Ebü’l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem İbn Manzûr, *Lisânül-Arab* (Beyrût: Dâru Sâdır, 1993), 1/393, 394.

² Ethem Rûhi Fıĭlalı, *İtikadî İslâm Mezheplerine Giriş* (İzmir: İzmir İlähiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2007), 11.

³ Yusuf Ziya Yörükân, *Ebü’l-Feth Şehristânî Mîlel ve Nihal Üzerine Karşılaştırmalı Bir İnceleme ve Mezheplerin Tetkikinde Usûl* (Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı, 2002), 93.

⁴ Fıĭlalı, *İtikadî İslâm Mezheplerine Giriş*, 17-28.

kabul ettikleri bir kısım kelamcılarının sünnete verdikleri zarardan koruma gayesine yöneltmiştir. Böylece muhaddisler, bid'atleri yok etmek, unutulmaya yüz tutan sünneti ihya etmek, sünnetin vaz' ettiği amel ve itikadî, kelamcılarının akli muhakemelerinden ve sair sünnete zarar veren her türlü fırkanın görüşlerinden korumak için yoğun bir tedvin ve tasnif faaliyeti başlatmıştır. Nitekim İbn Hacer (öl. 852/1448) tabiûn döneminin sonlarında yapılan hadis tedvinini haberlerin konularına göre tasnif edilmesi, ulemanın farklı şehirlere dağılması ve Hâricîler, Râfıza, Mu'tezile gibi bid'at fırkaların düşüncelerinin yaygınlık kazanması sonucu ile açıklamaktadır.⁵ Bu çalışma da hadisçiler tarafından bid'at kabul edilen fırkaların siyâsî ve itikadî konulardaki görüşlerinin *Kütüb-i Sitte*'deki yansımalarını konu edinmektedir.

Araştırma, *Kütüb-i Sitte* musanniflerinin ya bizzat eserinde adını andığı ya da şârihler tarafından zikri geçen fırkaların siyâsî ve itikadî görüşlerine reddiye sadedindeki meselerle sınırlandırılmıştır. Nitekim Buhârî'nin, *el-Câmiu's-Sahîh*'teki "Kitâbü't-Tevhid"i Kaderiyye ve Cehmiyye'ye; "Kitâbü'l-Fiten"i Hâricîlere; "Kitâbü'l-Ahkâm"ı Râfızîlere;⁶ "Kitâbü'l-Kader"i Kaderiyye⁷ ve Cehmiyye'ye; "Kitâbü'l-İmân"ı ise Mürcie, Hâricîler, Kerrâmiyye ve Mu'tezile'ye reddiye olarak kaleme aldığı ileri sürülmüştür.⁸ Buhârî'nin yer verdiği bu bölümler Müslim'de (öl. 261/875) "Kitâbü'l-Fiten ve Eşratü's-sâa", "Kitâbü'l-İmâre", "Kitâbü'l-Kader" ve "Kitâbü'l-İmân" bölümlerinde yer almaktadır. Benzer bölümler Tirmizî'de (öl. 279/892) "Ebvâbü'l-Fiten", "Ebvâbü'l-Kader" ve "Ebvâbü'l-İmân" şeklinde yer almakta olup benzer rivayetleri içermektedir. Bu sebeple Müslim ve Tirmizî'nin hocaları Buhârî gibi bu bölümler altında siyâsî ve itikadî fırkalara reddiyede bulunduğu söylenebilir. Diğer taraftan Ebû Dâvûd (öl. 275/889) *Sünen*'inde "Kitâbü's-Sünne" bölümüne ümmetin yetmiş üç fırkaya ayrılacağını bildiren: "Yahudiler ve Hristiyanlar yetmiş bir yahut yetmiş iki fırkaya ayrıldı. Hristiyanlar da

⁵ Ebû'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalânî İbn Hacer, *Hedyü's-sârî*, thk. Şuayb el-Arnaût (Dimaşk-Hicaz: er-Risâletü'l-Âlemiyye 2013/1424), 1/7.

⁶ Ebû'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalânî İbn Hacer, *Fethu'l-bârî bi-şerhi Sahîhi'l-Buhârî*, thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî vd. (Kâhire: Matbaatü's-Selefiyye), 13/290.

⁷ H. Musa Bağcı, "el-Buhârî'nin Kader Konusunda Mu'tezile ile Münakaşaları", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 46/1 (Nisan 2005), 21-42.

⁸ İbn Battâl, *Şerhu Sahîhi'l-Buhârî*, 1/61-62; İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 1/69; Aynî, *Umdetü'l-kârî*, 1/257, 265, 293, 323; Kastallânî, *İrşâdû's-sârî*, 1/147, 166, 217; Bağcı, "el-Buhârî'nin Kader Konusunda Mu'tezile ile Münakaşaları", 21-42.

yetmiş bir yahut yetmiş iki fırkaya ayrılmışlardı. Benim ümmetim ise yetmiş üç fırkaya ayrılacaktır.”⁹ rivayeti ile başlamaktadır. Böylece o, bu başlangıçla adeta eser içerisinde makalât ya da fırak türü bir bölüm oluşturmuş izlenimi vermektedir.¹⁰ Kaderiyye, Mürcie, Cehmiyye, Hâricîler ve isim vermeksizin Mu‘tezile’ye ait görüşlere reddiye olacak rivayetleri ilgili bölüm altında sıralaması da bu kanaati destekler mahiyettedir. Ebû Dâvûd’un bu sıralamasından, tıpkı mezhepler arasındaki ihtilafları konu alan eserler gibi, ümmet arasındaki ilk ayrışmanın ve sünnete muhalif düşünce yapısının -özellikle Şîa’ya karşı sahâbenin fazileti ekseninde dönen- hilâfet konusunda gerçekleştiği görülmektedir. Ebû Dâvûd “İrcânın Reddi Hakkında” adını verdiği bâb başlığı altında Mürcie’ye reddiyede bulunurken,¹¹ Kaderiyye’nin ümmetin Mecusîleri olduğuna dair haberler ve Kaderiyye’nin görüşlerinin hilafına olabilecek hadis nakilleri¹² ile Kaderiyye’yi reddeder. Ardından “Cehmiyye Hakkında” adını verdiği bâb başlığı altında Allah’ın sıfatları olduğunu kabul etmeyen Cehmiyye’yi reddeden rivayetler¹³ sunar. O, “Her kim cemaatten bir karış kadar uzaklaşırsa (o kimse) boynundan İslâm boyunduruğunu çıkarmış olur.”¹⁴ rivayetinin ardından ise Hâricîlerin devlet başkanı Hz. Ali’ye karşı çıkmalarını ve bu sebeple sahâbenin onlara karşı verdiği savaşı anlatır.¹⁵ Böylece Ebû Dâvûd, halifeye isyan konusunda Hâricîlere karşı çıkmış olmaktadır. İbn Mâce (öl. 273/887) ise

⁹ Ebû Dâvûd, “Sünne”, 1 (No. 4596); Tirmizî, “İman”, 18 (No. 2640); İbn Mâce, “Fiten”, 17 (No. 3991). Tirmizî, rivayet için “hasen sahîh” tabirini kullanmaktadır. Mevlüt Özler, 73 fırka konusuna münhasır olarak telif ettiği eserinde, mesele ile ilgili rivayetleri dört başlık altında toplamış ve bunlardan “Zındika, Kaderiye, Cehmiyye” gibi fırka isimlerinin yer almadığı rivayetlerin sahîh olduğunu belirtmiştir. Mevlüt Özler, *İslâm Düşüncesinde 73 Fırka Kavramı* (İstanbul: Nun Yayınları, 1996), 39. Bu konudaki rivayetleri doktora tezinde inceleyen Muhammet Emin Eren ise Ebû Hureyre tariklerinin müşterek ravisi olan Muhammed b. Amr (öl. 144/762) için nispeten ta’dîl ifadeleri kullanılsa da, hakkındaki cerhin daha ağırlıklı olduğunu söylemektedir. Muhammet Emin Eren, *Fırkalaşma Olgusu Bağlamında 73 Fırka Rivayetleri* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2014), 135-136. Söz konusu tez daha sonra KURAMER tarafından *Hadis Tarih ve Yorum 73 Fırka Hadisi Üzerine Bir İnceleme* adı ile yayımlanmıştır. Ayrıca bu konu için bk. Abdullah Eren, *İftirak Hadislerinin Tahric, Tahkik ve Yorumu* (Bursa, Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1998); Ahmet Keleş, “73 Fırka Hadisi Üzerine Bir İnceleme”, *Marife* 5/3 (2005), 25-45; Sayın Dalkıran, “Yetmişüç Fırka Hadisi ve Düşündürdükleri”, *EKEV Akademi Dergisi* 1/1 (Kasım 1997), 97-116; Kadir Gömbeyaz, “73 Fırka Hadisinin Mezhepler Tarihi Kaynaklarında Fırkaların Tasnifine Etkisi”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 14/2 (Haziran 2005), 147-160.

¹⁰ Nitekim Abdülkâhîr el-Bağdâdî (öl. 429/1037-38) de *el-Fark beyne'l-Fırak* adlı eserine aynı rivayetin nakli ve izahı ile başlamıştır. (Bağdâdî, *el-Fark beyne'l-fırak*, 5-7).

¹¹ Ebû Dâvûd, “Sünne”, 14, 15 (No. 4676-4690).

¹² Ebû Dâvûd, “Sünne”, 16, 17 (No. 4691-4720).

¹³ Ebû Dâvûd, “Sünne”, 18-20 (No. 4721-4738).

¹⁴ Ebû Dâvûd, “Sünne”, 26 (No. 4758).

¹⁵ Ebû Dâvûd, “Sünne”, 27 (no. 4763-4770).

Sünen'inin "Mukaddime" isimli ilk bölümünde sünnete ittibâdan bahseden ve Ebû Dâvûd'un "Kitâbü's-Sünne"sinin muhtevasına benzer şekilde, Mürcie, Kaderiyye, Şîa, Hâricîler ve Cehmiyye'ye reddiye niteliğinde nakiller mevcuttur. "İman babı"nda, imanın muhtevası ve derecelerine dair haberler verildikten sonra: "Bu ümmetten iki sınıf vardır ki Müslümanlıkta onlar için nasib yoktur. Bu zümreler Mürcie ve Kaderiyedir."¹⁶ rivayeti ve imanda artmanın/eksilmenin olacağına dair hadislerle¹⁷ sonlanmaktadır. Böylece iman hakkındaki görüşlerinden ötürü Mürcieyi reddeden İbn Mâce, "Kader Hakkında Bir Bâb" adını verdiği bâbda da Kaderiyye'yi tenkit etmiştir.¹⁸ "Rasûlullah'ın Sahâbîlerinin Faziletlerinin Beyanı" bâbı¹⁹ ile bölüme devam edilirken Şîi ve Hâricî gruplar reddedilmiş ve "Hâricîler Hakkındaki Hadislere Ait Bir Bâb" bölümünde Hâricîlere dair rivayetler ve bu fırka hakkında birtakım bilgiler veren hadisler²⁰ rivayet edilmiştir. "Cehmiyye'nin İnkâr Ettiği Şeylerin Beyânı" adı verilen bâbda ise rû'yetullah, Allah'ın sıfatları ve arş konusundaki hadis rivayetleri²¹ Cehmiyye'yi reddeder şekilde görülmektedir.

Yukarıda ismi verilen fırkaların görüşleri dikkate alınarak hazırlanan bu araştırma fiten, hilâfet, kader, iman ve tevhid konularını *Kütüb-i Sitte* üzerinden ele almaktadır. Araştırma, konularına ayrılarak ele alınan bu hadis malzemesinin siyasî arka planını tasvir etmeye çalışmıştır. Hicrî birinci asırdan başlayıp araştırmamızın sınırı olan üçüncü asra kadar geçen dönemde, sosyal hayatta meydana gelen birçok mesele ile İslâmî ilimler oluşumunu tamamlamıştır. Bu problemler kimi zaman kamusal ve bireysel hukukun sahasında görülmüş ve fıkhnın inşasında önemli rol oynamıştır. Kimi zaman da bireylerin ve grupların Müslüman olmadan önceki inançlarının etkisi ya da Müslümanların farklı din mensupları ile ortak bir hayatı paylaşmaları İslâm akaidinin oluşmasına zemin hazırlamıştır. Dolayısı ile bu çalışma siyasî meseleler neticesinde zuhûr eden fırkaların düşünce yapılarının, musannef

¹⁶ İbn Mâce, "Mukaddime", 9 (No. 62, 73); Tirmizî, "Kader", 13 (No. 2149). Tirmizî hadisi garîb hasen kaydıyla nakletmiştir. Hadisin sıhhat değerlendirmeleri için bk. Köktaş, "Kaderiyye ve Mürcie ile İlgili Hadislerin Değerlendirilmesi", 120-124. Köktaş, Tirmizî'nin bazı nüshalarında ilgili rivayetin yalnızca *garîb* kaydı ile nakledildiğini, hadisin tenkit edilen râvilerle ele alındığında şüpheli hale geldiğini, söz konusu rivayetin İbn Abbas'ın sözü olarak nakledilmesi ile hadisin mevkûf olabileceğini ifade etmektedir.

¹⁷ İbn Mâce, "Mukaddime", 9 (No. 74-75)

¹⁸ İbn Mâce, "Mukaddime", 10.

¹⁹ İbn Mâce, "Mukaddime", 11 (No. 93-166).

²⁰ İbn Mâce, "Mukaddime", 12. (No. 167-176).

²¹ İbn Mâce, "Mukaddime", 13 (No. 177-202).

türünde kaleme alınan bu eserlerdeki yansımalarını tespit etmesi bakımından önemlidir.

Düşünceleri yazıya dökmek, bilgiyi aktarmak kadar o düşünceyi somut ve yerleşik kılma arzusunun bir ürünüdür. Ayrıca yazının sistematize etmek gibi bir gücü bulunmaktadır. Dolayısı ile yazı akıp giden sosyal hayatı sabitleyerek kategorize etmektedir. İslâmî ilimlere ait eserlerde olduğu gibi yazının bu gücünü *Kütüb-i Sitte*'de de görmek mümkündür. Zira bu eserlerin musannifleri, konularına ayrılan hadisleri bâb başlıkları altında naklederek rivayetleri kategorize etmiş ve böylece bir tür anlama ve yorumlama gayreti içerisine girmiş olmaktadır. Neticede her bâb, fıkhu'l-hadisın bir parçası haline gelmiş olur.²² Binaenaleyh musannif, seçtiği konu ve konuya ilişkin olarak rivayet ettiği hadislerle fikir dünyasını ve toplumdaki problemleri yansıtacaktır.²³ İşte bu noktada, hadis metnini bütün ya da parçalar halinde bir başka hadis metni ile ilişkilendirerek metne yeni anlamlar kazandırmak yani bir nevi “reyde bulunmak” vardır.²⁴ Bu açıdan bakıldığında her bâb başlığı müellifin ya bizatihi yorumunu ya da seleften gördüğü kültürel bir duruşu ihtiva edecektir.²⁵

Kaleme alınan her eser içerisinde barındırdığı tarihî, kültürel, siyasî ya da dinî kimliğin taşıyıcısı olması bakımından önemlidir. Hadis musannefâtı da bu kimliğin Hz. Peygamber, sahabe, tâbiûn ve daha sonraki nesillerdeki kaydını tutan bir bellek gibidir. Nesilden nesile aktarılan bu bellek doğrulama ya da yanlışlamaya gidilmeden kendi dönemi ve şartları içerisinde tasvir edilmeye çalışılacaktır. Böylece ehl-i hadîsin siyasî ve itikadî tartışmalar karşısındaki düşünce biçimi, zihniyet yapısının ve bu hususlardaki bilgiyi sunma biçimi tarafsız bir şekilde incelemek amaçlanmaktadır.

²² Mehmet Görmez, *Sünnet ve Hadisin Anlaşılması ve Yorumlanmasında Metodoloji Sorunu* (Ankara: TDV Yayınları, 1997), 102-103.

²³ Yavuz Ünal, *Hadisin Doğuş ve Gelişim Tarihine Yeniden Bakış* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2013), 204.

²⁴ Salih Özer, “Söylem Çözümlemesi ve Rivayetlerin Anlaşılmasına Yönelik Katkıları”, *İslâmî Araştırmalar Dergisi* 20/1 (2007), 50.

²⁵ Hayri Kırbasoğlu, “Hadis/Sünnet İlminin Yeniden İnşası”, *Hadisin Dünyü-Bugünü ve Geleceği Sempozyumu* (Samsun, 1993), 19; Salâhaddin Polat, “Hadislerin Kur’ân’a Arzının Problemleri”, *Sünnetin Dindeki Yeri* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2010), 177-185.

B. Çalışmanın Metodu

Bu çalışma giriş ve iki bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde siyasî tartışmalara temel teşkil eden *fiten* ve *hilâfet* konuları incelenecektir. *Fiten* bahsi, araştırma konularının tarihî arka planını izah etmek bakımından öne alınacaktır. Ardından ilk siyasî çekişme olan *hilâfet* meselesine yer verilecektir. İkinci bölüm *kader*, *iman* ve *tevhid* konularına ayrılacaktır. Esasında bu konuların her birinin siyasî bir arka planı bulunmaktadır. Ancak bahsi geçen mevzular *Kütüb-i Sitte*'de daha ziyade itikadî açıdan işlendiği için ikinci bölümde sunulacaktır. Emevî yönetiminin hilâfetinin meşruiyetini kadere bağlaması ile hilâfetle doğrudan alakalı hale gelen *kader* konusu, birinci bölümle bütünlük oluşturmaya adına ikinci bölümün ilk başlığı olacaktır. Ardından hicrî ilk üç asır içerisinde tekfir problemlerine yansıyan *iman* konusu incelenecektir. Özellikle tercüme faaliyetleri, yeni Müslüman olan farklı etnik gruplar ve farklı din mensupları ile gündeme gelen tevhide dair problemler de *tevhid* başlığı altında ele alınacaktır. Her iki bölümdeki başlıklar işlenirken öncelikle konuların siyasî arka planı tasvir edilmeye çalışılacaktır. Ardından *Kütüb-i Sitte* musanniflerinin ilgili konuya ayırdıkları müstakil bölümler tanıtılacaktır. Konunun alt başlıkları altında öncelikle ehl-i bid'at kabul edilen fırkaların konu hakkındaki görüşlerine yer verilecektir. Mevzu işlenirken *Kütüb-i Sitte*'deki konuyla ilgili rivayetlere yer verilecek ve rivayetlerin ilişkilendirildiği bâb adları gerekli görüldükçe ifade edilecektir. Böylece musanniflerin müstakillen konuyu ele alış tarzı görülmüş olacaktır. Ayrıca onların bu şekildeki yöntemi, Ehl-i sünnet dışındaki fırkaların konular hakkındaki görüşlerine bir reddiye midir sorusunun cevabı aranacaktır. Bunun yanısıra *Kütüb-i Sitte* musanniflerinin ilgili konulara yaklaşımlarındaki benzerlik ve farklılıklara da temas edilecektir.

Araştırmanın amaçlarından biri de konulu hadis çalışmalarındaki mezhepsel disiplini tespit etmeye çalışmak olduğu için nakledilen hadisler birer doküman olarak kullanılmıştır. Bu sebeple tezde yer verilen hadislerin sıhhat değeri ile ilgili bilgilere yeri geldikçe yer verilecek ve bununla ilgili güncel çalışmalar yapılmışsa onlara atıfta bulunulacaktır. Çalışma kaynak taramasına dayandığı için genel olarak tasvir (descriptive) metodu kullanılacaktır. Fırkaların görüşleri karşılaştırılırken

karşılaştırma metodu (comparative) yeri geldikçe de eleştiri metoduna (criticism) başvurulacaktır.

Çalışmada yer alan eser, şahıs ve mezhep adları ile kavramların yazımında *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* esas alınmıştır. Araştırmanın kaynak gösteriminde “İSNAD Atıf Sistemi 2. Edisyon” kullanılmıştır.

C. Çalışmanın Kaynakları

Çalışmada *Kütüb-i Sitte* öncesi musannef türünün konuları başlıklandırma yöntemlerini görmek için Ma‘mer b. Râşid’in (öl. 153/770) *el-Camî*²⁶ ve Abdürrezzâk’ın (öl. 211/826-27) *el-Musannef*’inden²⁷; tezde ele alınan konuların tarihsel sürecini muhaddis gözünden görmek adına İbn Ebû Şeybe’nin (öl. 235/849) *el-Musannef*’inden²⁸ faydalanılmıştır. Araştırma sınırları içerisindeki konularla ilişkilendirilen rivayetlerin hangi fırkanın görüşüne reddiye olduğuna en çok değinen eser olması sebebi ile İbn Battâl’ın (öl. 449/1057) *Şerhu Sahîhi’l-Buhârî*’sine²⁹ başvurulmuştur. İbn Battâl’ı bu anlamda İbn Hacer (öl. 852/1449) izlemekte olup İbn Hacer’in *Fethu’l-bârî*’sinden³⁰ yorum zenginliği sebebi ile yararlanılmıştır. Kirmânî’nin (öl. 786/1384) *el-Kevâkibü’d-derârî*’si³¹ ise itikadî anlamdaki yorumsal orijinallliği açısından başvuru kaynaklardandır. Fırkaların özellikle itikadî görüşlerini tanımlamada sistematik bir dili olduğu için Aynî’nin (öl. 855/1451) *‘Umdetü’l-kârî*’sine³² müracat edilmiştir.

²⁶ Ebû Bekr Abdürrezzâk b. Hemmâm es-San‘ânî, *el-Musannef*, thk. Habiburrahman el-A‘zamî (Beyrût: el-Mektebü’l-İslâmî, 1983/1403) 11. cilt içerisinde.

²⁷ Ebû Bekr Abdürrezzâk b. Hemmâm es-San‘ânî, *el-Musannef*, thk. Habiburrahman el-A‘zamî (Beyrût: el-Mektebü’l-İslâmî, 1983/1403).

²⁸ Ebû Bekr Abdullah b. Muhammed b. Ebî Şeybe, *el-Musannef*, thk. Muhammed Avvâme (Cidde: Dâru’l-Kıble li’s-Sekâfeti’l-İslâmiyye, 2006).

²⁹ Ebû’l-Hasen Ali b. Halef b. Abdilmelik b. Battâl el-Kurtubî, *Şerhu Sahîhi’l-Buhârî*, thk. Yâsir b. İbrâhîm (Riyâd: Mektebetü’r-Rüşd, ts.).

³⁰ Ebû’l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Ali b. Muhammed el-Askalânî İbn Hacer, *Fethu’l-bârî bi-şerhi Sahîhi’l-Buhârî*, thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî vd. (Kâhire: Matbaatü’s-Selefiyye, ts.).

³¹ Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Yûsuf b. Ali el-Kirmânî, *el-Kevâkibü’d-derârî fî şerhi Sahîhi’l-Buhârî*, (Beyrût: Dâru İhyâi’t-Türâsi’l-Arabî, 1981/1401).

³² Ebû Muhammed Bedrüddîn Mahmûd b. Ahmed el-Aynî, *Umdetü’l-kârî fî şerhi Sahîhi’l-Buhârî*, thk. Mahmûd Muhammed Ömer (Beyrût: Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, 2001/1421).

Klasik kaynaklar içerisinde sözlüklerden İbn Manzûr'un (öl. 711/1311) *Lisânül-Arab*'i³³ ve Fîrûzâbâdî'nin (öl. 817/1415) *el-Kâmûsü'l-muhît*'i³⁴ kavramlar hakkında zengin ıstılâhî bilgiler vermesi sebebiyle;³⁵ rivayetleri tarafsız bir biçimde naklettiği için İslâm tarihi kaynakları içerisinde Taberî'nin (öl. 310/923) *Târih*'inden³⁶; hicrî ilk üç asırdaki siyasî hâdiseleri eleştirel boyutta ele aldığı için İbn Kuteybe'ye (öl. 279/892) nisbet edilen *el-İmâme ve's-Siyâse*'sinden³⁷ yararlanılmıştır. Kelam ve mezhepler tarihi kaynaklarından Eş'ârî'nin (öl. 324/936) *Makâlât*'i,³⁸ Bağdâdî'nin (öl. 429/1037) *el-Fark beyne'l-fırak*'i,³⁹ Şehristânî'nin (öl. 548/1153) *el-Milel ve'n-nihal*'i⁴⁰ bu alanın temel başvuru kaynakları olduğu; Zehebî'nin (öl. 748/1347) *Muhtasaru'l-Uluvv li'l-Aliyyi'l-Azîm*'i⁴¹ ve Buhârî'nin *Halku ef'âli'l-ibâd*'i⁴² tezde ele alınan itikadî konuları muhaddis nazarı ile ele aldığı için en çok müracaat edilen eserlerdendir.

Çalışmanın her bir konu başlığı hakkında akademik çalışmalar yapıldığı için güncel kaynaklardan da yararlanılmıştır. Fiten konusunda Mustafa Ertürk'ün, *Metin Tenkidi (Gayb ve Fiten Örneği)*⁴³ adı ile yayımlanan eseri ve Mehmed Said Hatiboğlu'nun *Siyasi-İctimai Hâdiselerle Hadîs Münasebetleri*⁴⁴ adlı çalışması bulunmaktadır. Ertürk eserinde metin tenkidi yaparak *Sahîh-i Buhârî*'nin "Kitâbü'l-Fiten"inin ilk bâbındaki hadisleri ele almıştır. Bu çalışma ise rivayetleri herhangi bir

³³ Ebû'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem İbn Manzûr, *Lisânül-Arab* (Beyrût: Dâru Sâdır, 1993).

³⁴ Ebû't-Tâhir Mecdüddîn Muhammed b. Yakûb b. Muhammed el-Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-muhît*, thk. Muhammed Naîm el-Araksûsî (Beyrût: Müessesetü'r-risâle, 2005).

³⁵ Ebû'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Alî es-Seyyid eş-Şerîf el-Cürcânî, *et-Târîfât*, thk. Muhammed Sıddîk el-Minşevî (Kâhire: Dâru'l-Fadîle, ts.).

³⁶ Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Târihu't-Taberî*, thk. Muhammed Ebû'l-Fadl İbrahim (b.y.: Dâru'l-Meârif, 1967/1387).

³⁷ Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim b. Kuteybe ed-Dîneverî, *el-İmâme ve's-Siyâse*, (Beyrût: Dâru'l-edvâ, 1990/1410).

³⁸ Ebû'l-Hasen Alî b. İsmâîl el-Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn ve İhtilâfû'l-Musallîn*, çev. Ömer Aydın-Mehmet Dalkılıç (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2019).

³⁹ Ebû Mansûr Abdülkâhîr b. Tâhir el-Bağdâdî, *el-Fark beyne'l-fırak*, çev. Ethem Rûhi Fığlalı (Ankara: TDV Yayınları, 2017).

⁴⁰ Ebû'l-Feth Tâcüddîn Muhammed b. Abdilkerîm eş-Şehristânî, *el-El-Milel ve'n-nihal*, çev. Mustafa Öz (İstanbul: Litera Yayıncılık, 2008).

⁴¹ Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân ez-Zehebî, *Muhtasaru'l-Uluvv li'l-Aliyyi'l-Azîm*, çev. M. Beşir Eryarsoy (İstanbul: Ümmülkura Yayınevi, 2009).

⁴² Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl el-Buhârî, *Halku ef'âli'l-ibâd*, çev. Yusuf Özbek (İstanbul: İz Yayıncılık, 1992).

⁴³ Mustafa Ertürk, *Metin Tenkidi (Gayb ve Fiten Örneği)* (Ankara: Fecr Yayınları, 2005).

⁴⁴ Mehmed Said Hatiboğlu, *Siyasi-İctimai Hâdiselerle Hadîs Münasebetleri* (Ankara: OTTO Yayınları, 2016).

tenkide tabi tutmayı hedeflememektedir. Bilakis rivayetleri olduğu gibi aktararak konu bütünlüğü içerisinde *Kütüb-i Sitte* musanniflerinin meseleyi ele alış tarzı tespit edilmeye çalışılmıştır. Hatiboğlu ise eserini Hz. Peygamber'in gaybı bilemeyeceği ön kabulü ile⁴⁵ kaleme almış ve Nuaym b. Hammâd'ın (öl. 228/843) *Kitâbü'l-Fiten*'i ekseninde hazırlamıştır. Bu açıdan Hatiboğlu taraflı bir okuma yapmaktadır. Bu çalışma ise amaçta da belirtildiği üzere *Kütüb-i Sitte* musanniflerinin siyasî ve itikadî tartışmalar karşısındaki düşünce yapısını ve bilgiyi sunma biçimini tarafsız bir şekilde sunmayı amaçlamaktadır. Hilâfet konusunda hadis alanında Abdullah Ünalın'ın *İmamet Teorisinin Hadis Referansları Ehl-i sünnet ve Şia Örneği*⁴⁶ adlı eseri bulunmaktadır. Çalışma, Ebû Nuaym el-İsfahânî'nin (öl. 430/1038) *el-İmâme ve'r-red ale'r-Râfida* adlı eser çerçevesinde hazırlandığı için bu araştırmanın konusu ile farklılık göstermektedir. Abdullah Taha İmamoğlu'nun *Hadis Edebiyatında Kitabul-İmâreler ve Sahih-i Müslim Örneği*⁴⁷ adındaki doktora tezi bu konudaki bir diğer çalışmadır. İmamoğlu tezinin bir bölümünde hadis edebiyatındaki "Kitabu'l-İmâre"lerin muhteva değerlendirmesini yaparken diğer bir bölümde de Müslim'in (öl. 261/875) *el-Câmiu's-Sahîh*'indeki imâre rivayetlerini ve onun tahrîc metodunu incelemiştir. Bu çalışma ise hilâfet merkezinde konuyu ele almış ve meselenin siyasî arka planına eğilmiştir. İman mevzusunda Sönmez Kutlu'nun *Selefilîğin Fikrî Arka Planı İslâm Düşüncesinde İlk Gelenekçiler*⁴⁸ ve *Türklerin İslâmlaşma Sürecinde Mürcie ve Tesirleri*⁴⁹ adlı çalışması kelam ve mezhepler tarihi açısından nasıl ele alındığını görülmesi bakımından başvurulacak kaynaklardır. Tevhid konusunda M. Hayri Kırbaçoğlu'nun *Ehl-i sünnet'in Kurucu Ataları Ashâbu'l-Hadise Göre Allah'ın Sıfatları Meselesi*⁵⁰ adı ile yayımlanan çalışması da ehl-i hadîsin bu konudaki mezhepsel disiplinini görmek adına faydanılan kaynaklardır. *Türkiye Diyanet*

⁴⁵ Hatiboğlu, *Siyasi-İctimai Hâdiselerle Hadis Münasebetleri*, 28, 59, 89, 91, 124,125,

⁴⁶ Abdullah Ünalın, *İmamet Teorisinin Hadis Referansları Ehl-i Sünnet ve Şia Örneği* (İstanbul: Mevsimler Kitap, 2017).

⁴⁷ Abdullah Taha İmamoğlu, *Hadis Edebiyatında Kitabul-İmâreler ve Sahih-i Müslim Örneği* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı, 2013).

⁴⁸ Sönmez Kutlu, *Selefilîğin Fikrî Arka Planı İslam Düşüncesinde İlk Gelenekçiler* (Ankara: OTTO Yayınları, 2017).

⁴⁹ Sönmez Kutlu, *Türklerin İslâmlaşma Sürecinde Mürcie ve Tesirleri* (Ankara: TDV Yayınları, 2018).

⁵⁰ M. Hayri Kırbaçoğlu, *Ehl-i Sünnet'in Kurucu Ataları Ashâbu'l-Hadise Göre Allah'ın Sıfatları Meselesi* (Ankara: OTTO Yayınları, 2017).

Vakfî İslâm Ansiklopedisi ise araştırmada yer alan konuların kavramsal tahlilleri, sosyal ve siyasal zeminlerinin görülmesi açısından başucu kaynaklarından biridir.

Araştırma ile doğrudan alakalı olan çalışmalardan biri Talât Koçyiğit'in *Hadisçilerle Kelamcılar Arasındaki Münakaşalar*⁵¹ adlı eseridir. Eser itikadî mezheplerin doğuşu ve görüşlerine yer vermesi sureti ile daha çok kelimî bir araştırma hüviyeti arz etmektedir. Bununla birlikte eserdeki kelimî tartışmalar hadis musannefâtından ziyade kelamcı ve hadisçi kimlik üzerinden işlenmiştir. Bu yönü ile elinizdeki araştırma bu çalışmadan farklıdır. Sıklıkla başvurduğumuz bir diğer çalışma ise Ömer Özpınar'ın *Hadîs Edebiyatının Oluşumu*⁵² adlı eseridir. Bu çalışmada ilmî ve fikrî hareketlerin genel olarak hadis edebiyatı üzerindeki etkileri incelenmiştir. Elinizdeki bu çalışma ise siyasî ve itikadî tartışmaların *Kütüb-i Sitte*'deki yansımalarını, eserlerin müstakil bölümlerine, bölümlerdeki bâb başlıklarına ve başlıklar altındaki rivayetlere yer vererek tespit etmeyi amaçlamaktadır.

Mehmet Evkuran'ın *Ehl-i sünnet Siyaset Düşüncesinin Yapısı ve Sorunları*⁵³ adlı doktora tezi ve Büşra Yurtalan'ın *Ashâbu'l-Hadîs'in Akaid Metinlerinde Dışlayıcı Söylem (3./9. Asır Reddiye Literatürü)*⁵⁴ adlı yüksek lisans tezi Kelam Anabilim Dalı'nda; Feride Dallı'nın *Buhârî'nin Mezhep Anlayışı ve Eserlerindeki Mezhebî Unsurlar*⁵⁵ adlı yüksek lisans tezi ise İslam Mezhepleri Tarihi Anabilim Dalı'nda hazırlanmıştır. Dolayısı ile farklı disiplinlerde yapılan bu çalışmalar tam anlamı ile muhaddis bakış açısını yansıtmamaktadır. Bunu yönü ile elinizdeki çalışma diğerlerinden ayrılmaktadır.

⁵¹ Talât Koçyiğit, *Hadisçilerle Kelamcılar Arasındaki Münakaşalar* (Ankara: TDV Yayınları, 1988).

⁵² Ömer Özpınar, *Hadîs Edebiyatının Oluşumu* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2013).

⁵³ Mehmet Evkuran, *Ehl-i Sünnet Siyaset Düşüncesinin Yapısı ve Sorunları* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2003).

⁵⁴ Büşra Yurtalan, *Ashâbu'l-Hadîs'in Akaid Metinlerinde Dışlayıcı Söylem (3./9. Asır Reddiye Literatürü)* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019).

⁵⁵ Feride Dallı, *Buhârî'nin Mezhep Anlayışı ve Eserlerindeki Mezhebî Unsurlar* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2020).

D. Siyasî ve İtikadî Tartışmalara Sebep Olan Fırkalar

İslam akaidini şekillendiren ve fırkaların oluşmasına neden olan ilk örnekler Hz. Osman'ın şehid edilmesi, Hz. Ali'nin halife olması, Cemel ve Sıffîn Savaşlarıdır. Nitekim hicrî birinci asrın başlarında Hz. Ali'nin Sıffîn Savaşı'nda hakem tayinini (tahkîm) kabul etmesi ile Hâricîler olarak adlandırılan grup onu tekfir etmiştir.⁵⁶ Buna mukabil sadece Ali ve evlâdının halifeliği hak ettiğini iddia eden Şîî grup ortaya çıkıp muhaliflerini tekfir etmiştir.⁵⁷ Ardından ne Hz. Osman'ın ne de Hz. Ali'nin tekfir edilmesini doğru bulan Mürcie zuhur etmiştir.⁵⁸ Hicrî birinci asrın sonlarına doğru ise kaderi inkâr ettiği söylenen Ma'bed el-Cühenî (öl. 83/702 [?]), Kur'ân'ın mahlûk olduğunu ve ilâhî sıfatların bulunmadığı fikrinin mimarı sayılan Ca'd b. Dirhem (öl. 124/742 [?]), onun bu fikirlerinin etkisi altında kaldığı iddia edilen Cehm b. Safvân (öl. 128/745-46) tarih sahnesinde görülmektedir. Böylece Kaderiyye'ye ve Cehmiyye'ye ait ilk görüşler belirmeye başlamıştır. Bir kısmına henüz sahâbe hayatta iken rastlanılan bu gibi fikirlere çoğunluk tarafından Kur'ân'a ve Sünnet'e aykırı bid'at görüşler olarak bakılmıştır. Hicrî ikinci yüzyılın başlarında ise bu fikirler taraftar toplamaya devam ederken Vâsıl b. Atâ (öl. 131/748) ve Amr b. Ubeyd'in (öl. 144/761) kurucusu olduğu kabul edilen Mu'tezile ortaya çıkmıştır. Bu grup önceden tartışılan kaderin, büyük günah işleyen kimsenin durumunun, ilâhî sıfatların yanı sıra rû'yetullah, irade hürriyeti, âhiret halleri gibi konularda yeni görüşler ileri sürmüştür. Böylece hicrî ikinci asrın ilk yarısı tamamlanırken zaman zaman birbirlerinden etkilenen Havâric, Şîa, Cehmiyye, Mürcie, Kaderiyye, Mu'tezile adı verilen fırkalar *dinle ilgili yeni bir görüş ileri sürdükleri, akli esas alıp nasları tevil etmek suretiyle Hz. Peygamber'den sonra sünnete aykırı bazı inanç ve davranışları benimsedikleri, sünneti terkettikleri* için ehl-i bid'at olarak görülmüştür.⁵⁹

Sünnete bağlı kalıp bid'atlerden sakınma düşüncesi hadis musennefatının teşekkül dönemi olarak ifade edebileceğimiz hicrî üçüncü asra kadar hep var

⁵⁶ Bağdâdî, *el-Fark beyne'l-fırak*, 251-252; Şehristânî, *El-Milel ve'n-nihal*, 109-114, Eş'arî, *Makâlât*, 140.

⁵⁷ Eş'arî, *Makâlât*, 60, 110; Bağdâdî, *el-Fark beyne'l-fırak*, 28; Bağdâdî, *Usûlü'd-dîn*, 297-302, 308-313; Şehristânî, *El-Milel ve'n-nihal*, 144, 147-149.

⁵⁸ Mürcie'nin doğuşu hakkında bk. Kutlu, *Mürcie ve Tesirleri*, 45-115.

⁵⁹ Yavuz, "Ehl-i Bid'at", 10/502.

olmuştur. Hz. Peygamber'in yolundan gitme ve bu yoldan ayrılmama⁶⁰ etrafında şekillenen bu düşüncenin oluşumunda *sünnet*, *cemaat*, *bid'at* gibi kavramlarla birlikte *Ehl-i sünnet*, *ehl-i bid'at*, *Ehl-i sünnet ve'l-cemaat* şeklindeki terkipler de muhtelif eserlerde kullanılmıştır.⁶¹ Birinci asırda daha ziyade siyasî otoriteden ayrılmamak üzerine kullanılan cemaat kavramı zaman içerisinde *Hz. Peygamber'in varisleri kabul edilen ulemanın etrafında toplanmak* gibi bir anlam kazanmıştır.⁶² Bununla birlikte sünnet ve bid'at kavramları bu ilk asırda halifenin bazı uygulamalarına yönelik olarak *sünneti çiğnemek* ve *bid'at ihdas etmek* gibi bir serzeniş ifadesi iken ileri vadede mezhep mensuplarına yöneltilecek tenkidin bir parçası olmuştur.⁶³

Ehl-i sünnet ve *ehl-i bid'at* ayrımının muhaddislerdeki yansıması ilk olarak isnad faaliyetinde görülmüştür. Nitekim İbn Sîrîn'in (öl. 110/729): "Eskiden isnadı sormazlardı. Fitne ortaya çıkınca: "Bize râvilerinizin adlarını söyleyin." demeye başladılar. Şimdi ehlü's-sünneye dikkat ediliyor ve onların hadisleri kabul ediliyor; ehlü'l-bid'aya bakılıyor; onların hadisleri kabul edilmiyor."⁶⁴ ifadelerinden *Ehl-i sünnet* ve *ehl-i bid'at* ayrımı açık bir şekilde görülmektedir. İbn Sîrîn diğer bir sözünde ise: "Bu ilim (yani isnadı bilmek) dindir. Dininizi kimden aldığınıza dikkat ediniz."⁶⁵ ifadelerine yer vermektedir. Onun bu sözlerinden bid'at ve bid'atçının kimliğinin bilinmesi ile dinî bilginin korunmasının mümkün olduğu sonucuna ulaşılabilir. İşte bu gerekçelerle muhaddisler, bid'at ve bid'atçıyı tanımlama ve tanıtmaya gayreti içerisinde görülebilmektedir.

⁶⁰ Ebü's-Seâdât Mecdüddîn el-Mübârek b. Esîrüddîn İbn'ül-Esîr, *en-Nihâye fî garîbi'l-hadîs ve'l-eser*, thk. Mahmûd Muhammed et-Tanâhî-Tâhir Ahmed ez-Zâvî (Kâhire: Dâru İhyâi'l-Kütübi'l-Arabiyye, 1963/1383), 2/409-410.

⁶¹ Bu kavramların detaylı incelemesi için bk. Kırbasoğlu, *Ehl-i Sünnet'in Kurucu Ataları*, 17-105.

⁶² Taberî, *Târîh*, 5/274; Tirmizî, "Fiten", 7 (No. 2167).

⁶³ Yavuz, "Ehl-i Bid'at", 10/502.

⁶⁴ Müslim, "Mukaddime" 5. Söz konusu nakli isnad tenkidi açısından tetkik eden Arif Ulu, bu ifadenin İbn Sîrîn'e ait olduğu kanaatine ulaşmıştır. (Arif Ulu, "Önceleri İsnaddan Sormazlardı..." Rivâyetinin Senedi Üzerine Bir İnceleme", *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 0/36 (Aralık 2011), 25). "Ehlü's-sünne" tabirinin kullanımının kronolojik sıralaması için bk. Kırbasoğlu, *Ehl-i Sünnet'in Kurucu Ataları*, 38. Muhammed b. Sîrîn'in sözlerindeki "fitne"nin hangi olaylar olabileceği ile ilgili bk. A'zamî, *İlk Devir Hadis Edebiyatı*, çev. Hulusi Yavuz (İstanbul: İz Yayıncılık, 1993), 192-222; Mustafa Çağrı, "Fitne", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1996), 13/158; Subhî es-Sâlih, *Hadis İlimleri ve Hadis Istılahları*, çev. M. Yaşar Kandemir (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 262.

⁶⁵ Müslim, "Mukaddime", 5.

İbn Sîrîn'in sözlerindeki fitne hâdiseleri ile hadis uydurma faaliyetlerine işaret edildiği gibi bid'at görüşlerin yayılması da kastedilmiş olabilir. Hadis uydurma faaliyetlerine örnek olarak Muhtâr es-Sekafî (öl. 67/687) dönemi verilebilir.⁶⁶ Muhtâr es-Sekafî'nin kendisinin halife olacağı minvalinde hadis uydurulması için paralar teklif ettiği,⁶⁷ Sıla b. Züfer'in (öl. 70/689 civarı) "Allah Muhtâr'ı kahretsin! Şîa'nın adını kötüye çıkardı; birçok hadisi ifsâd etti."⁶⁸ ve İbn Ebû Leylâ'nın (öl. 83/702) "Gerek hizada gerekse seferde Ali'yle birlikte oldum. Onların Ali'den aktardıklarının hepsi asılsızdır."⁶⁹ şeklindeki sözleri bu kaanati destekler mahiyettedir. Ayrıca Hz. Peygamber'in "Sakif kabilesinde bir yalancı ve bir can alıcı vardır."⁷⁰ hadisini Tirmizî (öl. 279/892): "O kabileden çıkan yalancı "Muhtar" isimli kimsedir. Cânî ise "Haccâc b. Yûsuf"tur."⁷¹ şeklinde izah etmektedir.

Bid'at ve bid'atçıyı tanımlama ve tanıtmaya gayreti için de birçok örnek verilebilir. Ebû Abdîrrahman es-Sülemî'nin (öl. 71/690-74/693): "İlim halkımıza ne bir Harûrî ne bir bid'atçı (صاحب بدعة) ne de bir kıssacı katılsın. Ancak Ebu'l-Ahves (Avf b. Mâlik) hariç."⁷² şeklindeki sözleri özelde Hâricileri genelde ise bütün ehl-i bid'attan uzak durulmasına yöneliktir. Bir diğer örnekte ise Mu'tezile'nin kurucularından kabul edilen Amr b. Ubeyd (öl. 144/761) fikirleri sebebi ile muhaddislerin eleştirilerine maruz kalmıştır.⁷³ Abdullah b. Mübârek'e (öl. 181/797): "Amr b. Ubeyd'den neden hadis almadılar?" diye sorulunca: "Çünkü o, kader(i inkâra) çağırıyordu."⁷⁴ diyerek cevaplamıştır. Eyyûb es-Sahtiyânî (öl. 131/749) ise Amr'ın derslerine katılan birisi ile karşılaşmış ve Amr'ın derslerinin nasıl gittiğini

⁶⁶ Ahmed b. Hanbel, *Kitâbü'l-ilel*, 3/380; Ebû Bekr Ahmed b. Ali b. Sâbit el-Bağdâdî, *el-Câmî li ahlâki'r-râvî ve âdâbü's-sâmî*, thk. Mahmûd Tahhân (Riyâd: Mektebetü'l-Meârif, 1983/1403), 1/130; Ebû'l-Ferec Zeynüddîn Abdurrahmân b. Ahmed İbn Receb, *Şerhu İleli't-Tirmizî*, thk. Nureddin İtr (Dimaşk: Dâru'l-Mellâh, ts.), 1/52. Detaylı bilgi için bk. Kâsım Ali Sa'd, *Kıymetü'l-isnâd* (Beyrût: Darü'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 2010).

⁶⁷ Ebû İshâk İbrâhîm b. Ya'kûb b. İshâk el-Cûzcânî, *Ahvâlü'r-ricâl*, nşr. Subhî el-Bedrî es-Sâmerrâî (Beyrût: Müessesetü'r-risâle, ts.), 40; Hatîb, *el-Câmî*, 1/131; İbn Receb, *Şerh*, 1/53.

⁶⁸ Cûzcânî, *Ahvâlü'r-ricâl*, 40; İbn Receb, *Şerh*, 1/52-53.

⁶⁹ Cûzcânî, *Ahvâlü'r-ricâl*, 40.

⁷⁰ Müslim, "Fedâilü's-Sahâbe", 229.

⁷¹ Tirmizî, "Fiten", 44 (No. 2220).

⁷² Ebû Ahmed Abdullah b. Adî el-Cûrcânî İbn Adî, *el-Kâmil fî duafâi'r-ricâl* (Beyrût: Dâru'l-Fikr, 1985), 4/1364.

⁷³ Muhaddislerin tenkidleri için bk. Ebû Muhammed Abdurrahmân b. Muhammed b. İdrîs er-Râzî İbn Ebî Hâtîm, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, thk. Abdurrahmân b. Yahyâ el-Yemânî (Haydarâbad: Dâiretü'l-Maârifî'l-Osmaniyye, 1952/1371) 6/246; İbn Adî, *el-Kâmil*, 5/1750-1763.

⁷⁴ Ebû Muhammed Abdurrahmân b. Muhammed b. İdrîs er-Râzî İbn Ebî Hâtîm, *Takdimetü'l-cerh ve't-ta'dîl*, (Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1952/1371), 273; Ebû'l-Fidâ' İmâdüddîn İsmâîl b. Şihâbiddîn İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye* (Beyrût: Mektebetü'l-Meârif 1991/1412), 10/78.

sormuştur. Sorusuna: “Bize garip şeyler aktarıyor.” cevabını alınca Eyyûb: “Biz de ancak ve ancak bu garip şeylerden kaçıyoruz ya!”⁷⁵ diye mukabele etmiştir. Yine Süfyân es-Sevrî (öl. 161/778), Kaderî olmasına rağmen Sevr b. Yezîd’den (öl.150/767) hadis alınmasına müsaade etmiştir. Fakat “Boynuzlarından sakının da onlarla sizi süsmesin.”⁷⁶ diyerek fikirlerinden uzak durulması konusunda uyarmıştır.⁷⁷ Mâlik (öl. 179/795) ise: “Kaderî’nin arkasında namaz kılınmaz ve ondan hadis alınmaz.”⁷⁸ demektedir. Yine bu minvalde Mâlik’in dört sınıf insandan hadis alınmayacağına dair sözleri nakledilmektedir. Rivayet şu şekildedir: “Dört gruptan hadis alınmaz, bunlar dışındakilerden alınır: Bid’atinin propagandasını yapan bid’atçının, râvîler arasında en çok rivayette bulunan olsa da sefâhetini ilan eden sefîhin, her ne kadar Rasûlullah adına yalan uydurmakla itham edilmese de diğer kişiler adına yalan uyduran yalancının, ne rivayet ettiğini bilmeyen ibâdet ve fazilet sahibi bir hocanın.”⁷⁹ Böylece bazı muhaddislerce mezhebin propagandasını yapan râvîden hadis alınmaması bir şart olarak aranmıştır. Nitekim Abdullah b. Mübârek’e (öl. 181/797) Amr b. Ubeyd’den (öl. 144/761) hadis almamasının gerekçesi sorulunca: “Çünkü Amr dâilik yapıyordu.”⁸⁰ şeklinde cevaplamıştır. Her ne kadar râvînin hadis rivayetine ehil olması ile itikadî ve siyasî görüşlerini birbirlerinden ayıran muhaddisler olsa da⁸¹ onlar bid’at görüşler ve bid’atçilerden uzak durulması konusunda müttetikler.

Yukarıda verilen bu bilgiler ışığında *Kütüb-i Sitte* musanniflerinin bid’at ve bid’atçıyı tanımlarken ismini andıkları fırkaların görüşleri, ilgili konu başlıklarında izah edilmeye çalışılacaktır. Ancak *Kütüb-i Sitte*’deki fırka sayıları ile İslam

⁷⁵ Müslim, “Mukaddime”, 7. Nevevî, “garîb şeyler”den maksadının uydurma rivayetler olabileceği gibi cumhûra muhalif fikirlerinin de olabileceğini söyler. (Nevevî, *Sahîhu Müslim bi-şerhi’n-Nevevî*, 1/159.)

⁷⁶ Ebû Ca’fer Muhammed b. Amr b. Mûsâ el-Ukaylî, *Kitâbü’l-Duafâ’ü’l-kebîr*, thk. Abdülmü’tî Emîn Kal’acî (Beyrût: Dârü’l-Kütübü’l-İlmiyye, ts.), 1/180.

⁷⁷ Mustafa Öztürk, “Kaderî Olmakla İtham Edilen Hadis Râvîleri”, *Hadis Tetkikleri Dergisi* 9/2 (Aralık 2011), 22.

⁷⁸ Hatîb, *el-Kifâye*, 1/378; Emin Aşıkkutlu, *Hadiste Ricâl Tenkidi (Cerh ve Ta’dil İlmi)* (İstanbul: İFAV Yayınları, 1997), 120.

⁷⁹ İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh ve’t-ta’dil*, 2/32; İbn Adî, *el-Kâmil*, 1/103.

⁸⁰ Ukaylî, *Duafâ*, 3/277; İbn Adî, *el-Kâmil*, 5/1753.

⁸¹ Yahyâ b. Saîd el-Kattân (öl. 198/813), yalancılıkla ithâm edilmediği sürece -dâî olsun veya olmasın- bid’atçı râvîlerin hepsinden rivayette bulunduğu söylenmiştir. (Hatîb, *el-Kifâye*, 1/386-387.) Şu’be b. Haccâc (öl. 160/776) ise: “Mürciî Hammâd b. Ebî Süleymân’dan neden hadis rivayet ediyorsun?” sorusuna “sadûku’l-lisân (doğru sözlü) olduğu için” cevabını verir. (İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh ve’t-ta’dil*, 1/137; İbn Adî, *el-Kâmil*, 2/654.)

mezheplerine dair yazılan meşhur eserlerdeki fırka sayıları birbirinden farklılık göstermektedir. Anakronizme düşmemek için bu izah gerekli görülmüştür. Öncelikle Ebü'l-Hasan el-Eş'arî'nin (öl. 324/935-36) itikadî İslâm mezheplerine dair kaleme aldığı eseri *Makalâtü'l-İslâmiyyîn ve'htilâfü'l-musallîn*'de müslümanların ayrıldığı mezhepler: Şîa, Hâricîler, Mürcie, Mu'tezile, Cehmiyye, Dırâriyye, Hüseyniyye, Bekriyye, Ashâbü'l-hadîs ve Küllâbiyye şeklinde on grup halinde sıralanır.⁸² Abdülkâhir el-Bağdâdî'nin (öl. 429/1037-38) İslâm mezhepleri tarihi hakkındaki eseri *el-Fark beyne'l-firak*'ta müellif, ümmetin yetmiş üç fırkaya ayrılacağına dair hadisi⁸³ dikkate alarak eserinin muhtevasını oluşturmuştur. Bağdâdî bu eserde, "Fıraku'l-ehvâ" sapık fırkalar olarak Revâfiz, Havâric, Kaderiyye-Mu'tezile, Mürcie, Neccâriyye, Cehmiyye, Bekriyye, Dırâriyye, Kerrâmiyye, Müşebbihe'yi ele alınmıştır. "el-Fırkatü'n-nâciye", kurtuluşa eren fırka olarak da Ehl-i sünnete yer vermiştir.⁸⁴ Şehristânî (öl. 548/1153) dinler, mezhepler ve felsefe tarihine dair eseri *el-Milel ve'n-nihal*'de Mu'tezile, Cebriyye, Sıfâtiyye, Havâric, Mürcie ve Şîa'yı İslâm mezhepleri olarak zikretmiştir.⁸⁵ *Kütüb-i Sitte*'yi oluşturan bazı eserlerde açık bir şekilde bazısında ise şerhlerden yola çıkarak Kaderiyye, Mürcie, Cehmiyye, Hâricîler, Şîa ve isim verilmeksizin Mu'tezile'nin görüşlerine reddiyelerde bulunduğu görülmektedir. Dolayısı ile *Kütüb-i Sitte*'de bahsi geçen bu fırkalar ehl-i bid'at; sünneti korumayı ilke edinen grup ise Ehl-i sünnet başlığı altında izah edilecektir.

D.1. Ehl-i Bid'at

Hicrî üçüncü asra kadarki süreç içerisinde sünnetin ihtiva ettiği anlam ve sünnetin sınırları, hadislerin dinde delil olarak kullanılması için gerekli olan şartlar gibi meseleler hadis-fıkıh etkileşimine neden olurken Emevîlerle Asya'dan Avrupa ve Afrika'ya kadar genişleyen İslâm devletinin karmaşık toplumsal yapısı sonucu ortaya çıkan akîdevî meseleler, hadis-kelam ilişkisine zemin hazırlamıştır. Bu etkileşimin bir neticesi olarak ehl-i bid'at ve Ehl-i sünnet kavramları oluşmuştur. Bu

⁸² Eş'arî, *Makâlât*, 33.

⁸³ İbn Mâce, "Fiten", 17 (No. 3991-3993); Ebû Dâvûd, "Sünne", 1 (No. 4597); Tirmizî, "İman", 18 (No. 2640); Ebû Muhammed Abdullah b. Abdurrahmân ed-Dârimî, *Müsnedü'd-Dârimî*, thk. Hüseyin Selîm Esed ed-Dârânî (Riyâd: Dâru'l-Muğnî, 2000/1421), "Siyer", 75 (No. 2560).

⁸⁴ Bağdâdî, *el-Fark beyne'l-firak*, 1-292.

⁸⁵ Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihal*, 55.

başlık altında *Kütüb-i Sitte* musanniflerinin bid‘at gruplar olarak kabul ettiği Kaderiyye, Mürcie, Cehmiyye, Hâvâric ve Şîa, İslam mezhepleri tarihini ele alan klasik eserler minvalinde izah edilecektir. Böylece hem hadis musannifleri hem de mezhepler tarihçileri tarafından bu fırkaların hangi görüşleri sebebi ile sapkın kabul edildikleri görülmüş olacaktır.

D.1.1. Kaderiyye

Şehristânî, Kaderiyye’nin ilâhî kaderi inkâr ederek her fiilinin yaratıcısının insanın kendisi olduğunu iddia ettiğini; Ma‘bed el-Cühenî (öl. 83/702 [?]) ve Gaylân ed-Dımaşkî’nin (öl. 120/738 civarı) bu fırkanın öncüsü kabul edilebileceğini; Emevî aleyhtarı siyasî tutumu ve insanın sorumluluğuna dair görüşleri sebebi ile bilhassa Suriye ve Basra’da önemli taraftar kitlesi oluşturduğu bilgisini nakleder.⁸⁶ Ayrıca Hasan el-Basrî’nin öğrencisi Vâsıl b. Atâ’nın (öl. 131/748) bu görüşleri daha da geliştirdiği ve öğrencisi Amr b. Ubeyd’in de onun kader konusunda fikirlerini yaydığını ifade eder.⁸⁷ İnsan fiilleri hakkındaki görüşleri sebebi ile Kaderiyye ve Vâsıl’ın kurucusu olduğu kabul edilen Mu‘tezile aynı ekoller olarak düşünülmüş ve bu iki mezhebin adı zaman zaman birbirinin yerine kullanılmıştır.⁸⁸ *Kütüb-i Sitte*’de ise Kaderiyye ismen zikredilirken⁸⁹ Mu‘tezile’nin ismi anılmamakta ancak şerhlerde kaderle ilgili beyanatta bulunulurken Mu‘tezile’den bahsedilmektedir. *Kütüb-i Sitte*’de Kaderiyye’ye insan fiilleri üzerinden cevaplar verilmektedir.⁹⁰

D.1.2. Mürcie

Mürcie’nin, ameli mertebe bakımından inanç ve niyetin gerisine atanlara verilen isim olduğu söylenir. Bunun yanı sıra Mürcie’nin imanla birlikte hiçbir günahın zarar vermeyeceğini ve itaat edenle isyan edenin imanının eşit olduğunu savunduğu; “İman amel olmaksızın sözdür.”;⁹¹ “İman, dil ile ikrardır.”⁹² şeklinde

⁸⁶ Şehristânî, *el-Milel ve’n-nihal*, 57.

⁸⁷ Şehristânî, *el-Milel ve’n-nihal*, 59.

⁸⁸ Şehristânî, *el-Milel ve’n-nihal*, 57; Bağdâdî, *el-Fark beyne’l-fırak*, 82.

⁸⁹ Ebû Dâvûd, “Sünnet”, 16 (No. 4691-4692); Tirmizî, “Kader”, 13 (No. 2149); İbn Mâce, “Mukaddime”, 10 (No. 84).

⁹⁰ İbn Mâce, “Mukaddime”, 10 (No. 76-82); Ebû Dâvûd, “Sünne”, 6 (No. 4614-4620); Tirmizî, “Kader”, 3-12 (No. 2135-2148); İbn Battâl, *Şerhu Sahîhi’l-Buhârî*, 10/296, 297; İbn Hacer, *Fethu’l-bârî*, 13/439; Buhârî, *Halku ef‘âli’l-ibâd*, 188.

⁹¹ Şehristânî, *el-Milel ve’n-nihal*, 129; Bağdâdî, *el-Fark beyne’l-fırak*, 148; Aynî, *Umdetü’l-kârî*, 1/202; İbn Battâl, *Şerhu Sahîhi’l-Buhârî*, 1/61-62.

ifade edilen görüşleri yaydıkları iddia edilmektedir.⁹³ Ayrıca ırcanın, büyük günah işleyenin hükmünü kıyamet gününe erteleyip dünyadaki durumu ile cennet veya cehennem ehli olduğuna hükmetmemek manasına geldiği de ifade edilmiştir.⁹⁴ İman ve islâmın aynı anlama geldiği, dolayısı ile amellerin hem imanın hem de islâmın dışında kaldığı, böylece ne imanda ne de islâmda artma ve azalma olacağı da Mürcie'ye isnad edilen görüşlerdendir.⁹⁵ *Kütüb-i Sitte*'de Mürcie'ye iman konusu üzerinden cevaplar verilmektedir.⁹⁶

D.1.3. Cehmiyye

Fırak kitapları Cehmiyye'yi cebr ve ıztırârı kabul edip istitâatı inkâr etmeleri sebebi ile Cebriyye ile bir tutmuştur.⁹⁷ Cehmiyye, ezeli sıfatların reddi hususunda ise Mu'tezile ile birlikte anılmıştır. Cehmiyye ve Mu'tezile'ye göre Allah'ın zatına kadîm ve ezeli sıfatlar nisbet etmek teaddüdü kudemaya sebebiyet vereceği için şirk ve küfür olarak görülmüştür.⁹⁸ Cehmiyye bilhassa Allah'a nispet edilen sem', basar, vech, yed, yemîn, istivâ gibi teccîm yahut teşbihle sonuçlanabilecek sıfatları reddetmesi ve rû'yetullahı inkâr konusunda eleştirilmiştir.⁹⁹ *Kütüb-i Sitte*'de sıfatlar, rû'yetullah ve istivâ konusu üzerinden Cehmiyye'ye cevaplar verilmektedir.¹⁰⁰

D.1.4. Hâriciyye

Şehristânî, Hâricileri, "Müslüman toplumun, imamlığı üzerinde ittifak ettikleri hak imama başkaldıranlar" olarak tanımlamaktadır. O, Hâricilerin başkaldırılarının, sahabe döneminde olduğu gibi tâbiûn ya da sonraki halifeler

⁹² İbn Battâl, *Şerhu Sahîhi'l-Buhârî*, 1/120; İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 1/79-81,135; Aynî, *Umdetü'l-kârî*, 1/303, 483-484; Kastallânî, *İrşâdü's-sârî*, 1/160, 215, 217.

⁹³ Eş'arî, *Makâlât*, 208-212; İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 1/110; Aynî, *Umdetü'l-kârî*, 1/428, 431; Kastallânî, *İrşâdü's-sârî*, 1/200.

⁹⁴ Şehristânî, *El-Milel ve'n-nihal*, 60, 129; Eş'arî, *Makâlât*, 224-226.

⁹⁵ Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed el-Mâtürîdî, *Kitâbü't-tevhîd*, çev. Hüseyin Sudi Erdoğan (İstanbul: Hicret Yayınları, 1981), 580-591.

⁹⁶ Buhârî, "İman", 1-42 (No. 8-58); Müslim, "İman", 1-158; İbn Mâce, "Mukaddime", 9 (No. 57-75); Ebû Dâvûd, "Sünne", 14 (No. 4676-4690); Tirmizî, "İman", 1-18 (2606-2644); Nesâî, "İman", 1-33 (No. 4985-5039).

⁹⁷ Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihal*, 85-86.

⁹⁸ Şehristânî, *El-Milel ve'n-nihal*, 58, 59; Ebû'l-Hasen Kâdî'l-kudât Abdülcebâr b. Ahmed, *Şerhu'l-usûli'l-hame*, çev. İlyas Çelebi (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2013), 1/156.

⁹⁹ Buhârî, *Halku ef'âli'l-ibâd*, 15; İbn Battâl, *Şerhu Sahîhi'l-Buhârî*, 10/432, 433, 436; İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 1/68, 13/389, 393; Aynî, *Umdetü'l-kârî*, 25/152, 156;

¹⁰⁰ Buhârî, "Tevhîd", 2-57; Müslim, "İman", 283-303; İbn Mâce, "Mukaddime", 13 (No. 177-197); Ebû Dâvûd, "Sünne", 18-19 (No. 4728-4738); Tirmizî, "Zekât", 28 (No. 662); "Sıfati'l-cenne", 20 (No. 2557).

zamanında da var olduğunu ifade etmiştir.¹⁰¹ Hâricîler imâmet hakkında adaletle davranıp zulmetmediği sürece hür yahut köle, Kureyşli ya da başka kabileden her Müslüman'ın halife olabileceği görüşündedirler. Onlara göre halife adaletten ayrılıp zulmederse azli ve katli vacip olur.¹⁰² Hâricîlerin tüm kolları Hz. Ali'yi, Hz. Osman'ı, iki hakemi, Cemel'e katılanları, iki hakemin hükmünü kabul edenleri, büyük günah işleyenleri tekfir etme konusunda ve zâlim imama karşı ayaklanmanın gerekliliği hususlarında birleşirler.¹⁰³ *Kütüb-i Sitte*'de ise Hâricîlerin özellikle tekfirci tutumlarına cevaplar verilmektedir.¹⁰⁴

D.1.5. Şîa

Eş'arî, Şîa'nın ortak görüşünün "imâmın nass ve tayin ile belirlenmesi ve peygamberler gibi imamların da büyük, küçük her tür gûnahtan korunmuş (masum) olmalarının vücûbiyeti yönünde" olduğunu ifade etmektedir.¹⁰⁵ Şehristânî ise Şîa'nın üç gruptan oluştuğunu; bunlardan Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer'in imâmetini reddenkere Râfıza adı verildiğini söylemiştir. Râfıza, Hz. Peygamber'in, Ali b. Ebû Tâlib'i ismen nass ile halife tayin edip bunu ilan ettiğı; sahâbenin çoğunun bu ilana muhalefet ederek Hz. Peygamber'in vefatından sonra Hz. Ali'ye uymadıkları için dalâlete düştükleri; imâmetin ancak nas ve tevkif yoluyla olacağı konusunda icmâ etmiştir.¹⁰⁶ Ayrıca onlar, imamın, insanların en faziletli olması gerektiğini de iddia etmişlerdir.¹⁰⁷ Şîa kendi imamlarını masum kabul ettiğı için kendilerinin başına zalim bir halife geçemeyeceğı¹⁰⁸ ve zalim imama isyan edilmesi gerektiğı¹⁰⁹ görüşündedir. *Kütüb-i Sitte*'de Şîa'nın özellikle hilâfet konusundaki iddialarına cevaplar verilmektedir.

¹⁰¹ Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihal*, 107.

¹⁰² Eş'arî, *Makâlât*, 194, 642; Şehristânî, *El-Milel ve'n-nihal*, 110.

¹⁰³ Bağdâdî, *el-Fark beyne'l-firak*, 54; Eş'arî, *Makâlât*, Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihal*, 59-60.

¹⁰⁴ Buhârî, "Fiten", 10 (No. 7083); Müslim, "Fiten", 14-16; İbni Mâce, "Fiten", 11 (No. 3963-3965); Ebû Dâvûd, "Fiten" 5 (No. 4268); Tirmizî, Fiten, 24 (No. 2188); Nesâî, "Tahrîmü'd-dem", 29 (No. 4116-4122); İbn Battâl, *Şerhu Sahîhi'l-Buhârî*, 8/210. İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 13/116-118.

¹⁰⁵ Eş'arî, *Makâlât*, 60; Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihal*, 135. Bağdâdî

¹⁰⁶ Eş'arî, *Makâlât*, 60, 110; Bağdâdî, *el-Fark beyne'l-firak*, 28; Bağdâdî, *Usûlü'd-dîn*, 297-302, 308-313; Şehristânî, *El-Milel ve'n-nihal*, 144, 147-149.

¹⁰⁷ Eş'arî, *Makâlât*, 48.

¹⁰⁸ Bağdâdî, *Usûlü'd-dîn*, 307-308.

¹⁰⁹ Eş'arî, *Makâlât*, 60, 120, 134, 194.

D.2. Ehl-i Sünnet

Bid'atlerden uzak durmak, Kitap ve Sünnet'e bağlı kalmak gayesi İslâm tarihinin en başından beri var olmuştur. Hz. Peygamber'in vefatının ardından yaşanan üzücü hadiseler sahâbe neslinin bu gayeyi omuzlaması ve kendinden sonraki nesillere de aynı hedefi aşılması ile devam etmiştir. İşte bu, sünneti korumak gayesi zaman içerisinde insanların Ehl-i sünnetten yahut ehl-i bid'atten olmasına yönelik sınıflandırmalara sebep olmuştur. Nitekim hicrî ikinci asır âlimlerinden Hasan el-Basrî (öl. 110/728): "Sünnet ehli, eskiden insanların en azı idiler. Onlar gelecekte de insanların en azı olacaklardır. (Sünnet ehli) ne haddi aşanların aşırılıklarına ne de bid'at ehlinin bid'atlerine gitmiştir. Onlar Rabb'lerine kavuşuncaya kadar sünnetlere (uymada) sabretmiş olan kimselerdir."¹¹⁰ sözleri ile *Ehl-i sünnet*in yanı sıra *ehl-i bid'at* tabirini ilk defa kullananlardandır.¹¹¹ Bu yüzyılda genel olarak bid'at görüşlerden sakındırma,¹¹² Hz. Peygamber'in sünnetini ihya¹¹³ ve tartışmalardan uzak olma¹¹⁴ tavsiye edilmiştir. Esasında bu dönemde, Ehl-i sünnetin ne olduğundan çok, ne olmadığının tanımı karşımıza çıkmaktadır. Nitekim Mâlik b. Enes'e (öl. 179/795) Ehl-i sünnetin ne olduğu sorulduğunda: "Onların herhangi bir ünvanları yoktur. Onlar ne Cehmî ne Râfîzî ve ne de Kaderîdirler."¹¹⁵ şeklinde cevap verir. Yine Şa'bî'nin (öl. 104/722): "Müminlerden ve Hâşimoğullarından doğru yolda olanı sev ama Şîi olma, bilmediğini irca et ama bir Mürcîi olma, iyiliğin Allah'tan

¹¹⁰ Dârimî, "Mukaddime", 23 (No. 222).

¹¹¹ Yavuz, "Ehl-i Bid'at", 10/501-502.

¹¹² Ebû Dâvûd rivayetinde Hz. Âişe'den: "Rasûlullah (s.a.v.): "Kim bizim dinimizde, onda olmayan bir şey ortaya atarsa, (onun ortaya attığı) o şey batıldır." buyurmuştur. İbn İsa ise (bu hadisi) Hz. Peygamber'den: "Kim bizim dinimizin dışında bir iş yaparsa (o iş) batıldır." buyurdu, (şeklinde) rivayet etmiştir. (Ebû Dâvûd, "Sünne", 5 (No. 4606).)

¹¹³ Tirmizî rivayetinde: Enes b. Mâlik'ten: "Rasûlullah (s.a.v.) bana şöyle buyurdu: "Yavrucuğum, hiç kimseye kalbinde hile ve kin beslemeden sabahlamaya ve akşamlamaya gücün yeterse bunu mutlaka yap. Sonra: "Yavrucuğum, işte benim sünnetim budur kim benim sünnetimi yaşatırsa beni sevmiş olur kim de beni severse cennette benimle birlikte olur." buyurdu." (Tirmizî, "İlm", 16 (No. 2678).)

¹¹⁴ İbn Mâce rivayetinde Ebû Hüreyre'den: "Rasûlullah (s.a.v.): "Ben size bir şey teklif etmedikçe ve sizi bıraktıkça siz de beni bırakınız (bana soru sormayınız). Çünkü sizden önceki ümmetler, lüzumsuz yere peygamberlerine çok soru sormaları, sonra da onlara muhalefet etmeleri yüzünden helak oldular. Bunun için ben size bir şey emrettiğim zaman ondan gücünüzün yettiğini yapınız ve sizi bir şeyden nehiy ettiğim zaman ona son veriniz." buyurmuştur." (İbn Mâce, "Mukaddime", 1 (No. 2).)

¹¹⁵ Ebû Ömer Cemâlüddîn Yûsuf b. Abdillâh b. Muhammed b. Abdilberr, *el-İntikâ' fî fedâ'ili's-s-selâseti'l-e'immeti'l-fukahâ' Mâlik, Ebî Hanîfe ve Ş-Şâfi'î* (Beyrût: Dârü'l-Beşairi'l-İslâmiyye, 1997/1417), 72.

kötülüğün de kendinden geldiğini bil fakat Kaderî olma.”¹¹⁶ sözleri de bu duruma birer örnektir.

Hicrî ikinci asrın sonları ve üçüncü asra gelindiğinde bid‘at kabul edilen fırkalarla mücadele eden Ehl-i sünnet cephesinde bir hizipleşme olduğu fark edilmektedir.¹¹⁷ Zira *Ehl-i sünnet* tabiri bir terkibe girerek *ehlü’s-sünne ve’l-cemâa* olarak vücut bulmaktadır. *Cemaatten* ayrılmamaya dair rivayetlere bu dönemde sünnet çatısı altında toplanmak gibi bir misyon yüklendiği görülür. Bu çatıyı ayakta tutunlar ise sünneti nakleden, insanları sünnet etrafında toplayan ve sünneti müdafa eden ashâbü’l-hadîstir. Nitekim Cehmiyye, Kaderiyye, Mu‘tezile, Havâric ve Şîa’ya karşı ayet ve hadislerle desteklenen “bu ashâbü’l-hadisîn görüşüdür, diğerleri bid‘attır.” minvalinde bir söylemin etkin olduğu görülür. Nitekim Tirmizî (öl. 279/892) Rasûlullah’ın şöyle buyurduğunu nakleder: “Ümmetimden bir cemaat Allah’ın emri tahakkuk edinceye kadar bâtila galebe çalarak hak üzere devam edecektir. Onları yardımsız bırakanlar onlara zarar veremeyeceklerdir.”¹¹⁸ Tirmizî rivayeti naklettikten sonra, Buhârî’den (öl. 256/870) onun da Ali b. el-Medînî’den (öl. 234/848-49) şu sözleri işittiğini söyler: “Hz. Peygamber’in “Ümmetimden bir cemaat hak üzere olmaya devam edecektir.” hadisi Ali’ye hatırlatılınca dedi ki: “Onlar hadisle uğraşan ve ona göre yaşayan kimselerdir.”¹¹⁹

Bununla birlikte Ehl-i sünnetin bir mezhep olarak algılanmasının Abbâsî hükümdarı Me’mûn’un (öl. 218/833) uyguladığı Mihne ile Ahmed b. Hanbel’in (öl. 241/855) direnişi sonrasında oluştuğunu söylemek mümkündür. Halife Me’mûn’un devlet başkanı sıfatıyla söylediği şu sözler kutuplaşmanın habercisi gibidir: “Kur’ân’ın her faslında, onların sözlerini, iddialarını, görüşlerini ve mezheplerini reddeden ayetler vardır. Üstelik onlar kendilerinin *ehlu’l-hakk ve’d-dîn ve’l-cemâa* olduklarını, kendilerinin dışındakilerin ise küfür, bâtil ve tefrika ehli olduğunu söyler.”¹²⁰ Zaten onun döneminde özellikle Mu‘tezile’den olduğu kabul edilen âlimler devletin önemli kademelerinde görev almış ve Ehl-i sünnet tarafından bid‘at

¹¹⁶ Ebû Abdillâh Muhammed b. Sa’d b. Menî’ el-Kâtib, *Kitâbü’t-Tabakâtî’l-kebîr*, thk. Ali Muhammed Ömer (Kahire: Mektebetü’l-Hanci, 2001/1421), 8/367.

¹¹⁷ Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim b. Kuteybe ed-Dîneverî, *Te’vîlü muhtelifi’l-hadîs (Hadis Müdafaaası)*. çev. M. Hayri Kırbasoğlu (Ankara: OTTO Yayınları, 2017), 36.

¹¹⁸ Tirmizî, “Fiten”, 51 (No. 2229). Benzeri rivayet için bk. Müslim, “İmâre”, 170.

¹¹⁹ Tirmizî, “Fiten”, 51 (No. 2229).

¹²⁰ Taberî, *Târih*, 8/632.

kabul edilen görüşleri dayatmışlardır. Bu baskı ve dayatmalardan sonra ehl-i bid‘atı şiddetle eleştiren Ahmed b. Hanbel adeta Ehl-i sünnetin öncüsü olarak tarihte anılmıştır. Bahsi geçen dönemde Ahmed b. Hanbel’in Ehl-i sünnetin önderi olduğu görülmekle birlikte Eş‘arî (öl. 324/935-36): “Ebû Abdillâh Ahmed b. Hanbel’in görüşlerini kabul ederiz. Onun görüşlerine muhalefet edenden uzaklaşırız. Çünkü o faziletli bir imam, kâmil bir önderdir.”¹²¹ sözleri Ahmed b. Hanbel’in sembolik bir isim halini aldığını da göstermektedir. Ancak Ahmed b. Hanbel’den ve ehl-i hadîsten bağımsız bir şekilde düşünülürse hicrî üçüncü asırda Ehl-i sünnetin bir mezhep olarak görüldüğü de söylenebilir. Nitekim Tirmizî (öl. 279/892), *el-Câmi‘u’s-sahîh*’inin Kitâbü’l-Fiten bölümünün 7. bâbına “Cemaat Olmanın Gerekliği Hakkında Gelen (Rivayet)ler” adını verdikten sonra konu ile ilgili üç hadis nakletmiştir. Bu nakillerden İbn Abbâs’ın bir rivayetine göre Rasûlullah şöyle buyurmuştur: “Allah’ın yardımı cemaatle beraberdir.”¹²² İbn Ömer rivayetinde ise Hz. Peygamber: “Allah benim ümmetimi -veya Muhammed ümmetini- sapıklık üzerine bir araya getirmeyecektir. Allah’ın yardımı cemaatle beraberdir. Her kim cemaatten ayrılırsa cehenneme ayrılmış olur.”¹²³ buyurmuştur. Bu haberlerden sonra Tirmizî: “İlim adamlarına göre: “Cemaat fıkıh, ilim ve hadis ehlidir.” der.¹²⁴ Bu ifadelerden *ehlî’s-sünne ve’l-cemâat*nın ashâbü’l-hadisten daha fazlası olduğu anlaşılmaktadır.

“Bize göre sünnetin esasları şunlardır: “Kadere, Kur’ân’ın Allah kelamı olup mahlûk olmadığına, rü’yet hadislerine, Allah’ın kıyamet günü arada tercüman olmaksızın kulları ile konuşacağına iman etmek.”¹²⁵ diyen Ahmed b. Hanbel’le birlikte Ehl-i sünnet ve’l-cemaatin görüşlerinin artık ne olmadığı değil ne olduğu ifade edilmeye başlanmıştır. Halife Mütevekkil’in (öl. 247/861): “Din üzerinde aklı kullanmak ve konuşmak terk edilecek, halkın Me’mûn, Mu’tasım (öl. 227/842) ve Vâsık (öl. 232/847) zamanlarında meşgul olduğu şeyler bırakılacak, halk teslime ve taklide tabi olacak, hadis âlimleri hadis nakletmeye devam edecek ve Ehl-i sünnet ve’l-cemaat görüşünü ortaya çıkaracaklardır.”¹²⁶ şeklindeki emri ile de *Ehl-i sünne*

¹²¹ Eş‘arî, *İbâne*, 9.

¹²² Tirmizî, “Fiten”, 7 (No. 2166).

¹²³ Tirmizî, “Fiten”, 7 (No. 2167). Benzeri rivayet için bk. İbn Mâce, “Fiten”, 8 (No. 3950).

¹²⁴ Tirmizî, “Fiten”, 7 (No. 2167).

¹²⁵ İbn Ebû Ya‘lâ, *Tabakât*, 1/241-242.

¹²⁶ Abdülhamid, *İslâm’da İ’tikâdî Mezhepler*, 127.

ve'l-cemaat devlet destekli bir mezhep haline bürünmüş görünmektedir. Zira dönemin âlimleri Ahmed b. Hanbel'in (öl. 241/855) akidesinin benzerini Ehl-i sünnet düşüncesi olarak sunmuştur. Bunun bir örneği İbn Kuteybe'dir. O: "Zikretmekte olduğumuz Ehl-i sünnet hak ehlidir, onların dışındakiler ise bâtil ehlidir. Eğer biz hadisçilerden (Ashâbu'l-Hadis) uzaklaşıp ayrılır, kelamcılara (Ashâbu'l-Kelam) rağbet eder onların tarafına geçerse, topluluktan ayrılığa, nizamdan dağınıklığa, ünsiyyetten vahşete, ittifaktan ihtilafa çıkmış oluruz. Çünkü Hadisçiler (Ashâbu'l-Hadis), Allah neyi dilerse onun olacağı, neyi dilemezse onun da olmayacağı hususunda ittifak etmişlerdir. Yine Allah'ın, hayrın da şerrin de yaratıcısı olduğu; Kur'an'ın Allah kelamı olup mahlûk olmadığı; Allah'ın kıyamet günü görüleceği; Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer'in diğer sahâbilerden üstün tutulması; kabir azabına iman edilmesi gibi esaslarda müttefik olup, bu hususlardan hiçbirisinde ihtilaf etmemişlerdir. Bu hususlarda kim kendilerinden ayrılırsa, ona muhalefet edip buğz etmişler, onu bid'atçı saymışlar ve terk etmişlerdir. Onların ihtilafı sadece Kur'an'ın telaffuz edilişinde olmuştur. Bunun sebebi ise, bu husustaki kapalılık ve muğlaklıktır. Fakat hepsi de hangi halde olursa olsun okunan, yazılan, dinlenen ve ezberlenen Kur'an'ın mahlûk (yaratılmış) olmadığına birleşmişlerdir. Bu ise bir icmâdır."¹²⁷ sözleri ile -Ahmed b. Hanbel de görüldüğü gibi- Ehl-i sünnet akaidine sahip olan kimselerin hangi görüşte olduklarını sıralamıştır.

Görüldüğü üzere "sünnete bağlı olmak", "İslâm toplumundan ayrılmamak" ve "bid'at ortaya çıkarmamak" Ehl-i sünnet tarafından ilkeselleşmiştir. Abdullah ed-Deylemî'nin (öl. 53/673): "Bana ulaştığına göre din, sünnetin terk edilmesi ile yok olur. İpin tel tel çözülüp kopması gibi, din de bir sünnet bir sünnet (derken yok olup) gider."¹²⁸ şeklindeki sözleri ile bu durum daha anlaşılır olmaktadır. *Kütüb-i Sitte* musannifleri de bu ilkeleri, eserlerin içeriğindeki başlıklar ve rivayetlerle yansıtmıştır. İbn Mâce'nin (öl. 273/887) *Sünen*'inin "Mukaddime"si bunun örneklerindendir. O, eserinin bu ilk bölümünde sünnete ittibâdan bahsederken Mürcie, Kaderiyye, Şîa, Hâricîler ve Cehmiyye'ye reddiye niteliğinde nakillerde bulunmaktadır. İbn Mâce bölümün başlarında kıyamete kadar Allah'ın emrine bağlı kalacak, kendilerine muhaliflerinin zarar veremeyeceği bir taife/cemaatin olacağına

¹²⁷ İbn Kuteybe, *Te'vîlü muhtelifi'l-hadis*, 37-38.

¹²⁸ Dârimî, "Mukaddime", 16 (No. 98).

dair heberlerle adeta kendisinin de bu grup içerisinde yer aldığını beyan sadedinde rivayetlerde bulunmaktadır.¹²⁹ O, Mikdam b. Ma'dikerib el-Kindî'nin rivayetinde Hz. Peygamber'in buyurduğu: "Süslü tahtına —koltuğuna— yaslanmış adama, benim hadislerimden birisi okunur da o (kişi)nin, vaziyetini hiç bozmadan "Bizlerle sizler arasında Allah Teâlâ'nın kitabı vardır. Ondan bulduğumuz helâl şeyleri, helâl sayıyoruz, haram olarak bulduğumuz şeyleri de haram kabul ediyoruz." deme zamanı yaklaşmıştır. Sizleri uyarıyorum. Rasûlullah'ın haram kıldığı şeyler Allah Teâlâ'nın haram kıldığı şeyler gibidir."¹³⁰ hadisi ile hem kendi dönemi hem de sonraki asırlar için uyarıda bulunur. Bu uyarıları *hadise* rağmen davranışlarına çeki düzen vermeyen kimseleri ikaz eden sahâbeden rivayet örnekleri ile yapar.¹³¹ Böylece İbn Mâce, misallerle Hz. Peygamber'in sünnetine ittibânın Kur'ân'a uymak kadar önemli olduğu vurgusu yapmaktadır. Bunlara ek olarak o, sahâbenin hadis rivayeti konusundaki titizliği,¹³² sözü Hz. Peygamber'e isnad ederek yalan uydurmanın vebali ve yalan olduğu bilinen ya da zannedilen bir sözü Hz. Peygamber'e isnad eden kimsenin yalancı olduğunu beyan eden rivayetler¹³³ nakleder. Ardından sünnetin kapsamını: "...Hulefâ-yi raşidîn'in sünnetlerine yapışınız..." haberleri ile sonlandırır.¹³⁴ İbn Mâce bid'at, cedel, rey ve kıyastan kaçınmak gerektiğine dair

¹²⁹ İbn Mâce, "Mukaddime", 1 (No. 1-11).

¹³⁰ İbn Mâce, "Mukaddime", 2 (No. 12-13). *Erike Hadisi* olarak bilinen bu rivayetin sened ve metinleri Necip Sefa Demir tarafından çalışılmış, neticede senedlerinin sağlam ve metinlerinin de birbirlerini desteklediği sonucuna ulaşılmıştır. Dolayısıyla hadisin sahih olduğu kanaati hâsıl olmuştur. (Necip Sefa Demir, *Erike Hadisi (Sened ve Metin Tenkidi)* (Bayburt, Bayburt Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2018). Ayrıca Mehmet Emin Özafşar ilgili rivayet için "Bize öyle geliyor ki, bu nevi rivayetler, Sahabe'nin kendi aralarındaki ilmi münakaşalarda takındıkları tavrın rivayetlere dönüşmüş şeklidir. İşte 'Erike haberi' de bu türden bir haber olmalıdır." demektedir. (Mehmet Emin Özafşar, "Polemik Türü Rivâyetlerin Gerçek Mâhiyeti," *İslâmiyât* 1/3 (1998), 30.) Mehmet Apaydın ise ilgili rivayet metinlerini incelediği araştırmasının neticesinde: "Erike Hadisi'nin uydurma olduğu ya da ilgili ifadelerinin mudrec olduğu iddialarının ilmi temellerinin yetersiz olduğu anlaşılmıştır." şeklinde düşüncesini belirtmiştir. (Mehmet Apaydın, "Erike Hadisi'nin Bütünsel Yaklaşım Yöntemiyle Tespiti", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 61/1 (2020), 171.)

¹³¹ Bu örneklerden biri şu şekildedir: Abdullah b. Mugaffel (öl. 59/679) yeğeni ile oturmaktadır. Bu esnada yeğeni elindeki sapanla bir taş atar. Abdullah onun taş atmamasını ister ve der ki: "Rasûlullah sapanla taş atmayı yasakladı ve: "Sapanla taş atılarak avlanılmaz, düşman da yarayıp öldürülmez, çünkü diş kırar, göz çıkarır." buyurdu." Abdullah'ın yeğeni tekrar sapanla taş atınca Abdullah ona: "Ben sana Rasûlullah'ın sapanla taş atmayı yasakladığına dair hadis söylüyorum sen yine de taş atmaya devam ediyorsun. Bundan sonra ilelebet seninle konuşmayacağım" der. (İbn Mâce, "Mukaddime", 2 (No. 17).)

¹³² İbn Mâce, "Mukaddime", 3 (No. 23-29).

¹³³ İbn Mâce, "Mukaddime", 4-5 (No. 37-41).

¹³⁴ İbn Mâce, "Mukaddime", 6 (No. 42-44).

rivayetlerde¹³⁵ bulunduktan sonra bid‘at kabul ettiği düşünce ve gruplara reddiye sadedindeki hadis nakillerini sıralar. Bölüm sonunda iyi ya da kötü bir çağ açan,¹³⁶ ihmal edilen bir sünneti ihya eden,¹³⁷ Kur‘ân öğrenen ve öğretene,¹³⁸ ilmi tebliğ eden kimseler hakkında varid olan haberlerden¹³⁹ sonra ilmin fazileti ve ilim talebelerine tavsiyelere¹⁴⁰ yer verilirken bid‘atten kaçınmanın yolunun ancak ilimle olacağı mesajı verilmiş gibidir.

Ehl-i hadis düşüncesinin *Kütüb-i Sitte*’deki yansımalarına bir diğer örnek olarak Ebû Dâvûd’un (öl. 275/889) *Sünen*’indeki “Kitâbü’s-Sünne” bölümü gösterilebilir. Burada musannif, sünnete bağlılığın ilk adımı olarak Kur‘ân hakkında tartışma yapılmamasına, müteşâbih ayetler hakkında te’vil yapanlardan uzak durulmasına, nefsanî arzuları ile hareket eden kimselerle oturup kalkmanın, onlara selâm vermenin hoş görülmediğine dair rivayetleri nakleder.¹⁴¹ Böylece bu hadislerle Allah’ın ve Rasûl’ünün emirlerine uymayan kimselere karşı takınılacak tavır gösterilmektedir. Ebû Dâvûd, Kur‘ân kadar Sünnet’e de bağlı kalmanın gerekliliğini naklederken Hz. Peygamber’in yolundan giden halifelerin sünnetine sarılmayı ihtiva eden,¹⁴² dinde olmayan bir şeyin sonradan ortaya çıkışının bid‘at olduğunu belirten haberleri¹⁴³ rivayet eder. Bu rivayetlerde Kur‘ân ve Sünnet’le birlikte raşid halifelerin sünnetine ittibâ etmenin önemine yapılan vurgu ve bid‘atin sünnetin muhalifi olarak kullanımı dikkat çekmektedir. Ebû Dâvûd çok soru sormayı,¹⁴⁴

¹³⁵ İbn Mâce, “Mukaddime”, 7-8 (No. 45-56).

¹³⁶ İbn Mâce, “Mukaddime”, 14.

¹³⁷ İbn Mâce, “Mukaddime”, 15.

¹³⁸ İbn Mâce, “Mukaddime”, 16.

¹³⁹ İbn Mâce, “Mukaddime”, 18.

¹⁴⁰ İbn Mâce, “Mukaddime”, 17.

¹⁴¹ Ebû Dâvûd, “Sünne”, 2, 3, 4 (No. 4598-4603).

¹⁴² Ebû Dâvûd, “Sünne”, 5 (No. 4604-4608).

¹⁴³ Ebû Dâvûd, “Sünne”, 6 (No. 4609-4612).

¹⁴⁴ Şuayip Seven, Hz. Peygamber’e çok soru sormanın yasaklanması üzerine yaptığı araştırma neticesinde şunları söylemektedir: “Hz. Peygamber döneminde uygulanan soru sorma yasağı özü itibarı ile soruların aşırı ya da gereksiz olmaları ile alakalı değildir. Yeni hükümlere yol açabileceği sebebi ile Hz. Peygamber’in o güne kadar tebliğ ve tebyin etmediği dini konulara dair soruların genelini kapsamaktadır. Bu anlamda dini hükümlere dair soru sormanın gereksiz oluşu, soruların mahiyetinden daha ziyade, Kur‘ân’ın indiği döneme denk gelmesi ile alakalıdır. Bununla Kur‘ân’ın gerekli görüp temas etmediği her sorunun bizâtihi gereksiz olduğu vurgulanmıştır. Diğer bir ifade ile gerekli olan konuların insanların sorularından bağımsız olarak zaten Kur‘ân tarafından açıklanacağı ve Kur‘ân’ın değinmediği konuların ise gereksiz olduğu belirtilmektedir.” (Şuayip Seven, “Hz. Peygamber’e Soru Sorma Yasağı - Tarihi Gerçekliği, Mahiyeti ve Hikmeti”, *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi* 24/1 (Haziran 2020), 584.

özellikle meydana gelmemiş şeylerin sorulmasını yasaklayan hadisleri,¹⁴⁵ âlimlerin de bâtil sözler söyleyebileceği¹⁴⁶ uyarısı ile nakleder. Ardından sanki Ehl-i sünnet ulemasına örnek veriyormuş gibi Ömer b. Abdülazîz'e kader hakkında soru soran bir mektup yazıldığını¹⁴⁷ ve onun cevaben sünnete sarılıp bid'atlerden uzak durulmasını tavsiye ettiğini,¹⁴⁸ Abdullah b. Ömer'in de mektuplaştığı bir arkadaşını kader konusunda uyarıp bir daha kendisi ile görüşmek istemediğini,¹⁴⁹ rivayet eder. Ardından Kaderiyye, Mürcie, Cehmiyye, Hâricîler ve isim vermeksizin Mu'tezile'ye ait görüşlere reddiye olacak rivayetleri ilgili bölüm altında sıralar.

İslâm'ın ilk asırlarında ortaya çıkan bid'atler ise genel olarak Kur'ân'da zikredilen: "Sana kitabı indiren O'dur. Onun (Kur'ân) bir kısım âyetleri muhkemdir, ki bunlar kitabın esasıdır; diğerleri ise müteşâbihdir. Kalplerinde eğrilik bulunanlar, fitne çıkarmak ve onu (kişisel arzularına göre) te'vil etmek için ondaki müteşâbihlerin peşine düşerler. Halbuki onun te'vilini ancak Allah bilir; bir de ilimde yüksek pâyeye erişenler derler ki: Ona inandık, hepsi rabbimiz katındandır. (Bu inceliği) yalnız aklıselim sahipleri düşünüp anlar."¹⁵⁰ ayetindeki müteşâbih kısımlar üzerindeki tartışmalardır.¹⁵¹ Esasında Hz. Peygamber, Hz. Âişe'yi (öl.58/678) bu konuda şu sözleri ile uyarmıştır: "Ey Âişe! Sen Kur'ân'ın yalnız müteşâbih âyetlerine uyan dalâlet sahiplerini gördüğünde -ki Allah bu âyette onların isim ve sıfatlarını söylemiştir- hepiniz onlardan sakınınız."¹⁵² Böylece gerek müteşâbih âyetleri gerekse hadisleri tevil eden Havâric, Mürcie, Kaderiyye, Râfıza, Cehmiyye gibi bid'at fırkaların görüşleri Ehl-i hadis camiası tarafından tenkit edilmiş, sünnete uygun olan düşünceler savunulmuş ve cemaate tabi olmanın önemine vurgu yapılmıştır. Bu eserlerde sünnete bağlı olmak kader, hilâfet, ilahi sıfatlar ve rûyetullah gibi daha ziyade kelimâ meseleler hadisler ekseninde izah edilmeye çalışılmıştır.

¹⁴⁵ Ebû Dâvûd, "Sünne", 6 (No. 4610).

¹⁴⁶ Ebû Dâvûd, "Sünne", 6 (No. 4611).

¹⁴⁷ Tarih kaynakları bu kişinin Gaylân ed-Dımeşkî (öl. 120/738 civarı) olduğunu söyler. (Cihat Tunç, "Gaylân ed-Dımaşkî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1996), 13/414.)

¹⁴⁸ Ebû Dâvûd, "Sünne", 6 (No. 4612).

¹⁴⁹ Ebû Dâvûd, "Sünne", 6 (No. 4613).

¹⁵⁰ Âl-i İmrân 3/7.

¹⁵¹ Mezheplerin kendi görüşlerine delil olarak kullandıkları âyetlerin listesi için bk. Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Muhammed b. el-Muzaffer b. el-Muhtâr er-Râzî, *Hucecû'l-Kur'ân* (Beyrût: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 2016).

¹⁵² Buhârî, "Tefsir", 53 (No. 4547).

1. BÖLÜM

1.SİYASÎ TARTIŞMALARIN KÜTÜB-İ SİTTE'DEKİ YANSIMALARI

Bu bölümde fiten ve hilâfet konusu işlenecektir. Zira yönetimde bulunanlar hâkimiyetlerini sağlama almak için halifeye mutlak itaati işlerken bu konuda fiten türü rivayetleri kullanmışlardır. Nitekim Hz. Muâviye *biatını bozan* kimsenin devlet yöneticisi tarafından öldürülmeyi hak ettiği ve bu gibi insanlara kanarak isyan edenlerin *cemaatten* ayrılıp benzeri bir yola tevessül edeceklerini hutbelerinde söylemiştir.¹⁵³ O, irad ettiği bir hutbesinde: “Âlimleriniz nerede, âlimleriniz nerede?” diyerek söyleyeceği sözleri ulemanın doğrulaması için seslenmiş ardından: ‘Ben Rasûlullah’tan işittim, buyuruyordu ki: “Kıyamet ancak ümmetimden bir taife insanlara galip olduğu zaman kopacaktır. Bu taife kendilerine yardımcı olmayanlara da yardımcı olanlara da bakmayacaktır. (Onların davranışlarına ehemmiyet vermeyecekler)’¹⁵⁴ derken bir diğer konuşmasında: “Şunu iyi bilin ki Rasûlullah bize bir hutbe okumak üzere ayağa kalkıp şöyle buyurdu: ‘Dikkat ediniz! Sizden önceki kitap ehli yetmiş iki fırkaya ayrılmışlardı. Bu ümmet de yetmiş üç fırkaya ayrılacaktır. Bunlardan yetmiş iki fırka cehennemlik bir tanesi de cennetliktir. Bu fırka cemaattir.”¹⁵⁵ hadisini rivayet etmektedir. Böylece Hz. Muâviye kendi hilâfetini sağlama almak ve isyanları engellemek adına fiten rivayetlerindeki *cemaat/taife* olgusunu kullanmıştır.¹⁵⁶

Emevîlerin Hz. Osman’ın Hz. Ali’ye üstünlüğünü her fırsatta savunup Hz. Ali’nin hilâfetini reddetmeye çalıştıkları; hutbelerde Hz. Ali’ye sövülürken Hz.

¹⁵³ Cemaat olma ve tefrikaya dair *Kütüb-i Sitte* içerisinde yer alan tüm hadisler ve değerlendirmeleri için bk. Sinan Tunç, *Cemaat ve Tefrika ile İlgili Hadislerin Değerlendirilmesi* (İstanbul: Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2015).

¹⁵⁴ İbn Mâce, “Mukaddime”, 1 (No. 6).

¹⁵⁵ Ebû Dâvûd, “Sünne”, 1 (No. 4597); İbn Mâce, “Fiten”, 17 (No. 3991-3993).

¹⁵⁶ Câhiz (öl. 255/869) de cemaat kavramının itizalin karşısında bir söylem olarak siyaseten kullanıldığını şöyle ifade eder: “Hz. Hasan itizal ettikten sonra Muaviye krallığa geçince, şûranın diğer üyeleriyle Ensar ve Muhacirden oluşan Müslüman toplum üzerinde baskı kurduğu yıla “cemaat yılı” dediler. Oysaki bu yıl cemaat yılı değil iddia edilenin aksine zulüm yılıdır. Zira o sene imamet krallığa dönüşmüştür.” Ebû Osmân Amr b. Bahr b. Mahbûb el-Câhiz, *Resâilü'l-Câhiz*, thk. Abdüsselam Muhammed Harun (Kahire: Mektebetü'l-Hanci, 1384/1964), 2/10-11.

Muâviye'nin övüldüğü; halifeye mutlak anlamda itaat edilmesi gerektiğinin dönemin valilerince dile getirildiği bilinmektedir.¹⁵⁷ Emevî valilerinden Haccâc b. Yûsuf (öl. 95/714) da bu durumun somut örneklerindendir. O, bir hutbesinde: “Gerçekten Osman’ın durumu, İsa b. Meryem’in durumu gibidir.” dedikten sonra: “Ey İsa! Ben seni vefat ettireceğim, seni katıma yükselteceğim, seni o inkârcılardan arındıracağım ve sana tâbi olanları kıyamet gününe kadar inkâr edenlerden üstün kılacağım.”¹⁵⁸ ayetini okur. Ayeti tefsir ederken eliyle Şamlıları işaret eder. Böylece Haccâc’a göre Allah, Hz. İsa’yı katına yükselterek, onu düşmanlarına galip getirdiği gibi Hz. Osman’ı da şehit olarak yanına almış ve onu düşmanlarına galip kılmıştır. Ayrıca Hz. Osman’ın taraftarları Şam ve Irak’ta halifeliği ele geçirerek rakiplerini mağlup etmiştir. Bu bakımdan Hz. Osman’ın durumu Hz. İsa’ya benzemektedir. Bununla birlikte “Deccâl gelip Uhud’un arkasına vardığında melekler onun yüzünü Şam’a doğru çevirecekler ve orada yok olup gidecektir.”¹⁵⁹ rivayetinde olduğu gibi Şam halkının Deccâl’e ve ordusuna karşı savaşıarak İslâm’a hizmet edeceğini anlatmak istemiştir.¹⁶⁰ Bu örnekte de görüldüğü üzere *fiten* türü rivayetler dönemin iktidarlarınca kendi davalarını haklı çıkarmak için kullanılmıştır.

Siyasî birliği korumak adına Hz. Muâviye tarafından *cemaatten* ayrılmamaya dair nakledilen rivayetlerin, musannifler tarafından *ashâbü’l-hadîs* olarak yorumlandığını görmekteyiz. Sünneti müdafaa eden kimselerin ilelebet var olacaklarına istinaden “Peygamber’in (s.a.v.): ‘Ümmetimden dâima hak üzere çarpışarak zâhir olacak bir taife hiç eksik olmayacaktır.’ Sözü” adında bir bâb başlığı açan Buhârî, hemen sonra: “Bunlar eh-i ilmdir.” diyerek hadis metnindeki *taife* kelimesini yorumlamaktadır.¹⁶¹ Yine Buhârî “Sizi aşırılıklardan uzak bir ümmet yaptık/ وَكَذَلِكَ جَعَلْنَاكُمْ أُمَّةً وَسَطًا”¹⁶² ve “Hz. Peygamber’in Cemaatten Yani Ehl-i İlimden Ayrılmamayı Emretmesi”¹⁶³ adı ile açtığı bâb başlığında da *cemaat* kelimesini *ehl-i ilm* olarak açıklar. Ahmed b. Hanbel (öl. 241/855) bahsi geçen bâb başlığındaki *taife* hakkında: “Bunlar muhaddisler değilse başka kim olabilir bilmiyorum.”¹⁶⁴ şeklinde

¹⁵⁷ Ebû Dâvûd, “Sünne”, 8 (No. 4640-4645).

¹⁵⁸ Âl-i İmrân 3/55.

¹⁵⁹ Tirmizî, “Fiten”, 61 (No. 4243). Tirmizî: “Bu hadis *hasen sahihtir*.” demektedir.

¹⁶⁰ Sünen-i Ebu Davud Terceme ve Şerhi, Şamil Yayınevi: 15/406

¹⁶¹ Buhârî, “İ’tisâm”, 10.

¹⁶² el-Bakara 2/143.

¹⁶³ Buhârî, “İ’tisâm”, 19.

¹⁶⁴ İbn Hacer, *Fethu’l-bârî*, 13/293.

kanaat belirtir. Benzer şekilde Buhârî, hocası Ali b. el-Medînî'den (öl. 234/848) yaptığı nakilde *ehl-i ilmle ashâb-ı hadîsin* kastedildiğini söyler.¹⁶⁵ Böylece musanniflere göre *ashâbu'l-hadîs*, dinin asıllarını koruyan güç olarak gösterilmiştir.

Ümmetin birliğini sağladığını savunan ashâbu'l-hadîs, Hz. Peygamber'in vefatından, onunla havuzun başında buluşuncaya kadar devam edecek olan fitne hadiseleri¹⁶⁶ karşısında Müslümanların nasıl davranması gerektiğini tarihten örnekleri ile vermiştir. Bu bölümde *Kütüb-i Sitte*'nin tasnif edildiği dönem olan hicrî üçüncü asra kadar yaşanan siyasî olaylarla ilgili olarak fiten türü rivayetlerin nasıl anlaşılıp yorumlandığı incelenecektir. Bu sebeple kıyamet alametleri araştırma dışında tutulmuştur. Ayrıca Hz. Peygamber'den sonra onun sünnetine uymayan yöneticilerin geleceği; bu türden yöneticilere biat yahut isyan edilip edilemeyeceği; Hz. Peygamber'den sonra yönetime geçen halifelerin hepsinin Kureyş'ten olup olmaması; mevcut halifenin kendisinden sonra yerine geçecek kimseyi belirleyip belirleyemeyeceği; hilâfete geçmek için faziletin delil olup olamayacağı musanniflerin değindiği konulardandır. Bahsi geçen bu konular hilâfet başlığı altında işlenecektir. Araştırma esnasında bilhassa *Kütüb-i Sitte*'deki fiten ve hilâfete ayrılan müstakil bölümler incelenecektir. Bu bölümlerdeki bâb başlıkları ve bu başlıklar altında nakledilen rivayetlerde açık ve kapalı bir şekilde firkalara reddiyelerde bulunulup bulunulmadığı; musanniflerin konuları tasnif ve tertip ederken birbirine olan benzerlik yahut farklılıkları tespit edilmeye çalışılacaktır.

1.1. Fiten Konusunun *Kütüb-i Sitte*'deki Yansımaları

Fiten, fitne kelimesinin çoğulu olup sözlükte, “altın, gümüş gibi değerli madenleri saflaştırmak için onları ateşte eritme, sınamak, imtihan etmek, derisinin daha kolay yüzülmesi için hayvanı sıcak kuma gömmek” gibi anlamlara gelmektedir.¹⁶⁷ İnsanın imtihan edilmesi manası ile *fitne* tekil olarak hem olumlu

¹⁶⁵ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 13/293; Kastallânî, *İrşâdü's-sârî*, 15/272.

¹⁶⁶ Buhârî, “Fiten”, 1 (No. 7048-7051).

¹⁶⁷ İbn Manzûr, “f-t-n”, 13/317; Ebü'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed b. el-Mufaddal er-Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât fî Garîbi'l-Kur'ân* (b.y.: Mektebetü Nezâri Mustafâ el-Bâz, ts.), “f-t-n”, 2/481; Mütercim Âsım Efendi, *el-Okyânûsu'l-basît fî tercemeti'l-kâmûsi'l-muhît*, nşr. Mustafa Koç-Eyyüp Tanrıverdi (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2013), “f-t-n”, 6/5460-5461.

hem de olumsuz anlamları içerir.¹⁶⁸ *Fiten* şeklindeki çoğul kullanımda ise her çeşit günahı, küfrü, kargaşayı ve iç savaşı ifade etmektedir.¹⁶⁹ Bu şekildeki kullanım hadis literatüründe: “İslâm toplumunda çeşitli dinî ve siyasî sebeplerle ortaya çıkan sosyal kargaşa, anarşi ve iç savaş gibi ümmet bütünlüğünü bozan her türlü yıkıcı faaliyet” için kullanılmıştır.¹⁷⁰ Fitenle alakalı olarak *melâhim* sözcüğüne de hadis literatüründe yer verilmiştir. *Melhame* kelimesinin çoğulu olan *melâhim* sözlükte; kırık bir şeyi yapıştırmak, bir işi sağlam yapmak, eti kemikten ayırmak, şişman/etli butlu insan gibi anlamlara gelmektedir.¹⁷¹ *Melâhim* kelimesi savaşlar için de kullanılmıştır.¹⁷² Bunun sebebi ise harp meydanlarında ölenlerin cesetlerinin et yığınları gibi görülmesindendir.¹⁷³

Fiten, genel olarak Hz. Peygamber’in vefatından sonra kıyamet kopuncaya kadar ümmetin başına gelecek olayları haber vermesini anlatan bir kavramdır.¹⁷⁴ Nitekim rivayete göre Hz. Peygamber bir sabah namazı kıldırdıktan sonra minbere çıkarak öğlen vaktine kadar hutbe okur. Hutbeye ara verip öğlen namazını kıldırır. Sonra yine minbere çıkar ve ikindi vaktine kadar hutbe okur. İkinci namazını kıldırıp tekrar minbere çıkar ve güneş batıncaya kadar hutbe okur. Böylece Hz. Peygamber tüm gün boyunca okuduğu hutbelerde kıyamete kadar zuhur edecek fitneleri haber verir. Ancak sahâbîlerin büyük çoğunluğu bu haberleri unuttur.¹⁷⁵ Hz. Peygamber’in vefatının ardından yaşanan ve fitne olarak da adlandırılan olaylar esnasında, bu hutbede anlatılan hadisler sahâbe tarafından zaman zaman hatırlanır. Kimi zaman bu

¹⁶⁸ Cürçânî, *et-Târifât*, 138. İbn Manzûr ise kelimenin Kur’ân’da da bu manayı ifade ettiğini (Enfâl, 8/28) belirterek fitne kelimesinin yalnızca olumsuz anlamlara gelmesinin sonraki dönemlere has bir kullanım olduğunu söyler. Bk. İbn Manzûr, “f-t-n”, 13/318. Fitne kelimesinin Kur’ân’daki anlamlarıyla ilgili ayrıntılı bilgi için bk. Hasan Keskin, *Kur’ân’da Fitne Kavramı* (İstanbul: Rağbet Yayınları, 2003), 43-133.

¹⁶⁹ Aynî, *Umdetü'l-Kârî*, 24/261.

¹⁷⁰ İlyas Çelebi, “Fiten ve Melâhim”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1996) 13/149; İlyas Çelebi, “İslâm Kaynaklarında Fiten, Melâhim ve Herc İnancıları”, *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 0/11-12 (1994), 187-191; Çağrı, “Fitne”, 13/156,157.

¹⁷¹ İbn Manzûr, “l-h-m”, 12/537.

¹⁷² Taberî, *Târih*, 4/148; 6/581; 10/28.

¹⁷³ Kelimenin kökeni ile ilgili bilgi için bk. İlyas Çelebi, *İtikadî Açından Uzak ve Yakın Gelecekle İlgili Haberler* (İstanbul: Kitabevi, 1996), 17.

¹⁷⁴ Bu türden bilgilerin Kur’ân dışı vahiy kabul edilip edilemeyeceğine, Hz. Peygamber’in gaybı bilip bilemeyeceğine ve fitne türü rivayetlerin sosyo-politik sebeplerle uydurulmuş olup olmayacağına dair tartışmalar için bk. Ertürk, *Metin Tenkidi*, 149-213. Ertürk özetle: “İstikbale yönelik her hadisi kendi çerçevesinde değerlendirmek ve bunların bir kısmının vahiy mahsulü bir kısmının ise Hz. Peygamber’in beşeri unsurlarının karıştığı tahmin ve yorumdan ibaret olabileceğini hesaba katmak ve bu açıdan değerlendirmek daha uygun olur.” demektedir. Bk. Ertürk, *Metin Tenkidi*, 121.

¹⁷⁵ Müslim, “Fiten”, 25; Ebû Dâvûd, “Fiten”, 1 (No. 4240, 4243).

rivayetler yaşanan dönem için yorumlanırken bazen de rivayette zikredilen alametlerin meydana gelen hâdiseler için yorumlanamayacağı anlaşılır. Musanniflerin bu ve diğer fiten rivayetlerini nakletmekteki esas gayeleri ümmet bütünlüğünü bozan her türlü yıkıcı faaliyetten Müslümanları uzak tutmaktır, denilebilir. Diğer taraftan onlar, gelecekte meydana çıkacak her türlü fitne hâdisesini haber vermesinin Hz. Peygamber'in nübüvvetine delil olacağını izah etmek istemişlerdir. Nitekim Hz. Peygamber, Hz. Hasan için: “Şüphesiz benim bu oğlum bir seyyiddir. Öyle zannediyorum ki Allah bu oğlum sebebiyle Müslümanlardan iki büyük fırkanın arasını düzeltecektir.”¹⁷⁶ buyurur. İbn Hacer, “Bu hadisin metni peygamberlik alametlerindendir.” diyerek Hz. Peygamber'in gelecekte verdiği bu haberi, Buhârî'nin, Hz. Peygamber'in bir mucizesi olarak gördüğünü söyler.¹⁷⁷

Fitene dair kaleme alınmış ilk müstakil ve günümüze kadar ulaşmış olan eser Nuaym b. Hammâd'ın (öl. 228/843)¹⁷⁸ *Kitâbü'l-Fiten*'idir.¹⁷⁹ Eser İslâm'ın ilk yıllarından başlayarak hicrî üçüncü yüzyıla kadarki dönemi ihtiva eder. Müellif, kronolojik olarak Hz. Peygamber zamanından itibaren meydana geleceği söylenmiş hâdiselere dair rivayetlerle başlayarak sıra ile hulefâ-yi raşidîn, Emevîler ve Abbâsîlere mahsus ayrıntılı rivayetleri nakletmiştir. Mehdî, Mehdî'nin ortaya çıkması ve diğer ilgili olayları aktardığı uzun bir bahisle eserini tamamlamıştır. Müellif bazı bölümleri, fitnelerden korunma yolları sunan hadislerle sonlandırmıştır. Fiten konusu hadis musannefâtı içerisinde Abdürrezzâk b. Hemmâm es-San'ânî'nin (öl. 211/826-27) *Musannef*'inde “Bâbu'l-Fiten” başlığı altında,¹⁸⁰ İbn Ebû Şeybe'nin (öl. 235/849) *Musannef*'inde “Kitâbü'l-Fiten” bölümünde¹⁸¹ müstakil olarak ele alınmıştır. Bu eserlerin telifini müteakiben kısa bir süre sonra sahâbe ve tabiûn

¹⁷⁶ Buhârî, “Fiten”, 20 (No. 7109).

¹⁷⁷ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 13/65.

¹⁷⁸ Buhârî ve Müslim (öl. 261/875) kendisinden rivayette bulunsa da Nuaym b. Hammâd, bir hadis râvîsi olarak münker haberler nakletmekle itham edildiğinden muhaddisler tarafından pek itibar görmemiştir. Yahyâ b. Maîn'in: “Hadisçiliğine itibar edilmez ama sünnet ehliendir.” sözleri ile onun sünnete bağlılığı takdir edilmiştir. Nuaym b. Hammâd, Mihne Dönemi'nde siyasî dayatmalara karşı durduğu için hapse atılmış ve orada vefat etmiştir. Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân ez-Zehebî, *Siyeru âlâmi'n-nübelâ*, thk. Şuayb el-Arnaût (Beyrût: Müessesetü'r-Risâle, 1983/1403), 10/595-612; Ebû'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Ali b. Muhammed el-Askalânî İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, (Kâhire: Dâru'l-Kütübi'l-İslâmî, 1327), 10/458-463.

¹⁷⁹ Bk. Nuaym b. Hammâd, *Kitâbü'l-Fiten*, thk. Semîr Emîn ez-Züheyri (Kâhire: Mektebetü't-Tevhîd, 1412). Bu eserde sahih ve hasen rivayetler bulunduğu gibi zayıf ve uydurma rivayetler de yer almaktadır.

¹⁸⁰ Abdürrezzâk b. Hemmâm, *el-Musannef*, 11/349-407.

¹⁸¹ İbn Ebû Şeybe, *el-Musannef*, 21/23-335.

dönemi fitene dair, mehdî, deccâl, ahir zaman ve kıyâmetle ilgili çeşitli alametler, Hz. İsa'nın nüzûlüyle alakalı rivayetler hadis külliyatlarında bir bölüm olarak kendine yer bulmuştur.

Kütüb-i Sitte musanniflerinden Buhârî, *el-Câmiu's-Sahîh*'inin “Kitâbü'l-Fiten” adını verdiği bölümde fitene dair olayları ve fitne hadiseleri karşısında nasıl davranılması gerektiğini izah eden hadisler nakletmiştir.¹⁸² Müslim (öl. 261/875) *Sâhih*'inde “Kitâbü'l-Fiten ve Eşratü's-sâa” adını verdiği bölümde Hz. Peygamber'in yaşadığı dönemden başlayarak vefatını takip eden sürede Müslümanlar arasında vukû bulan (Hz. Osman'ın vefatı, İbn Zübeyr'in hilâfeti, Cemel ve Sıffin hadiseleri gibi) savaş, kargaşa ve toplum huzurunu bozan durumlara yer vermiştir.¹⁸³ Müslim'in bu bölümde fiten rivayetlerinden ziyâde kıyamet alâmetlerine yer verdiği görülmektedir. İbn Mâce (öl. 273/887) ise *Sünen*'inin “Kitâbü'l-Fiten”¹⁸⁴ isimli bölümünde ilgili konuyu işlerken mal fitnesi¹⁸⁵ ve kadın fitnesi¹⁸⁶ bâb başlıkları ile diğer hadis kitaplarının fiten bölümlerinde yer almayan bölümler açmıştır. Ebû Dâvûd es-Sicistânî (öl. 275/888) *Sünen*'inde fiten konusunu “Kitâbü'l-Fiten”, “Kitâbü'l-Mehdî” ve “Kitâbü'l-Melâhim” adı ile üç ayrı bölümde işlemiştir. “Kitâbü'l-Fiten” bölümünde ilk olarak daha ziyâde yakın geleceğe dair rivayetler olarak yorumlanan hadisleri,¹⁸⁷ “Kitâbü'l-Melâhim” bölümünde ise hicrî 100. yılda olacak hadiseler¹⁸⁸ ve ardından gelecek Rumlarla savaş,¹⁸⁹ Beytü'l-Makdis'in imarı ve Medine'nin harap edilmesi,¹⁹⁰ Konstantiniyye'nin fethi,¹⁹¹ Türkleri ve Habeşlileri tahrik etmekten nehy¹⁹² ve savaşlar karşısında sığınılacak yer¹⁹³ gibi uzak geleceğe dair savaşların konu alındığı rivayetlere yer vermiştir. Melâhim konusuna *Kütüb-i Sitte* içerisinde en kapsamlı şekliyle Ebû Dâvûd'un değindiğini söylemek mümkündür. “Kitâbü'l-Mehdî”de ise mehdî konusundaki rivayetler bulunmaktadır. Bu konudaki

¹⁸² Buhârî, “Fiten”, 2 (No. 7052-7057).

¹⁸³ Müslim'in (öl. 261/875) *Sâhih*'ini şerh eden Nevevî (öl. 673/1274) bu hadisleri 27 bâb başlığı altında toplamıştır. Nevevî, *Sâhihu Müslim bi-şerhi'n-Nevevî* (b.y.: Müessesetü Kurtuba, 1994/1414), 18/3-122.

¹⁸⁴ İbn Mâce, “Fiten”,

¹⁸⁵ İbn Mâce, “Fiten”, 18.

¹⁸⁶ İbn Mâce, “Fiten”, 19.

¹⁸⁷ Ebû Dâvûd, “Fiten”, 1.

¹⁸⁸ Ebû Dâvûd, “Fiten”, 1.

¹⁸⁹ Ebû Dâvûd, “Fiten”, 2.

¹⁹⁰ Ebû Dâvûd, “Fiten”, 3.

¹⁹¹ Ebû Dâvûd, “Fiten”, 3, 4.

¹⁹² Ebû Dâvûd, “Fiten”, 8, 9.

¹⁹³ Ebû Dâvûd, “Fiten”, 6.

rivayetler diğer musanniflerde “Kitâbü’l-Fiten”in bir bâbı¹⁹⁴ iken Ebû Dâvûd konuyu fitenden ayrı bir bölüm olarak ele almıştır. Ebû Dâvûd da Abdürrezzâk ve İbn Ebû Şeybe gibi fiten rivayetlerini kıyamet alametleri ve mehdî rivayetlerinden ayırmış, daha özel bir kavram olarak işlemiştir. Ebû İsâ et-Tirmizî (öl. 279/892), *el-Câmi’u’s-sahih*’inde “Ebvâbü’l-Fiten”e ayırdığı bölümde konu ile ilgili rivayetleri nakletmiştir. Tirmizî’nin, önceki musanniflerin fitne zamanlarında sabır, uzlet ve fitnelerden uzak durma gibi bâb başlıklarına karşılık, iyiliği emredip kötülükten sakındırma,¹⁹⁵ kötülüğü el ve dil ile değiştirmeye çalışma,¹⁹⁶ en kıymetli cihadın zalim idareciye karşı hakkı söylemek¹⁹⁷ olduğu şeklinde, pasif bir tavırdan ziyâde eyleme yönelik hadisleri nakletmesi dikkat çekicidir. Kıyamet alametlerine dair nakillerde ise diğer musanniflerden farklı olarak hilâfetle ilgili (kaç halifenin Kureyş’ten olacağı, halifeliğin kaç yıl süreceği, halifeliğin kıyamete kadar hep Kureyş’ten mi kalacağı gibi) meselelere¹⁹⁸ yer vermiştir. Deccâl’le ilgili rivayetleri¹⁹⁹ de en detaylı şekilde işleyen müelliftir. Tirmizî, “Kitâbü’l-Fiten”i Müslüman bireylerin²⁰⁰ ve idarecilerin²⁰¹ ahlakî durumlarına yönelik hadislerle nihayete erdirmiştir. *Kütüb-i Sitte* musanniflerinden yalnızca Nesâî (öl. 303/915) *Sünen*’inde fitenle ilgili bir bölüme yer vermemiştir. Bu noktada Nesâî’nin fiten konusunu sünen türü eserlerin bir parçası olarak görmediği düşünülebilir. Zira Nesâî kader ve tevhid gibi konulara da müstakil olarak eserinde yer vermemiştir. Ancak Nesâî, diğer musanniflerin fiten konusu altında rivayet ettiği tekfirden uzaklaştırıcı rivayetleri “Kitâbu Tahrîmi’d-dem” bölümünde zikrederek kan dökmenin haramlığına vurgu yapmış, böylece meseleyi hukukî açıdan ele almıştır.

Hadis rivayet eserlerindeki fitne hâdiseleri temelde üç olayla başlatılır. Bunlardan ilki Hz. Peygamber zamanında Ye’cûc ve Me’cûc’ün sûrunun

¹⁹⁴ İbn Mâce, “Fiten”, 34; Tirmizî, “Fiten”, 53.

¹⁹⁵ Tirmizî, “Fiten”, 9.

¹⁹⁶ Tirmizî, “Fiten”, 11.

¹⁹⁷ Tirmizî, “Fiten”, 13.

¹⁹⁸ Tirmizî, “Fiten”, 13. İlgili rivayetlerin bir kısmına Ebû Dâvûd, Kitâbu’l-Mehdî’de, Müslim (öl. 261/875) ise İmâre bölümünde yer vermiştir. Konuyla ilgili hadisler bu tezin “Hilâfet Konusu ve Hadis Tasnifine Etkisi” başlığında açıklanacaktır.

¹⁹⁹ Tirmizî, “Fiten”, 55-62, 66.

²⁰⁰ Tirmizî, “Fiten”, 67, 68, 69, 73, 74, 76, 79.

²⁰¹ Tirmizî, “Fiten”, 72, 75, 77, 78.

aralanması,²⁰² ikincisi Hz. Peygamber'in gönderilmesi ile kıyametin yaklaştığı,²⁰³ üçüncüsü ise Hz. Ömer'den sonra vukû bulacak fitnelere dair²⁰⁴ haberlerdir. Bu rivayetlerden sonra dört halife dönemi ve ardından gelen saltanat süreci ile ilgili nakiller mevcuttur. Bu bölümde Hz. Peygamber'in vefatından sonra *Kütüb-i Sitte*'nin tasnif edildiği dönem olan hicrî üçüncü asra kadar ilgili rivayetlerin nasıl anlaşıldığı ve bunların *Kütüb-i Sitte*'deki yansımaları incelenecektir. Araştırmaya konu olan eserlerin muhtevasına bakıldığında fiten türü rivayetlerin genel olarak Hz. Osman, Hz. Ali, Emevîler ve Abbâsîler Dönemi'ne şâmil olması nedeniyle mesele bu başlıklar altında ele alınacaktır. Öncelikli olarak ilgili dönemlerdeki toplumsal karışıklıkların tarihî tasviri ardından bu tasvirin *Kütüb-i Sitte*'ye yansımalarına yer verilecektir. Hadisleri konularına göre tasnif etmesinden hareketle muhaddislerin, bâb başlıklarında kullandıkları ifadelerle gerektikçe yer verilecektir. Böylece onların siyasî tartışmalar ekseninde fiten konusuna yaklaşımları tespit edilmeye çalışılacaktır. Siyasî yansımalar ele alınacağı için kıyamet alametlerine değinilmeyecektir. Fiten hadislerinin sıhhatine ilişkin tartışmalara ayrı bir çalışma konusu olduğu için yer verilmeyecektir.

1.1.1. Hz. Osman Dönemi'ne Dair Olayların *Kütüb-i Sitte*'deki Yansımaları

Hz. Peygamber'in vefatını takip eden 30 yıllık süreç içerisinde fitne hadiseleriyle ilgili olarak Hz. Osman'ın yönetimi, muhasarası, şehadeti, Hz. Ali ve Cemel Savaşı, Hz. Ali-Hz. Muâviye çekişmesi, Hz. Hasan'ın barışı temini ve Hz. Muâviye'nin halife olmasıyla ilgili haberler nakledilmiştir. Bu hâdiselerden ilki olan Hz. Osman Dönemi, Hz. Ömer'in vefatından sonra oluşturulan şûranın kararıyla başlar. Kaynaklar onun hilâfetinin 24-29/644-649 yılları arasında birçok fethin gerçekleştiği, toplum refahının arttığı başarılı bir dönem olarak nitelendirir.

²⁰² “Zeyneb binti Cahş'dan; Hz. Peygamber uykusundan: “Allah'tan başka ilah yoktur. Yaklaşan şerden Arab'ın vay haline! Bugün Ye'cûc Me'cûc'un seddinden şu kadarı açıldı.” diyerek uyandı. (Râvî) Süfyan eliyle (açılan deliğin büyüklüğünü göstermek için) on boğumu yapmıştır. Ben (Zeynep): “Ya Rasûlallah! Aramızda salih kimseler varken helak mı olacağız?” dedim. Hz. Peygamber de: “Evet! Fısk çoğaldığı zaman!” buyurdu.” Müslim, “Fiten”, 1; Tirmizî, “Fiten”, 23 (No. 2187); İbn Mâce, “Fiten”, 9 (No. 3953).

²⁰³ “Enes'den; Rasûlullah şöyle buyurdu: “Ben kıyametle yan yana gönderildim.” Ebû Dâvûd şehâdet parmağı ile orta parmağını gösterdi. Birinin diğerinden fazlalığı da bir şey mi sayılır sanki...” Tirmizî, “Fiten”, 39 (No. 2213, 2214); İbn Mâce, “Fiten”, 25 (No. 4040).

²⁰⁴ Buhârî, “Fiten”, 17 (No. 7096, 7097); Müslim, “Fiten”, 26; İbn Mâce, “Fiten”, 9 (No. 3955); Tirmizî, “Fiten”, 71 (No. 2258).

Kendisinin şehit edilmesi ile sonuçlanan 30-36/650-656 yılları da yönetime yönelik şikâyetlerin çoğaldığı ve toplum huzurunun giderek bozulduğu bir dönem olarak tanımlanır.²⁰⁵ İşte bu kargaşa ortamı musannefâta, Hz. Ömer'den sonra zuhur edecek fitneler olarak yansımıştır. Nitekim Buhârî, denizin dalgalanması gibi fitnelerin olacağına dair bâb başlığı altında Hz. Ömer ve Hz. Osman'dan bahsetmektedir. Rivayetlerden birinde Hz. Ömer bir gün: “Rasûlullah'ın fitne konusunda söylediği bir şey kimin ezberinde var?” diye sorar. Huzeyfe b. Yemân (öl. 36/656): “Ben.” der ve şöyle devam eder: “Kişinin ailesi, malı, çocuğu ve komşusuyla sınanması ki kıldığı namazı, orucu, verdiği sadakası ve iyilikleri emredip kötülüklerden sakındırması bu fitneye keffâret olabilir.” Hz. Ömer: “Bunu sormuyorum. Deniz dalgaları gibi olacak büyük fitneyi soruyorum.” der. Huzeyfe: “Ey Mü'minlerin emiri! Seninle o fitne arasında kapalı bir kapı var.” şeklinde karşılık verir. Bunun üzerine Hz. Ömer: “O kapı açılacak mı yoksa kırılacak mı?” diye sorar. Huzeyfe: “Kırılacak.” diye cevap verir. Hz. Ömer de: “O halde kıyamete kadar kapanmayacak.” der.²⁰⁶ Böylece Hz. Ömer'den sonraki zaman musanniflerce, fitnelerin zuhur ettiği bir dönem olarak görülmüştür.

Hz. Osman Dönemi için zikredilen rivayetlere bakıldığında isyan ve itaat konularının yoğun bir şekilde gündemde olduğu görülür. Nitekim Hz. Osman valileri ile ilgili söylentileri yerinde incelemeleri için vilayetlere müfettişler gönderir. Müfettişlerin olumsuz bir durumla karşılaşmadıklarını beyan etmelerine rağmen şikâyetler devam edince Hz. Osman hicrî 33/miladî 653 yılında valilerini Medine'ye çağırarak onlarla toplantı yapar. Burada çeşitli görüş alışverişleri yapılır ve çözüme dair emirler verilerek valiler görev yaptığı şehirlere dönmek üzere yola çıkar. Fakat Kûfe Valisi Saîd b. Âs (öl. 59/679), görevinin başına dönmesi esnasında Cerâa denilen yerde muhaliflerin engeli ile karşılaşır ve valinin şehre girmesi engellenir. Onun yerine Ebû Mûsâ el-Eş'arî'nin (öl. 42/662-63) göreve getirilmesi talep edilir. Yaşanan bu olay diğer vilayetlerdeki muhalif kanadı da harekete geçirir. Böylece Hz. Osman ve valiler açıktan eleştirilere maruz kalır.²⁰⁷ Bu olayı İbn Ebû Şeybe: “O

²⁰⁵ Ebû'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr es-Süyûtî, *Târîhu'l-hulefâ*, çev. Abdullah Gündüz (İstanbul: Asalet Yayınları, 2019); 187-188; İbrahim Sarıçam, *Hz. Osman* (Ankara: TDV Yayınları, 2017), 74-75.

²⁰⁶ Buhârî, “Fiten”, 17 (No. 7096, 7097); Müslim, “Fiten”, 26; Tirmizî, “Fiten”, 71 (No. 2258); İbn Mâce, “Fiten”, 9 (No. 3955)

²⁰⁷ Adem Apak, *Hz. Osman Dönemi Devlet Siyaseti* (İstanbul: İnsan Yayınları, 2015), 2015, 99-100.

sırada bir adam mescitte oturmakta olan Huzeyfe ve Ebû Mes‘ud el-Ensârî’nin yanına vararak: ‘İnsanlar ayaklanıp isyan başlatmışken siz neden burada oturuyorsunuz? Vallâhi biz sünnet üzereyiz (doğru yoldayız).’ dedi. Huzeyfe ve Ebû Mes‘ud da: ‘Nasıl sünnet üzere olabilirsiniz ki? Siz imamınızı (valinizi) kovdunuz. Vallâhi, çoban merhametli, sürü de itaatkâr olmadıkça sünnet üzere olamazsınız.’ dediler. Bunun üzerine birisi: ‘Çoban merhametli olmaz, sürü de söz dinlemezse ne yapalım?’ diye sordu. Huzeyfe: ‘O zaman çıkar gideriz ve sizi kendi halinize bırakırız.’ şeklinde cevap verdi.” diye nakleder.²⁰⁸ Verilen mesaj ise açık bir şekilde halifeye itaat olarak görülmektedir. Aynı zamanda “Her kim yöneticisinin (devlet başkanının) hoşlanmadığı bir iş yaptığını görürse buna sabretsin. Her kim cemaatten bir karış ayrılır ve bu halde ölürse câhiliye ölümü ile ölmüş olur.”²⁰⁹ şeklindeki devlet başkanına bağlı olmadan ölmenin cahiliye ölümü olduğu yönündeki rivayetler²¹⁰ hem Hz. Osman Dönemi hem de eserlerin kaleme alındığı dönem ve gelecek Müslüman nesil için fitne/isyan hareketleri karşısında Ehl-i sünnet düşüncesinin halifeye itaat olduğu kuralını işlemektedir.

Hicrî 35 yılında Mısır’dan gelen bir grup, valilerini şikâyet için Medine’ye gelir. Hz. Osman’la görüşür. Hz. Osman kendisine yöneltilen suçlamalara cevap verir ve bazı hataları olduğunu da kabul ederek grubu gönderir. Buna rağmen birkaç ay sonra Mısır, Kûfe ve Basra’dan yola çıkan üç grup Medine’ye girerek Hz. Osman’ın evini kuşatır.²¹¹ 20 ya da 60 gün süren bu kuşatma esnasında Hz. Osman’ın asi gruplarla yaptığı görüşmeler problemi çözmediği gibi kendisinin evden çıkmasına izin verilmez.²¹² Medine’nin muhasara edileceği rivayetlerini bu olaya tevil etmek mümkündür. Rivayete göre Hz. Peygamber Medine’nin kalelerinden birinin üzerine çıkar ve şöyle buyurur: “Benim gördüğümü görüyor musunuz? Ben yağmur damlalarının evlerinizin arasına yağması gibi sokak aralarına kadar giren fitnelerin geldiğini görüyorum.”²¹³ Evi kuşatılan ve öldürüleceğini anlayan Hz. Osman, evinden dışarıya bakarak şu konuşmayı yapar: “Allah için söyleyin!

²⁰⁸ İbn Ebû Şeybe, *Musannef*, 21/102, 103, 134, 135 (No. 38315, 38424, 38503); Müslim, “Fiten”, 28.

²⁰⁹ Müslim, “İmâre”, 56; Buhârî, “Fiten”, 2 (No. 7053); Nesâî, “Tahrîmu’d-dem”, 28 (No. 4114).

²¹⁰ “Câhiliye ölümü” rivayetleri ve sosyo-politik etkileri için bk. İsa Onay, “Sosyo-Politik Rivayetlerin Anlaşılmasında Bağlamın Tespiti -“Câhiliye Ölümü” Rivayetleri Örneği-”, *Trabzon İlahiyat Dergisi* 7/2 (2020), 47-86.

²¹¹ Mustafa Fayda, *Hulefâ-yı Râşidîn Devri-Dört Halife Dönemi* (İstanbul: Kubbealtı, 2016), 357.

²¹² Fayda, *Hulefâ-yı Râşidîn Devri-Dört Halife Dönemi*, 358.

²¹³ Müslim, “Fiten”, 9.

Rasûlullah'ın şöyle buyurduğunu bilmiyor musunuz: “Müslüman kimsenin öldürülebilmesi ancak şu üç şeyle olur: Evlendikten sonra zina etmek, İslâm'a girdikten sonra dinden dönmek veya haksız yere bir adam öldürmek.” Allah'a yemin ederim ki ne cahiliyye döneminde ne de Müslüman olduktan sonra zina etmedim. Rasûlullah'a biat ettiğim günden beri dinimden dönüp irtidat etmiş de değilim. Allah'ın haram kıldığı cana da kıymadım, o halde beni hangi sebeple öldüreceksiniz?”²¹⁴ Bunun yanı sıra Hz. Osman kendisine hilâfet gömleği giydirildiğini ve hilâfetten çekilmeyeceğini ifade eder. Rivayete göre Hz. Peygamber: “Ey Osman! Eğer Allah sana bir gün bu işi (halifeliği) verir ve münafıklar da Allah'ın sana giydirdiği (hilâfet) gömleğini soymaya kalkıştırlarsa sakın o gömleği çıkarma (halifelikten çekilme).” der ve bu sözü üç defa tekrarlar. Bu sözleri Hz. Âişe, Hz. Osman'ın muhasarasından sonra aktarmış olsa gerek ki rivayeti işiten Nu'mân b. Beşîr (öl. 64/684) Hz. Âişe'ye: “Seni, Rasûl-i Ekrem'in bu sözlerini (zamanında) halka söylemekten alıkoyan şey neydi?” diye sorar. O da: “Bu hadis bana unutturuldu.”²¹⁵ şeklinde cevap verir.

Hz. Peygamber'in vefatının ardından Müslümanlar arasında görülen bu alenî kargaşa, oturanın yürüyenden hayırlı olduğu²¹⁶ yönündeki rivayetlere yansımaktadır. Sa'd b. Ebî Vakkâs (öl. 55/675), Osman b. Affân'ın şehit edilmesi ile sonuçlanan hâdiseler esnasında Hz. Peygamber'in: “Öyle bir karışıklık çıkacak ki oturan kimse ayakta olandan ayakta olan yürüyenden yürüyen de koşandan daha hayırlı olacaktır.” buyurduğunu nakleder. Bu sözleri üzerine Sa'd, Hz. Peygamber'e: “Ey Allah'ın Rasûlü! Evime girip beni öldürmek için elini uzatana ne yapayım?” diye sorar. Rasûlullah (s.a.v.) şöyle buyurur: “Adem'in oğlu gibi ol.”²¹⁷ Şârihler, Rasûlullah'ın bu sözleri ile Hz. Adem'in katil olan oğlu Kâbil gibi değil, öldürülen oğlu Hâbil gibi ol demek istediğini söylemiştir.²¹⁸ Musannifler, bu dönemde sahâbenin yaşanan olaylar karşısında nasıl davrandıklarını da nakletmiştir. Nitekim Abdullah b. Mes'ûd

²¹⁴ Tirmizî, “Fiten”, 1 (No. 2158); Nesâî, “Tahrîmü'd-dem”, 13 (No. 3989).)

²¹⁵ İbn, Mâce, “Mukaddime”, 11 (No. 112); Tirmizî, “Menâkıb”, 19 (No. 3705) Hadisi daha kısa bir şekilde nakleden Tirmizî rivayetle ilgili olarak: “Bu hadis hasen garibtir.” kaydını düşmüştür. Ayrıca rivayetlerin siyer kaynakları ve yorumlar için bk. Mehmet Azimli, “Hz. Osman'ın Muhasarası”, *Hazreti Osman*, ed. Ali Aksu, (Sivas: Cumhuriyet Üniversitesi Yayınları, 2020), 258.

²¹⁶ Müslim, “Fiten”, 10; Tirmizî, “Fiten”, 29 (No. 2194); Ebû Dâvûd, “Fiten”, 2 (No. 4256).

²¹⁷ Tirmizî, “Fiten”, 29 (No.2194); İbn Mâce, “Fiten”, 10 (No. 3961); Ebû Dâvûd, “Fiten”, 2 (No. 4257).

²¹⁸ Kolektif, *Sünen-i Ebû Dâvûd Terceme ve Şerhi*, 14/364-365.

(öl. 32/652-53) “Fitnede öldürülenlerin tümü cehennemdedir.” hadisini nakledince Vâbisa b. Ma’bed, ona: “Bu ne zaman olacak Ey İbn Mes’ûd?” diye sorar. O da: “İnsanın birlikte oturduğu kişiden emin olmadığı, katl günlerinde.” şeklinde cevap verir. Vâbisa: “O zamana yetişirsem bana ne yapmamı emredersin?” der. İbn Mes’ûd: “Elini ve dilini fitneden uzak tutarsın. Evinin sergilerinden (minderlerinden) bir sergi (gibi devamlı evinde) olursun (fitneye karışmazsın).” yanıtını verir. Vâbisa: “Osman öldürülünce, gönlüm bir tarafa gitmek istedi. Bir hayvana binip Dımaşk’a (Şam’a) geldim. Huraym b. Fatik’e vardım. Olanı biteni ona anlattım. Huraym b. Fatik, Allah’tan başka ilah olmadığına yemin ederek İbn Mes’ûd’un bana anlattıklarının aynısını Rasûlullah’tan kendisinin de duyduğunu söyledi.”²¹⁹ Bu şekildeki fitneye karışmamayı ya da uzlete çekilmeyi²²⁰ ifade eden nakiller musanniflerin fitne hâdiseleri sırasında tarafsızlığı savunduklarına işaret etmektedir.

Netice olarak şunlar söylenebilir: Hz. Osman hicrî 35 yılında Zilhicce ayında şehit edilmiştir.²²¹ “Halifenizi öldürmedikçe kıyamet kopmaz.”²²² haberlerinin bu duruma işaret ettiği düşünülebilir. Âlimler, İslâm tarihinde birçok grubun, bölünmenin ortaya çıktığı bu hadisenin sebeplerini siyasî, ekonomik ve toplumsal değişimle izah ederken hadis rivayet eserlerinde mesele sebep ne olursa olsun bir fitne hadisesi olarak kayıtlara geçmiş, böyle durumlarda isyana teşvik değil fitneden uzak durulması tavsiye edilmiş ve özellikle naklettikleri hadislerle siyasî otoriteye itaat işlenmiştir.

1.1.2. Hz. Ali Dönemi’ne Dair Olayların *Kütüb-i Sitte*’deki Yansımaları

Kütüb-i Sitte’de Hz. Ali dönemine ilişkin olarak bilhassa Cemel ve Sıffin Savaşları esnasında sahabenin tavrına dair rivayetler görülmektedir. Musannifler, fitne hadisesi olarak yorumlanan bu savaşlar esnasında sahabenin davranışları ve savaşların sonuçlarından hareketle bir takım mesajlar vermektedir.

²¹⁹ Ebû Dâvûd, “Fiten”, 2 (No. 4258).

²²⁰ “Ebû Saîd el-Hudrî Rasûlullah’tan şöyle rivayet etmiştir: ‘Yakın bir gelecekte Müslüman’ın en hayırlı malı, dağ başında ve yağmur suyu (birikintileri) başında güttüğü koyun sürüleri olacaktır. (Böylece kişi) Dinini fitnelerden korumuş olur.’” Ebû Dâvûd, “Fiten”, 4 (No.4267); Nesâî, “İman”, 30 (No. 4950); İbn Mâce, “Fiten”, 13 (No. 3980); Tirmizî, “Fiten”, 15 (No. 2177).

²²¹ İsmail Yiğit, “Osman”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2007), 33/441.

²²² “Huzeyfe b. Yemân, Rasûlullah’tan şöyle rivayet etmiştir: “Siz imamınızı (devlet başkanınızı) öldürmedikçe, birbirinizle kılıçlarınızla çatışmadıkça ve dünyanıza şer olanlarınız (zorla el koyup) mirasçı olmadıkça kıyamet kopmayacaktır.” İbn Mâce, “Fiten”, 25 (No. 4043); Tirmizî, “Fiten”, 9 (No. 2170); Müslim, “Fiten”, 4.

Hız. Osman'ın öldürölmesinin ardından Medine halkı Hız. Ali'ye biat eder. Fakat Medine haricindeki vilayetlerden henüz biat alınmamıştır. Biata yanaşmayan mevcut valileri görevden almak isteyen Hız. Ali'nin halletmesi gereken en önemli mesele, Hız. Osman'ın katillerinin bulunarak cezalandırılmasıdır. Zira tek bir katil yerine "Osman'ı hepimiz öldürdük." diyen bir grup isyancı şehre hâkim durumdadır. Bu esnada haccını tamamlayan Hız. Âişe Medine'ye dönmek üzere iken Talhâ ve Zübeyr'den Hız. Osman'ın öldürölldüğünü ve yeni halifenin Hız. Ali olduğunu öğrenir. Talha ve Zübeyr, Hız. Ali'ye istemeyerek ya da zorla biat ettiklerini söyleyip biatlarından geri döndüklerini ifade ederler.²²³ Böylece hep birlikte Mekke'ye dönerler. Bu konuda Dırâr b. Amr (öl. 200/815 [?]) Talha ve Zübeyr'in biatlarını bozarak ümmeti ayırdıkları gerekçesiyle zem türü rivayetlere Hâricîler ve Şîa'nın sahip çıktığını, medh türünden rivayetlerin ise Haşviyye tarafından kabul gördüğünü zikreder.²²⁴

Hız. Âişe'nin öncölüğünde *Hız. Osman'ın kanının hesabının sorulmasını* talep eden kalabalık bir grup Basra'ya doğru yola koyulur. Hız. Âişe, Basra'da genel olarak hâkimiyeti sağlar. Basra'daki durumdan haberdar olan Hız. Ali, Hız. Âişe ile barış müzakereleri yapar; Talha ve Zübeyr'le bizzat görüşme imkânı bulur. Barış görüşmeleri devam ederken taraftarlar kendilerini Müslümanlar arasında yapılan ilk kanlı savaşın içinde bulur.²²⁵ Hız. Âişe'nin harbi devesinin üzerinde yönetmesi sebebiyle bu hâdisce Cemel Vak'ası olarak tarihe geçmiştir.²²⁶ Cemel Vak'asında Hız. Ali'nin karşısında yer alan Hız. Âişe'ye yönelik haberler, kadınların idareciliği ile

²²³ Adem Apak, *Anahatlarıyla İslâm tarihi (2) (Hulefâ-i Râşidîn Dönemi)* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2012), 281-294.

²²⁴ Dırâr b. Amr, *Kitâbu't-Tahrîş*, thk. Hüseyin Hansu, çev. Mehmet Keskin (İstanbul: Litera Yayıncılık, 2014), 33-34. Konu hakkında ayrıca bk. Selçuk Çoşkun, "Abdulazîm ed-Deyb'in Zübeyr b. Avvâm'a Yönelik Bazı Tenkitlere Cevabı", *Dinî Araştırmalar* 3/7 (Haziran 2000), 137-160. Bu konudaki medh türü rivayetlere örnek olarak şu hadisler söylenebilir: "Her peygamberin havarileri vardır. Benim havarim de Zübeyr'dir." Müslim, "Fedâilü's-Sahâbe", 48; Tirmizî, "Menâkıb", 24 (No 3744). "Ali b. Ebî Tâlib'in şöyle dediğini işittim: "Kulağım, Rasûlullah'ın şöyle dediğini işitmiştir: "Talha ve Zübeyr cennette benim iki komşumdur." Tirmizî, "Menâkıb", 22 (No. 3741). "Kim yeryüzünde yürüyen bir şehide bakmak isterse Talha b. Ubeydullah'a baksın." Tirmizî, "Menâkıb", 22 (No 3739). Zemm türü rivayet örneği ise şu şekildedir: Hız. Ali, Cemel Savaşı esnasında Zübeyr b. Avvâm'la karşılaşınca ona: "Allah aşkına söyle! Rasûlullah sana: "Sen haksız olduğun halde bununla (Ali ile) savaşacaksın ve bu (Ali) sana galip gelecektir." derken işitmedin mi?" deyince Zübeyr: "Doğru, öyle derken işittim. Seninle savaşmayacağım." der. İbn Ebû Şeybe, *Musannef*, 21/399, 400 (No. 38982.)

²²⁵ Apak, *Anahatlarıyla İslâm tarihi (2)*, 294-318.

²²⁶ Ethem Ruhi Fığlalı, "Cemel Vak'ası", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 7/321.

ilişkilendirilerek sunulmaktadır.²²⁷ Nitekim Ebû Bekre: “Allah, Rasûlullah’tan duyduğum bir hadisle beni Cemel Vak‘asına katılmaktan korudu.” demiştir. Rivayete göre Hz. Peygamber: “Kisra ölünce yerine kim geçirildi?” diye sorar. Orada bulunanlar: “Kızı.” cevabını verir. Bunun üzerine Rasûlullah şöyle buyurur: “Başlarına bir kadını idareci olarak geçiren bir toplum asla kurtuluşu elde edemeyecektir.” Ebû Bekre şöyle devam eder: “Âişe, Basra’ya gelince Rasûlullah’ın bu sözünü hatırladım ve bu hadisle Allah beni bu hâdiselere karışmaktan korumuş oldu.”²²⁸ Diğer taraftan Cemel Savaşı’na katılan Zübeyr b. Avvâm’ın pişmanlığı da kaynaklarda yer alan bilgilerdendir. Zübeyr b. Avvâm’a: “Ey Ebû Abdullah! Nasıl oluyor halife (Osman) öldürülürken ortadan kaybolup sonra da onun kanını talep ediyorsunuz?” diye sorulunca, Zübeyr: “Biz Rasûlullah zamanında “Sadece içinizden zulmedenlere dokunmakla kalmayacak olan fitneden sakının”²²⁹ ayeti okurduk ama bizim de ayetteki kişiler gibi olacağımızı zannetmezdik. Tâ ki fitneye düşünceye kadar.”²³⁰ diyerek Cemel Vak‘ası’nın da bir fitne hadisesi olduğunu ve kendisinin bu hadiseye müdahil olmasından duyduğu teessürü dile getirmiştir.

Kütüb-i Sitte musanniflerinden Buhârî, Cemel Savaşı’ndan bahsedilen rivayetlerin yer aldığı bâba isim vermemiştir. Savaşın taraflarının Hz. Âişe (öl. 58/678) ve Hz. Ali olduğu göz önünde bulundurulursa Buhârî, bu tutumu ile yorumsuz bir şekilde yalnızca rivayetleri nakletmeyi tercih ederek muhtemelen sahâbeye dil uzatılmasına meydan vermek istememiştir. Nitekim o, ardından gelen bâbda da “Allah bir kavme azap indirince o kavim içinde bulunan herkese azap isabet eder. Sonra herkes kendi ameline göre dirilitir.”²³¹ hadisini naklederek Cemel ve Sıffîn’deki savaşırlara karışan Müslümanların durumunu Allah’a havale ettiği söylenebilir.

Cemel Vak‘ası’ndan önce Hz. Osman’ın kanlı gömleğini cami minberine astırarak *Hz. Osman’ın kanını dava için* biat alan Hz. Muâviye, Hz. Ali’ye biat etmez. Bu olaydan sonra da Hz. Ali’nin biat için gönderdiği elçiye red cevabı veren Hz. Muâviye, Hz. Osman’ın katillerinin kendisine verilmesi şartı ile biat edeceğini

²²⁷ Tirmizî, “Fiten”, 75 (No. 2262).

²²⁸ Tirmizî, “Fiten”, 75 (No. 2262). Tirmizî hadisi *hasen sahîh* kaydıyla zikreder.

²²⁹ Enfâl 8/25.

²³⁰ İbn Hacer, *Fethu’l-bâri*, 13/4; Ebü’l-Kâsım İbn Asâkir Alî b. el-Hasen, *Târîhu Medîneti Dimaşk*, thk. Muhibbuddîn Ebî Saîd Ömer b. Garâme el-Amrî (Beyrût: Dârü’l-Fikr, 1995/1415), 18/405.

²³¹ Buhârî, “Fiten”, 19 (No. 7108).

aksi durumda savaşıacağını bildiren mektubu Hz. Ali'ye gönderir. Cemel'in hemen ardından yaşanan bu durum Müslümanlar arasında meydana gelebilecek ikinci bir savaşa işaret etmektedir.²³² Zira hem Hz. Ali hem de Hz. Muâviye taraftar toplama gayreti içerisindeydi. Rivayete göre Ali b. Ebî Tâlib Basra'ya gelince Uhbân es-Sayfî'ye gelir ve: “Ey Ebû Müslim! Şu kavim aleyhine bana yardım eder misin (benim tarafımda savaşa katılır mısın)?” diye sorar. Uhbân: “Yardımcı olurum.” diye karşılık verir. Sonra bir cariyesini çağırarak: “Ey cariye! Kılıcımı getir.” der. Cariye gidip kılıcı getirir. Uhbân kılıcın bir karış kadarını kınından çıkar. Hz. Ali kılıcın ağaçtan yapılmış olduğunu görür. Uhbân, Hz. Ali'ye: “Benim dostum ve senin amcaoğlun (Hz. Peygamber) Müslümanlar arasında fitne olacak diye bana tavsiyede bulundu. Onun için benim ağaçtan bir kılıcım var. İstersen senin yanında bu kılıçla savaşırım.” der. Bunun üzerine Hz. Ali: “Sana da kılıcına da ihtiyacım yok.” şeklinde karşılık verir.²³³ *Kütüb-i Sitte* musannifleri tıpkı Hz. Osman'ın öldürülmesi ile neticelenen süreçte olduğu gibi Sıffîn'e sürüklenen bu zaman diliminde de *ancak tahta bir kılıçla ya da köreltilmiş bir kılıçla savaşa katılınabileceği, ok ve yayların kırılması*²³⁴ yönündeki tarafsızlığı savunan rivayetlere yer vermektedir.

Hz. Ali'nin taraftar toplama çabasının Hz. Muâviye için de söz konusu olduğu Abdullah b. Amr'dan nakledilen “Bir kimse bir imama biat etmiş, ona elini vermiş ve samimiyetle bağlanmış ise, eğer gücü yeterse, itaat etsin. Başka biri gelir de o imamla nizaa tutuşursa, sonrakinin boynunu vurunuz.”²³⁵ rivayetinde görülmektedir. Rivayete göre Abdullah b. Amr, Kâbe'nin gölgesinde oturmaktadır ve insanlar başına toplanmıştır. Abdullah b. Amr orada şunları söyler: “Bir defasında Rasûlullah'la birlikte idik. Bir yerde konakladık. Kimimiz çadırını düzenliyor, kimimiz ok atıyor, kimimiz de meradaki hayvanların başında duruyordu. Derken Hz. Peygamber'in müezzini: ‘Namaza toplanın.’ diye seslendi. Biz de Rasûlullah'ın yanında toplandık. Rasûlullah şöyle dedi: ‘Benden önceki her peygambere, ümmeti için hayır bildiği şeyleri onlara öğretmesi, şer bildiği şeylerden de sakındırması bir hak ve görev oldu. Şüphesiz, sizin şu ümmetinizin afiyeti öncekilerine verilmiştir. Sonrakilerine ise belâ ve hoşlanmayacakları birtakım şeyler gelecektir. Bir fitne

²³² Apak, *Anahatlarıyla İslâm tarihi* (2), 318-322.

²³³ İbn Mâce, “Fiten”, 10 (No. 3960); Tirmizî, “Fiten”, 33 (No. 2203).

²³⁴ İbn Mâce, “Fiten”, 10 (No. 3960); Tirmizî, “Fiten”, 33 (No. 2203).

²³⁵ Müslim, “İmâre”, 46; Ebû Dâvûd, “Fiten”, 1 (No.4248).

gelecek, birbirini aratacak. Öyle bir fitne gelecek ki mümin: ‘İşte bu benim helâkımdır.’ diyecek. Sonra o açılacak yine bir fitne gelecek mümin: ‘İşte bu (benim helâkım).’ diyecek. Artık kim cehennemden uzaklaştırılıp cennete girmek isterse, ölüme Allah’a ve ahiret gününe inandığı halde gelsin. O, insanlara kendisine yapılmasını istediği şekilde muamele etsin. Bir kimse bir imama biat etmiş, ona elini vermiş ve samimiyetle bağlanmış ise, eğer gücü yeterse, itaat etsin. Başka biri gelir de o imamla nizaa tutuşursa, sonrakinin boynunu vurunuz.’ Bunları işiten Abdurrahman b. Abdi Rabbi’l-Kâbe der ki: “Allah aşkına söyle, bunu Rasûlullah’tan bizzat mı işittin?” İbn Amr elleri ile kulakları ve kalbini işaret ederek: “Onu iki kulağım işitti, kalbim de öğrendi.” der. Bunun üzerine Abdurrahman b. Abdi Rabbi’l-Kâbe: “Şu amcaoğlun Muâviye var ya, bize aramızda mallarımızı haksız yere yememizi ve kendi kendimizi öldürmemizi emrediyor. Hâlbuki Allah: “*Ey inananlar, kendi aranızda mallarını haksızlıkla yemeyin ama sizin karşılıklı rızanızla bir ticaret olursa müstesna, kendi kendinizi de öldürmeyin. Şüphesiz ki Allah size merhametlidir.*” buyuruyor.” der. Abdullah b. Amr da: “Sen ona Allah’a itaat hususunda itaat et, Allah’a isyan konusunda karşı çık.” şeklinde karşılık verir.²³⁶ Bu rivayetten hareketle Hz. Muâviye ve taraftarlarının halifeye itaati işleyerek kitleleri safında toplama gayreti içinde oldukları söylenebilir.

Hz. Ali’nin birkaç kere yaptığı biat çağrısına karşılık vermeyen Hz. Muâviye ve taraftarları ile Hz. Ali taraftarları arasında 19 Temmuz 657/1 Safer 37 yılında Sıffin denilen yerde savaş başlar.²³⁷ Savaş esnasında Ammâr b. Yâsir’in (öl. 37/657) öldürülmesi ile “Ammâr’ı isyancı bir grup öldürecek.”²³⁸ rivayetinin dillerde dolaştığı ve bu durumdan Hz. Muâviye ordusunun olumsuz etkilendiği nakledilir.²³⁹ Müslümanlar arasında vukû bulan bu ikinci savaş İslâm tarihinde *tahkîm/hakem olayı* olarak bilinen hâdisle ile sonlanmıştır. *Kütüb-i Sitte* musannifleri fiten bölümlerinde tahkîm olayı neticesinde ortaya çıkan Hâricîler ve onların tekfirci tutumlarına karşı

²³⁶ Müslim, “İmâre”, 46.

²³⁷ İsmail Yiğit, “Sıffin Savaşı”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 37/107.

²³⁸ “Ümmü Seleme’den; Rasûlullah Ammâr’a: “Seni isyancı bir grup öldürecek.” buyurmuştur. Müslim, “Fiten”, 72; İbn Ebû Şeybe, *Musannef*, 21/408-411 (No. 39000, 39006).

²³⁹ Cemal ve Sıffin’le ilgili rivayetler hakkında bk. Ahmet Pişkin, *Cemel ve Sıffin’de Gayb Haberleri*, (Kahramanmaraş: SAMER Yayınları, 2019).

nakillerde bulunmuştur.²⁴⁰ Rivayete göre Rasûlullah şöyle buyurur: “Kıyamete yakın zamanda yaşları genç, fikirleri bozuk bazı kimseler çıkacak. Bunlar Kur’ân okuyacaklar fakat okudukları Kur’ân köprücük kemiklerinden aşağı geçmeyecektir. İnsanların en hayırlısı olan Muhammed’in sözlerini söyleyecekler fakat okun yaydan çıktığı gibi İslâm dininden çıkacaklardır.” Tirmizî (öl. 279/892) rivayetten sonra: “Bu konuda Ali, Ebû Saîd ve Ebû Zer’den de hadis rivayet edilmiştir. Bu hadis *hasen sahihtir*. Bu hadisten başka rivayet edilen hadislerde Kur’ân okuyup, okudukları Kur’ân’ın köprücük kemiklerinden öteye geçmeyeceği kimselerin özelliklerinden bahsedilir ki bunlar Harûralı ve diğer Hâricîlerdir.” demektedir.²⁴¹ Neticede hakem olayı hilâfet meselesinin çözümünden ziyâde Müslümanlar arasında hizipleşmenin kapısını açmış ve asırlar boyu sürececek birçok itikadî tartışmanın da temellerini atmıştır.²⁴² “İki Müslüman’ın birbirlerini öldürmesi durumunda ne olacağı” ile ilgili kelimâ problemlere yansıyacak olan Hz. Osman’ın (öl. 35/656) şehid edilmesi, Cemel ve Sıffin Savaşları gibi hâdiseler, *fitne esnasında savaşmaktan nehyolunması* bağlamındaki rivayetlere yansımıştır.²⁴³ Bu rivayetlerden birinde Ahnef b.Kays’ın (öl. 67/686-87) Hz. Ali (öl. 40/661) ile Hz. Muâviye (öl. 60/680) arasındaki savaşta Hz. Ali’nin yanında yer almak için kılıcını kuşanarak yola düştüğü anlatılır. Ahnef b.Kays yolda Ebû Bekre (öl. 51/671 [?]) ile karşılaşır. Durumu anlatan Ahnef b. Kays’a Ebû Bekre: “Rasûlullah: ‘İki Müslüman kılıçlarıyla birbirlerine yönelip vuruştukları zaman ikisi de ateştedir.’ buyurdu. ‘Öldüren böyledir ama ölen neden ateştedir?’ diye soruldu. Rasûlullah: ‘Ölen de arkadaşını öldürmek istemiştir.’ buyurdu.” der.²⁴⁴

Savaşan iki Müslüman tarafın imanî açıdan durumlarının ne olacağı ile ilgili yorumu İbn Hacer (öl. 852/1449), Hâricîler üzerinden açıklamaktadır. O, Hâricîlerin birbiri ile savaşan Müslümanları tekfir etmelerine istinaden, Buhârî’nin, “Kitâbü’l-

²⁴⁰ Tirmizî, Fiten, 24 (No. 2188). İbn Ebû Şeybe ise Hâricîlere dair rivayetlere *Musannef*’inin sonuna “Hâricîler Hakkında Anlatılanlar/Rivayet Edilenler” adını verdiği bir başlıkta toplamıştır. Tirmizî’nin naklettiğine benzer ve daha farklı rivayetler için buraya bakılabilir.

²⁴¹ Tirmizî, Fiten, 24 (No. 2188).

²⁴² Sahâbîler arasında yaşanan tüm bu savaşlar ise ulema tarafından tevil edilip iyiye yorumlanmıştır. Herbir taraf kendi yolunun doğru olduğu konusunda ictihad etmiş kimisi ictihadında isabet ederken kimisi de hata etmiştir. Hata edenler ise mazur görülmüştür. Zira ictihadından dolayı bir müctehid kimse bir sevab kazanır. Nevevî, *Sahîhu Müslim bi-şerhi’n-Nevevî*, 11/126-138.

²⁴³ Müslim, “Fiten”, 14; Nesâî, “Tahrîm”, 29 (No. 4047-4055); Ebû Dâvûd, “Fiten”, 5 (No. 4268).

²⁴⁴ Buhârî, “Fiten”, 10 (No. 7083); Müslim, “Fiten”, 14-16; İbni Mâce, “Fiten”, 11 (No. 3963-3965); Ebû Dâvûd, “Fiten” 5 (No. 4268); Nesâî, “Tahrîmü’d-dem”, 29 (No. 4116-4122).

Fiten”i Hâricîler’e reddiye olarak oluşturduğunu söyler.²⁴⁵ Nitekim İbn Hacer, “Davaları bir olan iki büyük topluluk birbiri ile savaşımadıkça kıyamet kopmayacaktır.”²⁴⁶ hadisinin şerhini şu şekilde yapmaktadır: “İki topluluktan maksat Hz. Ali (öl. 40/661) ve taraftarları ile Hz. Muâviye (öl. 60/680) ve taraftarlarıdır. Onların *Müslüman* şeklinde isimlendirilmeleri ve *davalarının bir olduğunun* belirtilmesi her iki grubu da tekfir eden Hâricîlere ve onlar gibi düşünenlere cevap mahiyetindedir.”²⁴⁷ İbn Hacer (öl. 852/1449), Hâricîlerin tekfirci tutumlarına karşı olmakla birlikte onları, fitneye sebebiyet veren unsurlar olarak zikretmeden geçmez. Bu duruma Huzeyfe b. Yemân (öl. 36/656) rivayeti örnek verilebilir. Huzeyfe b. Yemân insanların gelecekle ilgili güzel haberler için Rasûlullah’a sorular sorduklarını onunsa –kendi başına gelmesinden çekindiği için- gelecekte meydana gelecek kötü hadiselerle ilgili sorular sorduğunu söyler. Ardından Hz. Peygamber’le aralarında geçen şu diyalogu nakleder: “Yâ Rasûlallah! Biz vaktiyle cahiliye devrinde şirk ve küfür içindeydik. Sonra Allah bize şu büyük hayrı (İslâm’ı) verdi. Bu hayırdan sonra bir şer var mı?” diye sordum. Rasûlullah: “Evet var.” buyurdu. Ben: “O şerden sonra bir hayır var mı?” dedim. Rasûlullah: “Evet bir hayır var. Fakat onun içinde bazı şer ve fesat bulunacak.” buyurdu. Ben: “O hayrın fesadı nedir?” diye sordum. Rasûlullah: “O zaman bir grup benim sünnetim ve yoluma muhalif bir yoldan gidecekler. Sen onların bazılarını tanıyacaksın ve onları reddedeceksin!” buyurdu. Ben: “Yâ Rasûlallah! Bu karışık hayır devrinden sonra, yine bir şer ve fesâd devri gelecek mi?” dedim. Rasûlullah: “Evet gelecek. O devirde birtakım davetçiler halkı cehennem kapılarına çağıracaklar. Her kim onların davetine icabet ederse onu cehenneme atacaklar.” buyurdu. Ben: “Yâ Rasûlallah! Bu davetçileri bize tanıtsanız.” dedim. Rasûlullah: “Onlar bizim milletimizden insanlardır. Bizim dillerimizle konuşurlar.” buyurdu. Ben: “Yâ Rasûlallah! O devre yetişirsem nasıl hareket etmemi emredersiniz?” dedim. Rasûlullah: “Müslüman cemaatine ve onların devlet başkanlarına tabi ol.” buyurdu.”²⁴⁸ İbn Hacer, bu rivayette meydana gelen kötü hadiselerdeki hayrı insanların Hz. Ali (öl. 40/661) ve Hz. Muâviye (öl. 60/680) etrafında toplanmaları ile izah eder. Ardından kötülük/fesad ile Emevîlerin Irak valisi

²⁴⁵ İbn Hacer, *Fethu’l-bârî*, 13/344.

²⁴⁶ Buhârî, “Fiten”, 25 (No. 7121).

²⁴⁷ İbn Hacer, *Fethu’l-bârî*, 13/85.

²⁴⁸ Buhârî, “Fiten”, 11 (No. 7084).

Ziyâd b. Ebîh (öl. 53/673) gibi bazı valilerin ve Hâricîler gibi bazı muhalif kimselerin kastedildiğini söyler. Hadiste geçen *cehennem kapılarına davet edenleri* de Hâricîler gibi iktidarda gözü olan kimseler şeklinde şerh eder.²⁴⁹ İbn Hacer gibi Kastallânî (öl. 923/1517) de Hâricîleri bir fitne unsuru olarak görür. O, “Fitne doğu tarafındadır.” bâb başlığı altındaki “Dikkat edin! İyi biliniz ki fitne işte bu taraftadır, şeytanın boynuzunun doğduğu yerdedir.”²⁵⁰ rivayetinin şerhinde Cemel ve Sıffin Savaşlarından sonra Hâricîlerin Necid Bölgesi’ni mesken tuttuklarını söyleyerek onları doğu tarafındaki fitne olarak görmüştür.²⁵¹

Hicrî 40 yılı Ramazan ayında Hz. Ali, Hâricî Abdurrahman b. Amr b. Mülcem (öl. 40/661) tarafından hançerle zehirlenir ve vefat eder. Bunun üzerine Hz. Muâviye, Hz. Ali’nin hâkim olduğu birçok bölgeyi ele geçirerek hilâfetini ilan eder. Buna karşılık Kûfeliler Hz. Hasan’a biat eder. Durumdan haberdar olan Hz. Muâviye, onun ve Kûfelilerin kendi safında yer almaları için birtakım girişimlerde bulunur. Sonuçta Hz. Hasan bazı şartlarla halifeliği Hz. Muâviye’ye verir.²⁵² Hicrî 41 yılında yaşanan bu birlikteliğe *âmü’l-cemâa* (birlik yılı) denmiştir.²⁵³ Medine’ye yerleşen Hz. Hasan hicrî 49 yılında vefat eder.²⁵⁴ Kısa süren bu huzur ve barış ortamı “Bu oğlum seyyiddir/efendidir. Belki de Allah, bu torunumu iki büyük cemaatin anlaşmasına vesile kılar.”²⁵⁵ hadisi ile ifade edilmiştir, denilebilir. Buhârî bu hadisi “Benim bu oğlum bir seyyiddir. Umarım ki Allah bu oğlum sebebiyle *Müslümanlardan* iki büyük fırkanın arasını düzeltir.” rivayeti ile bâb başlığına²⁵⁶ taşımıştır. Böylece Hz. Peygamber, savaştan iki grubu *Müslüman* olarak nitelendirmiştir, dolayısıyla onları bu sebeple tekfir etmek doğru olmayacaktır.²⁵⁷ Nitekim ayette de savaştan iki Müslüman gruba *mü’min* diye hitap edilmiştir.²⁵⁸

²⁴⁹ İbn Hacer, *Fethu’l-bârî*, 13/36; Kastallânî, *İrşâdü’s-sârî*, 15/32.

²⁵⁰ Buhârî, “Fiten”, 16 (No. 7092); Müslim, “Fiten”, 45-50; Tirmizî, “Fiten”, 79 (No. 2268).

²⁵¹ Kastallânî, *İrşâdü’s-sârî*, 15/41.

²⁵² Apak, *Anahatlarıyla İslâm tarihi* (2), 375-394.

²⁵³ Ethem Ruhi Fırlalı, “Hasan”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 16/283.

²⁵⁴ Fırlalı, “Hasan”, 16/283.

²⁵⁵ Nesâî, “Cuma”, 27 (No. 1393); İbn Ebû Şeybe, *Musannef*, 17/160-161 (No. 32842); 21/143-144 (No. 38517); Buhârî, “Fiten”, 20 (No. 7109); Ebû Dâvûd, “Mehdî”, 1 (No. 4290); Tirmizî, “Menâkıb”, 31 (No. 3773); İbn Ebû Şeybe, *Musannef*, 17/160-161 (No. 32842); 21/143-144 (No. 38517).

²⁵⁶ Buhârî, “Fiten”, 20.

²⁵⁷ İbn Hacer, *Fethu’l-bârî*, 13/6.

²⁵⁸ el-Hucurât 49/9.

Sonuç olarak Hz. Ali Dönemi'nin bilhassa tarafsızlığa teşvik eden ve tekfirden uzak durulmasını tavsiye eden rivayetlere yansıdığını söylemek mümkündür. Zira musannifler, her fitne döneminde cemaatten ayrılmamak,²⁵⁹ cemaat bulunmadığı durumlarda isyancı gruplardan uzak durmak,²⁶⁰ onlara taraf olmamak,²⁶¹ gerekirse uzlete çekilmek²⁶² ve fitnelerden Allah'a sığınmak²⁶³ üzerine nakledilen rivayetlerdir. Diğer taraftan onlar, “Benden sonra birbirinizin boyunlarını vuran kâfirlere dönmeyiniz.”;²⁶⁴ “Müslüman’a sövmek fisk, onunla savaşmak küfürdür.”;²⁶⁵ “Kim bize silah çekerse bizden değildir.”²⁶⁶ gibi Müslüman'ın Müslüman'a kanının haram olmasına²⁶⁷ yönelik hadisleri de nakletmişlerdir. Tüm bu rivayetler Hâricîlerin tekfirci tutumlarına bir cevap²⁶⁸ olmasının yanı sıra bir Müslüman'ın diğer bir Müslüman üzerindeki hakkının silahlanarak onunla savaşmak veya onu öldürmek değil aksine onu korkutmamak, ona destek olmak gerektiğini ifade etmektedir.

Kütüb-i Sitte'de meydana gelecek olan fitne olayları içerisinde Hz. Osman ve Hz. Ali döneminin yanı sıra saltanat süreci ile ilgili nakiller de mevcuttur. Bu rivayetler Emevîler Dönemi'ne dair olayların *Kütüb-i Sitte*'deki yansımaları bakımından incelenecektir.

1.1.3. Emevîler Dönemi'ne Dair Olayların *Kütüb-i Sitte*'deki Yansımaları

Kütüb-i Sitte'de Emevîlerin hilâfet süresi ve saltanat sistemini uygulamasına dair olayların yansımaları görülmektedir. Bununla birlikte Yezîd ile Abdullah b. Zübeyr (öl. 73/692) ve Yezîd'in ölümü üzerine Abdullah b. Zübeyr ile Abdulmelik b.

²⁵⁹ Buhârî, “Fiten”, 11 (No. 7084); İbn Mâce, “Fiten”, 8 (No. 3950); Tirmizî, “Fiten”, 7 (No. 2165-2167); Nesâî, “Tahrîmu'd-dem”, 6 (No. 4020).

²⁶⁰ Buhârî, “Fiten”, 11 (No. 7084).

²⁶¹ Buhârî, “Fiten”, 12 (No. 7085); Ebû Dâvûd, “Fiten”, 2 (No. 4256).

²⁶² Buhârî, “Fiten”, 14 (No. 7087); İbn Mâce, “Fiten”, 13 (No. 3977-3981); Ebû Dâvûd, “Fiten”, 4 (No. 4267); Tirmizî, “Fiten” 15 (No. 2177).

²⁶³ Buhârî, “Fiten”, 15 (No. 7090, 7091); Müslim, “Fiten”, 130.

²⁶⁴ Buhârî, “Fiten”, 8 (7077); İbn Mâce, “Fiten”, 5 (No. 3942-44); Tirmizî, “Fiten”, 28 (No. 2193); Ebû Dâvûd, “Sünne”, 15 (No. 4686); Nesâî, “Tahrîmu'd-dem”, 29 (No. 4132).

²⁶⁵ Buhârî, “Fiten”, 8 (No. 7076); İbn Mâce, “Fiten”, 4 (No. 3939-3941); Nesâî, “Tahrîmu'd-dem”, 27 (No. 4104).

²⁶⁶ Buhârî, “Fiten”, 7 (No. 7071); Tirmizî, “Fiten”, 4 (No. 2162); Nesâî, “Tahrîmu'd-dem”, 26 (No. 4100).

²⁶⁷ İbn Mâce, “Fiten”, 1-2 (No. 3927-3934); Ebû Dâvûd, “Fiten”, 6 (No. 4270-4273); Tirmizî, “Fiten”, 2 (No. 2159).

²⁶⁸ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 13/27.

Mervân arasında yaşanan taht kavgasının yankıları da diğer bir fiten türü haberlerdendir.

Hız. Hasan'ın hilâfet konusunda Hız. Muâviye ile anlaşması sonucunda -büyük oranda- oluşan sükûnet ortamı I. Yezîd'in halifelîğe getirilişine kadar sürmüştür (Receb 60/Nisan 680). Hız. Muâviye'nin, oğlu Yezîd'e biat edilmesini istemesi üzerine sahâbenin önde gelenleri bu durumdan rahatsız olduklarını belirtmişlerdir. Zira babadan oğula geçen bu saltanat sistemi ne Hız. Peygamber ne de hulefâ-yi râşidîn tarafından uygulanmıştır.²⁶⁹ İslam tarihindeki bu hadise gerçek halifelîğin otuz sene süreceğı ardından yönetimin saltanata döneceğine dair haberlerde görölmektedir.²⁷⁰ Tirmizî'nin (öl. 279/892) *hasen* kaydı ile naklettiğı rivayet şu şekildedir: Rasûlullah şöyle buyurmuştur: “Ümmetim arasında gerçek halifelik otuz sene olacaktır bu süreden sonra hükümdarlık gelecektir.” Ardından hadisin râvisi Sefîne (öl. 80/699 [?]), Saîd b. Cümhân'a: “Ebû Bekir, Ömer ve Osman'ın halifelik sürelerini ve Ali'nin halifelik süresini hesapla.” der. Dört halifenin görev sürelerini otuz yıl bulurlar. Saîd b. Cümhân der ki: “Emevîler hilâfetin kendilerinde olduğunu iddia ediyorlar.” Bunun üzerine Sefîne: “Zerkâoğulları (denilen Emevîler) yalan söylüyorlar. Onlar halifelik değil hükümdarlık yapıyorlar ve hükümdarlığın da en kötüsünü yapıyorlar.” der.²⁷¹ Bu rivayet sahâbenin, Hız. Muâviye'nin, oğlu Yezîd'i yönetime geçirmesini saltanat sistemi olarak kabul ettiklerini göstermektedir.

Emevîler dönemine hamledilen bir diğer rivayette ise Rasûlullah şöyle buyurmuştur: “İslâm'ın değirmeni otuz beş, otuz altı ya da otuz yedi yıl dönecektir. Eğer (bundan sonra) helak olurlarsa, ihtilâfa düşüp din işlerini ihmal ederlerse, yolları kendilerinden önceki ümmetlerden helak olanların yoludur. Eğer dinleri (tahrife ve tağyire uğramadan) kalırsa, yetmiş sene devam eder.” Hadisin râvisi Abdullah b. Mes'ûd, Hız. Peygamber'e : “Yetmiş yıl, otuz beş, otuz altı veya otuz

²⁶⁹ Ünal Kılıç, *Tartışmaların Odağındaki Halife Yezid b. Muaviye* (İstanbul: Kayıhan Yayınları, 2001), 156-160.

²⁷⁰ Ebû Dâvûd, “Sünne”, 8 (No. 4646); Tirmizî, “Fiten”, 48 (No. 2226).

²⁷¹ Tirmizî, “Fiten”, 48 (No. 2226); Ebû Dâvûd, “Sünne”, 8 (No. 4646). Rivayeti inceleyen Harun Reşit Demirel hadisle ilgili olarak şu yorumu yapmaktadır: “Senedi sağlam olsa da metin olarak şaibelidir. Hadis münekkitle, geleceğe dair tarih bildiren haberlerin asılsız olduğunu, mevzu olduğunu kabul etmelerine rağmen ilk dört halifenin iktidarını meşrulaştırmaktan olsa gerek bu kaideye itibar etmeyerek Rasûlullah'dan (s.a.v.) sonra hilâfetin otuz yıl olduğuna dair haberleri rahatlıkla kabul etmişlerdir.” Harun Reşit Demirel, “Bazı Fiten, Melâhim ve Siyâsî Hadislerin Gaybî Haberler Açısından Değerlendirilmesi”, *Yüzüncü Yıl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 3 (2000), 114.

yedi yıldan kalandan mı, yoksa baştan mı başlar?” diye sorar. Rasûlullah: “Baştan başlar.” buyurur.²⁷² Rivayette Rasûlullah, haber verdiği otuz beş, otuz altı veya otuz yedi senenin başlangıcını zikretmemiştir. Bu sebeple âlimler farklı hesaplamalar yapmıştır. Başlangıç müddeti olarak hicret esas alınır, otuzbeş ya da otuz altı yıllık sürenin sonu Hz. Osman’a karşı yapılan ayaklanmaya denk düşmektedir. Şayet bu sürenin başlangıcı hadisin varid olduğu zaman kabul edilirse otuz beş yılın bitimi Hz. Ali de dâhil hulefâ-yi râşidîn döneminin bitimidir. Otuz altı yılının sonunda Cemel Savaşı, otuz yedi yılının sonunda da Sıffin Savaşı yaşanmış olur.²⁷³ Bahsi geçen otuzlu yıllarda Müslümanlar ihtilafa düşmemiş kabul edilirse yetmişli yıllar Emevîler Dönemi’ne rastlamaktadır. Bu döneme yorumlanan rivayet ise şu şekildedir: Hz. Peygamber şöyle buyurmuştur: “Ümmetimi Kureyş kabilesi helak edecektir.” Bunun üzerine sahâbe-i kirâm: “Bize ne emir buyurursun?” diye sorar. Hz. Peygamber: “Keşke insanlar onlardan uzak kalsalar.” şeklinde cevap verir.²⁷⁴ Buhârî rivayetine göre Mervân b. el-Hakem’in (öl. 65/685) de bulunduğu bir esnada Ebû Hureyre, Mescid-i Nebevî’de: “Ben doğru sözlü olan ve doğruluğu tasdik olunan Rasûlullah’ı: ‘Ümmetimin helakı Kureyş’ten birkaç gencin elleri ile olacaktır.’ buyururken işittim.” der. Bunun üzerine Mervân: “Allah’ın laneti o gençlerin üzerine olsun.” deyince Ebû Hureyre: “Eğer saymak isteseydim filanoğulları ve filanoğulları diye bunların isimlerini mutlaka söylerdim.” şeklinde karşılık verir.²⁷⁵ Böylece rivayete göre ümmeti helak eden gençler Emevîler Dönemi’nde yaşamış olmaktadır.²⁷⁶ Ancak Hz. Peygamber hadis metninde bu gençlerin ismini söylememiştir. Sayılmak istenen isimler muhtemelen Ebû Hureyre’nin şahsi kanaatidir. Bununla birlikte Ebû Hureyre’nin, hadiste bahsi geçen kimselerin isimlerini bildiği halde ümmetin onlara isyan etmelerine sebebiyet vermemek için bu isimleri zikretmediği de söylenmektedir.²⁷⁷

Musannifler bu nakillerle fiten türü bir rivayette bulunmanın yanı sıra fitne hadiseleri karşısında Müslümanca bir tavır nasıl olmasının cevabını vermektedir. Onlara göre hilâfete geçme şekli eleştirilen Yezîd yahut diğer Kureyş gençleri de

²⁷² Ebû Dâvûd, “Fiten”, 1 (No. 4254).

²⁷³ Kolektif, *Sünen-i Ebû Dâvûd Terceme ve Şerhi* (İstanbul: Şamil Yayınevi, 1987), 14/358-361.

²⁷⁴ Müslim, “Fiten”, 74.

²⁷⁵ Buhârî, “Fiten”, 3 (No. 7058).

²⁷⁶ İbn Battâl, *Şerhu Sahîhi’l-Buhârî*, 10/10; İbn Hacer, *Fethu’l-bârî*, 13/11.

²⁷⁷ İbn Battâl, *Şerhu Sahîhi’l-Buhârî*, 10/10; İbn Hacer, *Fethu’l-bârî*, 13/11.

olsa hoşlanılmayan idarecilerin yönetime geçmesi isyanı gerektirmemektedir. Nitekim Buhârî'nin bir rivayetine göre Medineliler Yezîd b. Muâviye'ye yaptıkları biatten döner. Bunun üzerine Abdullah b. Ömer (öl. 73/693), beraberindekiler ve oğullarını toplayıp onlara şöyle der: “Ben işittim ki Hz. Peygamber: ‘Verdiği sözünde durmayıp cayan her bir kimse için kıyamet gününde bir bayrak dikilir.’ buyurdu. Biz bu adama (Yezîd’e) Allah’ın ve Rasûlü’nün biat emri üzere biat ettik. Ben bir adama Allah’ın ve Rasûlü’nün biat emri üzere biat edilip de sonra o adam için savaş bayrağı dikilmesinden daha büyük bir sözden dönme bilmiyorum. Herhangi birinizin Yezîd’in biatinden çıkıp da başka birine biat ettiğini öğrenirsem onunla benim aramdaki tüm ilişki biter.”²⁷⁸ Böylece İslâm tarihi boyunca Müslümanlar arasında yaşanan kanlı savaşlara biatını bozmadan ve isyan çıkarmadan son verilebileceği anlatılmaktadır.

Yezîd ve Abdullah b. Zübeyr (öl. 73/692) arasında yaşanan taht kavgası da *Kütüb-i Sitte* rivayetlerine yansımıştır. Abdullah b. Zübeyr, Yezîd’e karşı muhalefetin önde gelen ismi olmuştur. Mekke’de bulunan Abdullah b. Zübeyr’in Yezîd’e biatı kabul etmemesi Yezîd’i kızdırmış ve Mekke’yi kuşatmıştır. Kâbe’nin yanmasına da sebep olan bu kuşatma halifenin öldüğü haberi Mekke’ye ulaşınca kadar (yaklaşık iki ay) sürmüştür.²⁷⁹ Mekke’nin bu şekilde muhasara edilmesinden önce İslâm tarihinde *Harre Vak’ası* olarak bilinen Medine’nin yağmalanma hâdisesini Hz. Peygamber’in Ebû Zer’e haber verdiği rivayet edilir. Rivayete göre Hz. Peygamber: “Ey Ebû Zer! Hicâretü’z-zeyt²⁸⁰ kana gömülmüşcesine insan öldürüldüğünü gördüğünde halin ne olacak?” buyurur. Ebû Zer: “Allah ve Rasûlü benim için neyi tercih etmişlerse o olacak.” şeklinde karşılık verir. Bunun üzerine Hz. Peygamber: “Yolundan gittiğin kişiye katıl.” buyurur. Ebû Zer: “Ya Rasûlallah!

²⁷⁸ Buhârî, “Fiten”, 21 (No. 7111).

²⁷⁹ Kılıç, *Yezid b. Muaviye*, 350-360.

²⁸⁰ “Turbeşti: “Bu yer, Yezîd döneminde vuku bulan savaşın cereyan ettiği Harre’den bir parçadır. Halife Yezîd döneminde, Müslim b. Ukbe’nin kumandan olduğu bir askeri kuvvet Allah Rasûlünün Harem-i Şerif’i olan Medine’ye saldırarak birçok müslümanı katletmişti. Bu saldırgan herif Medine’nin batısında kalan Harre denilen yere askerleriyle beraber konaklamış ve Harem-i Şerif’in dokunulmazlığını hiçe sayarak bu mukaddes beldenin erkeklerini katletmişti. Üç veya beş gün bu mezalimini sürdürdükten sonra tuzun suda eridiği gibi zalim kumandan Mekke ile Medine arasında eriyip ölmüştü. İşte bu savaşta Ahcarü’z-Zeyt (Hicâretü’z-zeyt) denilen yer müslümanların kanı altında kalmıştı.” demiştir. Hadisin bu bölümünde Rasûl-i Ekrem bu gibi felaketin vuku bulduğu dönemde Ebû Zer’e kabilesine iltihak etmesini veya bey’at ettiği halifenin emrinden çıkmamasını; evine kapanmasını ve saldırganlar şayet eve baskın yapsalar, onlarla savaşmayıp öldürülmeyi kabullenmesini tavsiye buyurmuştur.” Haydar Hatipoğlu, *Sünen-i İbni Mâce Tercemesi ve Şerhi* (İstanbul: Kahraman Yayınları, 1982), 10/172-178.

Silahımı alıp bunu yapanın boynuna vurmali mıyım?” diye sorar. Hz. Peygamber: “O zaman sen de aynı suça ortak olursun (bu yüzden) sen evine kapan.” buyurur. Ebû Zer bu defa: “Ey Allah’ın Rasûlü! Diyelim ki evime girildi?” deyince Hz. Peygamber: “Eğer kılıç parıltısının gözlerini kamaştıracağından korkarsan, elbiseni yüzüne ört. Böylece saldıracak kişi hem senin günahın hem de kendi günahı ile oradan döner ve cehennem ehlinde olur.” buyurur.²⁸¹ Rivayetten Yezîd gibi bir idareci bile başa gelse halifeye isyan edilmeyeceği ve olası bir fitne hadisesine müdahil olunmayacağı anlaşılmaktadır.

Yezîd’in ölümü üzerine taht kavgası Abdullah b. Zübeyr ve Abdülmelik b. Mervân arasında devam eder.²⁸² Bu iki isim arasındaki bazı olayların yansımaları da *Kütüb-i Sitte*’de görülmektedir. Abdülmelik b. Mervân (öl. 86/705) ve Abdullah b. Zübeyr (öl. 73/692) arasındaki hilâfet çekişmesi Abdülmelik’in valisi Haccâc b. Yûsuf es-Sekafî’yi (öl. 95/714) Mekke’ye Abdullah b. Zübeyr üzerine göndermesine kadar devam eder. Hicrî 73 yılında Mekke’yi kuşatan Haccâc, Abdullah b. Zübeyr’in sığındığı Kâbe’yi mancınıklarla taşla tutar ve Kâbe zarar görür.²⁸³ Bu kuşatma Mekke muhasarası rivayetlerinde görülmektedir. Rivayete göre Hz. Hafsa, Rasûlullah’ın: “(Kıyamete yakın bir zamanda) Bir ordu şu Kâbe’yi yıkmaya kastedecek. Bu ordu Beydâ denilen yere geldiğinde onların ortasındaki grup yere batırılır ve öndekiler arkadan gelenlere haykırır. Sonra onlar da yere batırılır. Kaçıp da kendilerinden haber vereceklerden başka onlardan kimse kalmaz.” buyurduğunu nakleder. Abdullah b. Safvân bu rivayetle ilgili olarak: “Haccâc’ın ordusu gelince biz onların bu ordu olduğunu sandık. Ardından (bu ordu yere batırılmayınca) bir adam (bana): “Ben senin Hafsa adına yalan söylemediğine ve Hafsa’nın da Peygamber adına yalan söylemediğine şahitlik ederim.” demiştir.²⁸⁴

²⁸¹ İbn Mâce, “Fiten”, 10 (No. 3958); Ebû Dâvûd, “Fiten”, 2 (No. 4261).

²⁸² İrfan Aycan-İbrahim Sarıçam, *Emeviler* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2005), 35, 43.

²⁸³ Ali Aksu, *Emevi Saltanatının Irak Valisi Haccâc b. Yûsuf* (İstanbul: Kitabevi, 2009), 35-38.

²⁸⁴ İbn Mâce, “Fiten”, 30 (No. 4063); Ebû Dâvûd, “Mehdî”, 1 (No. 4286); Müslim, “Fiten”, 4-8; Tirmizî, “Fiten”, 21 (No. 2184); Nesâî, “Menâsik”, 112 (No. 2831). Rivayetlerin değerlendirmesi için bk. İsmail Hakkı Ünal, “Hz. Peygamber’in Dilinde Konuşturulan Tarih: ‘Yere Batırılacak Ordu’ Rivayeti”, *İslâmiyât* 1/2 (1998), 39-51. Makalesinin girişinde: “Hicrî 1. asrın 2 yarısında (muhtemelen 65 yılından sonra) ortaya çıktığına inandığımız bu haberi sadece isnadındaki ravilerin güvenilirliğini ölçü alarak kitaplarına dercedip muhteva tahliline girişmeyen ve bunun, Hz. Peygamber’in mucizevi bir ihbarı olduğuna samimiyetle inanan bu âlimlerin telakkilerine katılmadığımızı ifade etmekle yetineceğiz” diyen Ünal: “Açıkça ve peşinen belirtmek gerekirse, biz bu rivayetlerin Hz. Peygamber’e aidiyetini kabul etmediğimiz gibi, bunu mümkün de görmüyoruz. Kur’ân-ı Kerim ve Hz.

Yaklaşık bir yıl süren muhasaranın ardından yalnızca birkaç taraftarı kalan Abdullah b. Zübeyr, Haccâc'ın ordusuna saldırır ve öldürülür. Abdullah b. Zübeyr'in başı Haccâc tarafından kesilerek Suriye'ye gönderilmiş ve bir rivayete göre bedeni Mekke'de bir süre asılı kalmıştır. Müslim'in (öl. 261/875) rivayetine göre Haccâc (öl. 95/714), Abdullah b. Zübeyr'in (öl. 73/692) cesedini asılı olduğu daldan indirtip Yahudi mezarlığına defnettirmiştir. Ardından İbn Zübeyr'in annesi Esmâ'ya (öl. 73/692) huzuruna gelmesi için haber gönderir. Fakat Esmâ gelmek istemez. Bunun üzerine Haccâc ona bir elçi göndererek şunları söylemesini ister: “Ya gelirsin ya da seni saçlarından sürükleyecek birini gönderirim.” Esmâ yine Haccâc'a gitmek istemez ve şunları söyler: “Vallahi, saçlarımdan sürükleyecek birisini bana göndermedikçe senin yanına varmam.” Haccâc ayakkabılarını giyerek bizzat kendisi Esmâ'nın yanına gider ve (oğlunu kastederek) ona der ki: “Allah'ın düşmanına ne yaptığımı gördün mü?” Esmâ: “Gördüm ki, onun dünyasını berbat ettin. Ama o da senin ahiretini berbat etti. Dikkat et! Rasûlullah bize: “Sakîf kabilesinde bir yalancı ve bir can alıcı vardır.” demişti. Yalancıyı gördük. Can alıcıya gelince, bunun ancak sen olacağını zannediyorum.” der. Bunun üzerine Haccâc onun yanından ayrılır ve bir daha ona gitmez.”²⁸⁵

Bu hâdisi anlatılırken hadis kaynaklarında (öl. 73/693) Abdullah b. Zübeyr'in (öl. 73/692) cesedinin yanından geçerken Abdullah b. Ömer'in dile getirdikleri ise dikkat çekmektedir. Bir rivayette Abdullah b. Zübeyr'in Medine'nin dağ yolundaki cesedini gören Abdullah b. Ömer orada şunları söylemiştir: “(3 defa) Selâm sana Ebû Hubeyb! Vallâhi seni bu işten menediyordum! Vallâhi bildiğim kadarıyla sen gerçekten çok oruç tutan, çok namaz kılan, akrabaya çok yardım eden bir adamdın. Vallâhi bu ümmet ümmetlerin en hayırlısı. Sen ise bu ümmetin en şerlisisin.” der.²⁸⁶ Bir rivayette ise Medine'de İbn Zübeyr'in başı kesik cesedine denk gelen İbn Ömer: “Bunu öldüren şakîdir. Bunun da (öldürülenin de) şakî olduğunu zannediyorum.

Peygamber'in hayatı ışığında Onun böyle bir misyonu olmadığını, fakat bu haberlerin bazen, hicrî 1. asırda meydana gelen siyasî mücadeleler ve toplumsal çatışmalara taraf olanların meşruiyet kavgası, bazen de bu olayların sebebini anlamak ve makul bir izahını yapmak isteyenlerin çabası sonucunda doğduğunu düşünüyoruz.” şeklinde genel kanaatini belirtmiştir. Ünal, “Hz. Peygamber'in Dilinde Konuşturulan Tarih”, 46.

²⁸⁵ Müslim, “Fedâilü's-Sahâbe”, 229. Tirmizî: “O kabilede çıkan yalancı “Muhtar” isimli kimsedir. Cânî ise “Haccâc b. Yûsuf'tur.” demektedir. (Tirmizî, “Fiten”, 44 (No. 2220).) Aksu, *Haccâc b. Yûsuf*, 39-41.

²⁸⁶ Müslim, “Fedâilü's-Sahâbe”, 229; İbn Ebû Şeybe, *Musannef*, 16/122-123 (No. 31320); 21/128 (No. 38484).

Rasûlullah'ı: 'Ümmetinden birini öldürmek için yürüyene (öldürülmek istenen kimse) şöyle yapsın (boynunu uzatsın). Öldüren cehennemlik, öldürülen de cennetliktir.' buyururken işittim."²⁸⁷ diyerek iki Müslüman tarafı savaşa sürüklediği ve geri çekilmeyip Müslümanların ölümüne sebebiyet verdiği için İbn Zübeyr'in günahkâr olduğunu söylemek istemiştir. Diğer taraftan "İki halifeye birden biat edilirse ikincisini öldürün"²⁸⁸ rivayetinde de görüldüğü üzere Abdullah b. Zübeyr, halifelik iddiasıyla siyasî otoritenin gücünü bölen kişi olması sebebi ile de eleştirilmiş olabilir. Bu rivayetlerde İbn Zübeyr isyancı olarak aktarılırken Haccâc, zulmüne rağmen halifenin temsilcisi olması bakımından itaat edilmesi gereken kişidir. Nitekim bir grup sahâbî zulmünden dolayı Haccâc'ı (öl. 95/714) Enes b. Mâlik'e (öl. 93/711-12) şikâyet eder. Enes b. Mâlik de: "Sabredin! Çünkü bundan sonra gelecek olan zaman, muhakkak bundan daha kötü olacaktır. Bu fena durum Rabbinize kavuşuncaya kadar böyle sürüp gidecektir. Ben bu sözü peygamberinizden işittim." der.²⁸⁹

Hız. Ali'nin vefatından sonra takriben 100 yıl iktidarda kalan Emevîler dönemine denk gelen rivayetler içerisinde "Bu geceden itibaren 100 sene sonra bugün yeryüzünde olanlardan kimse kalmayacak"²⁹⁰ şeklinde sahâbe neslinin tükenmesine hamledilen rivayetlerin yanı sıra "Allah bu ümmete her yüzyılın başında dini yenileyecek birisini gönderecektir."²⁹¹ şeklinde haberler de nakledilmiştir. Yine "Ümmetim beş tabakadır. (İlk) kırk yıl (içinde yaşayanlar) hayır ve takva sahipleridir. Sonra yüz yirmi yılına kadar onların ardından gelenler birbirine merhamet eden ve birbiriyle iyi ilişkiler kuranlardır. Yüz altmış yılına kadar bunların ardından gelenler birbirlerine sırt çeviren ve aralarındaki ilişkileri kesenlerdir. Onlardan sonra hercümerc devri başlar. (O zaman) kurtuluş (isteyin)."²⁹² rivayeti de bu dönem ve sonrası için verilen haberlerdir.

²⁸⁷ Ebû Dâvûd, "Fiten", 2 (No. 4260).

²⁸⁸ Müslim, "İmâre", 61. Müslim (öl. 261/875) şârihlerinden Nevevî (öl. 676/1277) ilgili hadisin şerhinde, ikinci halifenin hilâfeti bırakmak hususunda nasihat dinlememesi ve onu öldürmekten başka yol kalmaması durumunda öldürüleceğini ifade etmiştir. Nevevî, *Sahihu Müslim bi-şerhi'n-Nevevî*, 12/337.

²⁸⁹ Buhârî, "Fiten", 6 (No. 7068).

²⁹⁰ Ebû Dâvûd, "Melâhim", 18 (No. 4380); Tirmizî, "Fiten", 64 (No. 2250, 2251); Müslim, "Fedâilü's-Sahâbe", 53.

²⁹¹ Ebu Dâvûd, "Melâhim", 1 (No. 4291).

²⁹² İbn Mâce, "Fiten", 26 (No. 4058).

Netice olarak Emevîler döneminde yaşanan hâdiselerin *Kütüb-i Sitte*'deki yansımalarına bakıldığında musanniflerin halifeye itaat konusunda çok katı olduğu görülmektedir. Zira Huzeyfe ile bir sohbeti esnasında Hz. Peygamber'in: "Eğer yeryüzünde Allah'ın bir halifesi olursa sırtına (haksız yere) vursa, malını alsa bile ona itaat et, ama eğer Allah'ın halifesi bulunmazsa, o zaman ağaç köklerini kemir (men gerekse bile ölümü bekle)."²⁹³ sözlerinden de anlaşılan odur ki: iktidardan ne kadar memnun olunmasa da itaat gereklidir. Fiten türü rivayetler içerisinde doğudan (Horasan'dan) gelecek siyah sancaklılar ve *mehdî*den bahseden rivayetlere de rastlanmaktadır. Bu rivayetler özellikle Abbâsîler Dönemin'de kullanıldığı için bir sonraki başlıkta incelenecektir.

1.1.4. Abbâsîler Dönemi'ne Dair Siyasî Olayların *Kütüb-i Sitte*'deki Yansımaları

100 yıl kadar hilâfeti ellerinde bulunduran Emevîler, hükümler altındaki yönetimlerinden memnun olmayan birçok unsurla karşı karşıya kalmıştır. Bu unsurlardan Araplar, kendi içlerindeki menfaat odaklı kabile kavgalarıyla; mevâlî, iktisâdî ve siyasî bakımdan ikinci sınıf görülmesiyle; Şîa ise -özellikle Kerbelâ hadisesinden sonra- halifenin Hz. Peygamber'in neslinden olması propagandası ile Emevîlerin yıkılmasına sebep olmuştur. Araplar, Mevâlî ve Şîa haksızlıklara karşı hakkı savunma ve "er-Rızâ min âli Muhammed"²⁹⁴ sloganı ile Horasan Bölgesi'nde hâkimiyeti sağlamıştır. Hicrî 129/747 yılında Ebû Müslim el-Horâsânî (öl. 137/755), Muhammed ailesinin vekili sıfatıyla, Hz. Abbâs'ın torunlarından Ebû İshâk İbrâhîm b. Muhammed'in (öl. 132/749) gönderdiği siyah sancağı açarak bu bölgedeki isyan hareketini başlatmıştır. Abbâsî ihtilali, Ebû'l-Abbâs es-Seffâh'a (öl. 136/754) Kûfe'de halife olarak biat edilmesi ile devam eder. İhtilalin sonunda Emevî halifesi II. Mervân'ın (öl. 132/750) Ebû'l-Abbâs tarafından öldürülmesi ile Emevî Devleti tarihe karışmış olur.²⁹⁵ 30 yıl kadar süren ihtilal

²⁹³ Ebû Dâvûd, "Fiten", 1 (No. 4244); Buhârî, "Fiten", 11 (No. 7084); Müslim, "İmâre", 51, 52.

²⁹⁴ "Hz. Peygamber'in ailesinden, üzerinde ittifak edilen bir şahsiyeti halife olarak getirmek" (Mehmet Atalan, "Abbasi Daveti Sürecinde er-Rızâ min Âli Muhammed Söylemi", *İslâmî Araştırmalar* 18/2 (2005), 185.)

²⁹⁵ Adem Apak, *Anahatlarıyla İslâm tarihi (4) (Abbâsîler Dönemi)* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2011), 17-37.

sürecinin ardından yaklaşık 500 yıllık bir dönem varlığını sürdüren Abbâsî Devleti'nde 37 halifenin adı zikredilmektedir.²⁹⁶

Hadis kaynaklarında Abbâsîlerin hilâfete geçişi Horasan ya da doğudan gelecek fitne ve siyah sancaklılar²⁹⁷ rivayetleriyle yansımaktadır. Tirmizî'nin (öl. 279/892) *hasen sahîh* kaydıyla rivayet ettiği hadiste Hz. Peygamber minberin üzerinden doğu tarafını işaret ederek: “İşte bu taraf fitnelerin (karışıklıkların) yeridir.” buyurur.²⁹⁸ İbn Mâce'nin (öl. 273/887) rivayetinde ise Abdullah b. Mes'ûd, Hz. Peygamber'in yanında iken Hâşimoğullarından bir grup genç yanlarına gelir. Onları gören Hz. Peygamber'in gözleri dolar ve yüzünün rengi değişir. Bunun üzerine İbn Mes'ûd: “Ya Rasûlallah! Bir süredir yüzünde görmek istemediğimiz bir değişiklik var.” deyince Hz. Peygamber: “Biz öyle bir ev halkıyız ki, Allah bizim için âhireti dünyaya tercih etmiştir. Muhakkak ki ehl-i beytim benden sonra belâ, kaçırılma ve sürgüne uğrayacaktır. Sonunda yanlarında *siyah bayrakları* bulunan bir topluluk *doğu tarafından gelecek*, hayır isteyecekler. Fakat istekleri yerine getirilmeyecek. Bunun üzerine savaşıacaklar ve onlara yardım edilecek. Bundan sonra istedikleri (devlet yöneticiliği) kendilerine verilecek ama bunu kabul etmeyip emirliği ehl-i beytimden bir adama verecekler. İnsanlar yeryüzünü nasıl daha önce zulüm ile doldurdularsa bu (devlet adamı) da yeryüzünü adaletle dolduracaktır. Sizden her kim o güne yetişirse kar üstünde emekleyerek de olsa onlara katılsın.” buyurur.²⁹⁹ Rivayetlerdeki siyah sancağı Abbâsîlere münhasır kılan kaynak ise Nuaym b. Hammâd'ın *Kitâbü'l-Fiten*'idir. İlgili rivayet şu şekildedir: “Abbâsîlerin

²⁹⁶ Yıldız, “Abbâsîler”, 1/37-38.

²⁹⁷ İbn Mâce, “Fiten”, 34 (No. 4082). “Zevâid'de şöyle denilmiştir: “Râvi Yezid b. Ebî Ziyâd zayıf olduğu için bu sened zayıftır. Lakin bunu İbrahim'den Yezid b. Ebî Ziyâd tek başına rivayet etmemiştir. Çünkü bunu el-Hâkim de *el-Müstedrek*'te Ömer b. Kays yoluyla el-Hakem'den, bu da İbrahim'den rivayet etmiştir.” Hatipoğlu, *Sünen-i İbni Mâce Tercemesi ve Şerhi*, 10/345.

²⁹⁸ Tirmizî, “Fiten”, 79 (No. 2268); Müslim, “Fiten”, 45. Yine Tirmizî'den bu defa “garîb” kaydıyla rivayet ettiği hadiste Hz. Peygamber şöyle buyurmuştur: “Horasan'dan siyah sancaklar çıkacak. Hiçbir güç onların hakkından gelemeyecek. Sonunda o sancaklar İliya'ya (Kudus'e) dikilecek.” Tirmizî, “Fiten”, 79 (No. 2269).

²⁹⁹ İbn Mâce, “Fiten”, 34 (No. 4082). “Zevâid'de şöyle denilmiştir: “Râvi Yezid b. Ebî Ziyâd zayıf olduğu için bu sened zayıftır. Lakin bunu İbrahim'den Yezid b. Ebî Ziyâd tek başına rivayet etmemiştir. Çünkü bunu el-Hâkim de *el-Müstedrek*'te Ömer b. Kays yoluyla el-Hakem'den, bu da İbrahim'den rivayet etmiştir.” Hatipoğlu, *Sünen-i İbni Mâce Tercemesi ve Şerhi*, 10/345. Rivâyetin zayıf olduğuna dair değerlendirmeler için ayrıca bk. Cemal Ağırman, “Kütüb-i Tis'a Kaynaklarında Yer Alan Mehdî ile İlgili Rivayetlerin Değerlendirilmesi ve Bu Rivayetlerle İlgili Yapılan Yorumlar”, *Uluslararası Mehdîlik Sempozyumu Bildirileri*, ed. Mehmet Tıraşçı vd. (Sivas: Cumhuriyet Üniversitesi Yayınları, 2018), 342. Benzer rivayet İbn Mâce, “Fiten”, 34 (No 4084).

siyah sancağı doğudan ortaya çıkmadıkça kıyamet kopmaz.”³⁰⁰ Ancak “Fitne doğu tarafından gelecektir.”³⁰¹ hadisini Buhârî’nin ele alış tarzı Tirmizî ve İbn Mâce’den farklıdır. O, bu rivayeti Hz. Ömer’le ilgili nakillerden önce zikretmektedir. Ayrıca bu konudaki bâb başlığı altında yer alan hadislerden birinde *Necîd* bölgesinden bahsedilmektedir. *Necîd* bölgesi, Hz. Ebû Bekir Dönemi’nde peygamberlik iddiasında bulunanların ve zekât vermek istemeyen kabilelerin yaşadığı bölgedir. Bu sebeple Buhârî’de yer alan doğu tarafından gelen fitne rivayeti ile Hz. Ebû Bekir Dönemi’nin kastedildiği de söylenebilir. Neticede *Kütüb-i Sitte* musanniflerinin doğudan gelecek fitne yahut siyah sancaklarla ilgili rivayetleri genel olarak Abbâsîlere münhasır kıldığı görülmemektedir.

Diğer taraftan doğudan gelen siyah sancaklıların *Mehdî* için ortam hazırlayacağı rivayetleri³⁰² Abbâsîlerin hilâfete geçişi ve iktidarı için yorumlanan haberlerdendir. Zira Abbâsoğulları Emevîleri yıkmak için bazı Şîî gruplar ile hareket etmiştir. Fakat emellerine ulaşınca bu gruplara sırt çevirmiştir.³⁰³ Bunun üzerine halifelik haklarının gasp edildiğini düşünen Şîî çevreler Abbâsîler’in otoritesini kabul etmemek için *mehdî* olgusunu kullanmıştır. Böylece hilâfetin Alioğullarına ya da Abbâsoğullarına aidiyeti meselesi *mehdî* tasavvuru üzerine oturtulmaya çalışılır. Hatta en-Nefsüzzekiyye lakaplı Muhammed b. Abdullah’ın (öl. 145/762) kendisinin mehdî olduğunu söyleyerek halktan biat almasına karşılık Abbâsî halifesi Mansûr’un, oğluna *Mehdî* adını vermesi ve Muhammed b. Abdullah’a mehdîlik iddiasından vazgeçmesi için yüklü miktarda para teklif etmesi o dönemde hilâfeti elde tutma konusunda mehdî olgusunun ne denli önem kazandığının bir

³⁰⁰ Nuaym b. Hammâd, *Kitâbü’l-fiten*, 118. Ahir zamanın alametleri olarak doğudan gelen tuhaf giysili, siyah sancak taşıyan kimseler ve Şam’ın yağmalanmasına dair birçok haber için Nuaym b. Hammâd’ın ilgili eserine bakılabilir. Ayrıca siyah sancaklılar, Horasan ve 130. yıla dair bilgiler için bk. *Ahbârü’l-Devleti’l-Abbâsiyye ve fîhi ahbâri Abbas ve veledihi*, thk. Abdulaziz ed-Dûrî (Beyrût: Dâru’t-Talîh li Matbûa ve’n-Neşr, 1971), 199, 207, 245, 247.

³⁰¹ Buhârî, “Fitne”, 16 (No. 7092-7094).

³⁰² Rasûlullah şöyle buyurdu: “Doğudan bir takım insanlar çıkacak ve Mehdî için ortam hazırlayacaklar.” İbn Mâce, “Fitne”, 34 (No. 4088). “Zevâid’de şöyle denilmiştir: “Bunun senesinde Amr b. Câbir el-Hadramî ve Abdullah b. Lehîa bulunur. İkisi de zayıftır.” Hatipoğlu, *Sünen-i İbni Mâce Tercemesi ve Şerhi*, 10/350. Siyah sancaklılar ve Mehdî rivayetleri ile ilgili olarak bk. Abdulaziz ed-Dûrî, “Abbâsî Propagandası Sürecinde ve Abbâsîler’in İlk Asrında Mehdî Tasavvuru”, çev: M.Bahâüddin Varol, *İSTEM* 2/3 (2004), s. 219–231.

³⁰³ Apak, *Anahatlarıyla İslâm tarihi* (4), 80-85.

göstergesidir.³⁰⁴ Bu noktada Şîa'yı haklı çıkaran “Biz Abdulmuttalib’in çocukları cennet halkının büyükleriyiz. Ben, Hamza, Ali, Cafer, Hasan, Hüseyin ve Mehdî.”³⁰⁵ haberleri karşısında Abbâsîleri destekleyen “Biz üç kişiyiz, el-Mansûr, es-Seffâh, el-Mehdî”³⁰⁶ nakilleri dikkat çekmektedir. Özellikle Abbâsî halifesi Ebû Ca’fer el-Mansûr (öl. 158/775) ve Muhammed b. Abdullah (öl. 145/762)³⁰⁷ arasındaki mektuplaşmalarda tarafların kendisini haklı gösteren bu rivayetleri görmek mümkündür.

Mehdî’ye sahip çıkmak isteyen taraflar, Mehdî’nin soyu tartışmalarını da gündemlerinde tutmuş görünmektedir. Çoğu Şîi’ye göre Mehdî, Hz. Fatıma’nın oğullarından Hz. Hüseyin’in soyundan dünyaya gelen torunu olacaktır.³⁰⁸ Şîâ, Hz. Peygamber tarafından açıkça halife tayin edilip buna rağmen onun vefatının ardından sahâbenin birçoğunun biat etmediği Hz. Ali’yi ilk imam olarak kabul eder. Onlara göre Hz. Ali ve evlâdının soyu tarafından taşınacak olan imamet sancağının son hâmisî: “gelecekte mehdî olarak ortaya çıkıp dünyada adaletli bir düzen kuracağına inanılan on ikinci imam” Mehdî el-Muntazar: Muhammed b. el-Hasen b. Alî’dir (gaybeti 260/874).³⁰⁹ Ehl-i sünnet kaynaklarında ise, Mehdî’nin Hz. Ali’nin oğullarından Hz. Hasan’ın, Hz. Hüseyin’in ya da Abbâs b. Abdülmuttalib’in çocuklarından olduğu şeklinde üç farklı görüş bulunmaktadır. Fakat neticede Ehl-i sünnet uleması, Şîa’nın iddia ettiği gibi Muhammed b. el-Hasen’in beklenen Mehdî olmadığı konusunda genel olarak ittifak etmiştir.³¹⁰

³⁰⁴ Ahmet Güzel, “Ebû Ca’fer el-Mansûr ve Muhammed en-Nefsüzzekîyye Arasındaki Siyasî Mücadelede Mehdî Anlayışının Rolü”, *Uluslararası Mehdîlik Sempozyumu Bildirileri*, ed. Mehmet Tıraşçı vd. (Sivas: Cumhuriyet Üniversitesi Yayınları, 2018), 49-64.

³⁰⁵ İbn Mâce, “Fiten”, 34 (No. 4087). “Zevâid’de şöyle denilmiştir: “Bu hadisin senedi hakkında konuşulmuştur. Râvi Ali b. Ziyâd’ı ne güvenilir sayanı ne de cerh edeni (tenkid edeni) gördüm. Senedin kalan râvileri güvenilir zatlardır.” (Hatipoğlu, *Sünen-i İbni Mâce Tercemesi ve Şerhi*, 10/345.)

³⁰⁶ Hatîb, *Târîh*, 11/238.

³⁰⁷ Muhammed en-Nefsüzzekîyye: “Abbâsî Halifesi Mansûr’a karşı Medine’de isyan eden Ali evlâdının lideri.” Ayrıntılı bilgi için bk. Mustafa Öz, “Muhammed b. Abdullah el-Mehdî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2005), 30/489.

³⁰⁸ Bu konuda Şîa’nın kullandığı rivayetler için bk. Abdalcabbar Adıgüzel, “Şîi-İmâmîyye’nin Ehl-i Beyt Tasavvuru ve Dinî Referansları”, *Siirt Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2/1 (Aralık 2015), 119-149.

³⁰⁹ Mustafa Öz, “Mehdî el-Muntazar”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2003), 28/376.

³¹⁰ Konu ile ilgili rivayetlerin karşılaştırması için bk. İbrahim Kutluay, “İmamîyye Şîasî Hadis Literatüründe Mehdîye Dair Rivayetlerin Sünnî Kaynaklarla Mukayesesi: Mehdî Telakkisi Ehl-i Sünnet’e Şîa’dan mı Geçti?”, *Uluslararası Mehdîlik Sempozyumu Bildirileri*, ed. Mehmet Tıraşçı vd. (Sivas: Cumhuriyet Üniversitesi Yayınları, 2018), 399-435.

Kütüb-i Sitte'de Mehdî'nin soyuna dair tartışmalarda onun soyunun Hz. Peygamber'in ümmetinden,³¹¹ halifenin oğullarından,³¹² Medine ehlinde olup Mekke'ye kaçan bir adamdan³¹³ olduğuna dair haberler yer almaktadır. Bunun yanı sıra "Allah, dünyada sadece bir gün kalsa, o günde benden veya ehl-i beytimden, adı adıma, babasının adı da babamın adına uyan bir adam gönderir.",³¹⁴ "Mehdî benim ailemden, Fâtıma'nın oğullarındandır."³¹⁵ gibi mehdînin soyunun Hz. Peygamber,³¹⁶ kızı Hz. Fâtıma³¹⁷ ve ehl-i beyten³¹⁸ olacağına yönelik rivayetler de bulunmaktadır. Bu rivayetlerin birçoğu sıhhat açısından problemli görülmüştür.³¹⁹ Diğer taraftan *Kütüb-i Sitte* musanniflerinden Buhârî ve Müslim (öl. 261/875) *Sahîh*'lerinde mehdî ifadesi geçen herhangi bir rivayete yer vermemiştir. Onların bu tutumunu bahsi geçen rivayetleri *sahîh* kabul etmedikleri şeklinde yorumlamak mümkündür. Ancak "Ümmetimin içinde muhakkak mehdî vardır; o çıkacak; beş, yedi veya dokuz yıl yaşayacak."³²⁰ ve "Mehdî de ancak Meryem oğlu İsâ'dır."³²¹ gibi kıyamet alametleri nev'inden sayılabilecek rivayetler dikkate alındığında, musannifler tarafından bahsi geçen haberlerin fiten türü nakiller olarak görüldüğünü söylemek mümkündür. Bu rivayetlerin bazı dönemlerde siyaseten kullanılması rivayetlerin yok sayılmasını gerektirmeyecektir. Nitekim mehdî ile ilgili rivayetleri zayıf bulanlar kadar *sahîh* olarak değerlendirenler de olmuştur.³²² Bu noktadan hareketle mehdîyle alakalı

³¹¹ İbn Mâce, "Fiten", 34 (No. 4083); Tirmizî, "Fiten", 52 (No. 2232).

³¹² İbn Mâce, "Fiten", 34 (No. 4084).

³¹³ İbn Mâce, "Fiten", 34 (No. 4082).

³¹⁴ Ebû Dâvûd, "Mehdî", 1 (No. 4282, 4283); Tirmizî, "Fiten", 52 (No. 2230, 2231). Tirmizî ilgili rivâyetlerin *hasen sahîh* olduğunu ifade etmiştir.

³¹⁵ Ebû Dâvûd, "Mehdî", 1 (No. 4284); İbn Mâce, "Fiten", 34 (No. 4086). Rivâyetin *sahîh* olduğunu söyleyenler bulunmakla birlikte Buhârî gibi bazı münekkidler rivâyetin senedini problemli görmektedir. Ayrıntılı bilgi için bk. Cemal Ağırman, "Kütüb-i Tis'a Kaynaklarında Yer Alan Mehdî ile İlgili Rivayetlerin Değerlendirilmesi ve Bu Rivayetlerle İlgili Yapılan Yorumlar", *Uluslararası Mehdîlik Sempozyumu Bildirileri*, ed. Mehmet Tıraşçı vd. (Sivas: Cumhuriyet Üniversitesi Yayınları, 2018), 338-339.

³¹⁶ İbn Mâce, "Fiten", 34 (No. 4085); Ebû Dâvûd, "Mehdî", 1 (No. 4282, 4285).

³¹⁷ Ebû Dâvûd, "Mehdî", 1 (No. 4284); İbn Mâce, "Fiten", 34 (No. 4086).

³¹⁸ İbn Mâce, "Fiten", 34 (No. 4082, 4083); Ebû Dâvûd, "Mehdî", 1 (No. 4282, 4283); Tirmizî, "Fiten", 52 (No. 2230, 2231).

³¹⁹ Ahmet Yücel, "Mehdî Hadislerinin Temel Hadis Kaynaklarındaki Anlamı", *Beklenen Kurtarıcı İnancı*, Ed. Yusuf Şevki Yavuz (İstanbul: KURAMER Yayınları, 2017), 149-151.

³²⁰ Tirmizî, "Fiten", 53 (No. 2232); Ebû Dâvûd, "Mehdî", 1 (No. 4286-4289); İbn Mâce, "Fiten", 36 (No. 4083).

³²¹ İbn Mâce, "Fiten", 24 (No. 4039). Mehdî'nin kimliği, alametleri, hüküm süreceği süre, görevi hakkında detaylı bilgiler için bk. Yücel, "Mehdî Hadislerinin Temel Hadis Kaynaklarındaki Anlamı", 141-173.

³²² Yücel, "Mehdî Hadislerinin Temel Hadis Kaynaklarındaki Anlamı", 148-149.

rivayetler konusunda, haberleri nakledip keyfiyetini sorgulamamak bazı muhaddislerin yöntemi olmuştur denebilir.

Neticede mehdî ile ilgili rivayetlerinin varlığı başka bir konu, var olan rivayetlerin mevcut şartlar içinde yorumlanması başka bir meseledir. Zira siyah sancak yalnızca Abbâsîlerde kullanılmamıştır. Türk devletlerinden de halifeliğin sembolü olarak siyah renkte bayrak kullananlar olduğu söylenmektedir. Selçuklular, Gazneliler ve Hârezmşahlar bunun örneklerindendir.³²³ Günümüzde ise Işîd'in kullandığı siyah sancağı, bu rivayetlerle açıklamak isteyenlerin olduğu görülmektedir.³²⁴ Dolayısı ile rivayetlerden bağımsız olarak Mehdî, kurtarıcı beklentisinin bir sonucu olarak dört halife döneminden sonra³²⁵ zulme maruz kalanların sığındıkları liman olmuştur. Kimi musannifler ise sıhhatine pek fazla önem vermeden mehdî rivayetlerini fiten türü haberlerin bir parçası kabul ederek nakletmeyi tercih etmiştir.

Değerlendirme

Kütüb-i Sitte musanniflerinin, bütünleştirici bir nazariye olarak, Allah'a ve Rasûlüne karşı çıkmayı emretmediği müddetçe ulü'l-emre itaati toplumun sulh içerisinde yaşaması için bir kural olarak benimsediği söylenebilir. Bu doğrultuda sosyal adalet isterken ümmeti kamplara ayıran fitne hareketleri büyütülmemeli, halifenin ve onların görevlendirdikleri kimselerin otoritesi kabul edilmelidir. İşte bu gayeye binaen musannifler fiten bahislerinde, birçok iç karışıklık ve siyasî çalkantılara maruz kalan İslâm toplumu için sosyal barışı temin etmeye yönelik rivayetlere eserlerinde yer vermişlerdir. Müslümanların birbirine silah doğrultamayacağı,³²⁶ fitnelerden uzak durulması,³²⁷ fitne zamanında oturanın

³²³ Mahmut Enes Soysal, "Tarihsel Süreçte Bayrak ve Sancaklarımız", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi* 17/42 (2010), 209-239.

³²⁴ Sözcü, "IŞİD'in Bayrağı" (Erişim 1 Ocak 2020); sorularlailslamiyet.com, "Abbas oğullarının içinden doğudan sancaklı kişiler çıkacak... anlamındaki hadis, IŞİD/DEAŞ adlı terör örgütüne mi işaret ediyor?" (Erişim 1 Ocak 2020).

³²⁵ Yusuf Benli, "İslâm Tarihinde İlk Mehdi Tasavvurları", *Uluslararası Mehdilik Sempozyumu Bildirileri*, ed. Mehmet Tıraşçı vd. (Sivas: Cumhuriyet Üniversitesi Yayınları, 2018), 257.

³²⁶ "Osman b. Afvân, öldürülmek üzere evi kuşatıldığında yukarıdan aşağıya bakarak şöyle konuşmuştu: "Allah için söyleyin! Rasûlullah'ın şöyle buyurduğunu bilmiyorum musunuz: "Müslüman kimsenin öldürülebilmesi ancak şu üç şeyle olur: Evlendikten sonra zina etmek, İslâm'a girdikten sonra dinden dönmek veya haksız yere bir adam öldürmek." Allah'a yemin ederim ki ne cahiliyye döneminde ne de Müslüman olduktan sonra zina etmedim. Rasûlullah'a biat ettiğim günden beri dinimden dönüp irtidat etmiş de değilim. Allah'ın haram kıldığı cana da kıymadım, o halde beni hangi sebeple öldüreceksiniz?" Tirmizî, "Fiten", 1 (No. 2158); Nesâî, "Tahrîmü'd-dem", 13 (No. 3989).

yürüyenden hayırlı olduğu,³²⁸ böyle zamanlarda uzlete çekilmeyi tavsiye,³²⁹ Müslüman'ın canının ve malının korunması,³³⁰ müminlerin birbirlerine kötü sözler söylememesi³³¹ ve zarar vermemesi,³³² İslâm toplumundan ayrılmama³³³ sadedindeki nakillere hemen hemen her hadis rivayet eserinde rastlamak mümkündür. Böylece onlar Müslümanların iç savaşlar ve kargaşalar esnasında nasıl bir davranış sergilemesi gerektiğini ortaya koymuştur. Bununla birlikte dikkatli bir okuyucu bu nakillerin hadis eserlerindeki sırasını, seçilen metni incelediğinde her bir musannifin zamanın yöneticisine ve halkına olduğu kadar gelecek dönemlerin devlet adamları ve halklarına da birtakım uyarılarda bulunduğunu görecektir.

Musannifler fiten bölümlerinde tarafsızlığa teşvik ettikleri kadar tekfirden uzak durulmasını da amaçlamıştır. Onlar bu gayelerini beyan etmek için “Benden sonra birbirinizin boyunlarını vuran kâfirlere dönmeyiniz.”³³⁴ ve “Müslüman'a sövmek fık, onunla savaşmak küfürdür.”³³⁵ hadislerini fiten bölümlerinde nakletmiştir. Zira Hâricîler bu rivayetlerdeki küfrü hakikî manada anlamaktadır. Oysa bu rivayetlerdeki küfür ile hakikî anlam kastedilmemektedir. Nitekim “Benim bu oğlum bir seyyiddir. Umarım ki Allah bu oğlum sebebiyle Müslümanlardan iki büyük fırkanın arasını düzeltir.”³³⁶ hadisinde Hz. Peygamber, savaşan iki grubu *Müslüman* olarak nitelendirmektedir. Bu sebeple birbiriyle savaşan Müslümanlar tekfir edilemez.³³⁷ Neticede musannifler tarihteki kötü örneklerden ders alarak fitne hâdiseleri esnasında Müslümanların teyakkuz halinde olması; birbirleri üzerindeki haklarını muhafaza etmesi; birbirine olan saygı ve sevgisini kıyamete kadar koruması gerektiğini amaçlamıştır, denebilir.

³²⁷ Ebû Dâvûd, “Fiten”, 2.

³²⁸ “Rasûlullah şöyle buyurdu: “Kıyamete yakın bir zamanda zifirî karanlık geceler gibi fitneler olacak. O fitne zamanlarında kişi mümin olarak sabahlayıp kâfir olarak akşamlayacak (yahut) mümin olarak aksamlayıp kâfir olarak sabahlayacak. O dönemde oturan kişi, ayakta durandan hayırlıdır; ayakta duran yürüyenden hayırlıdır; yürüyen de koşandan hayırlıdır.” İbn Mâce, “Fiten”, 10 (No. 3961); Ebû Dâvûd, “Fiten”, 2 (No. 4259).

³²⁹ Ebû Dâvûd, “Fiten”, 2 (No. 4261); İbn Mâce, “Fiten”, 10 (3958).

³³⁰ İbn Mâce, “Fiten”, 1,2,3; Ebû Dâvûd, “Fiten”, 5-6; Tirmizî, “Fiten”, 1-7.

³³¹ İbn Mâce, “Fiten”, 4; Ebû Dâvûd, “Fiten”, 3.

³³² İbn Mâce, “Fiten”, 5,6.

³³³ İbn Mâce, “Fiten”, 8.

³³⁴ Buhârî, “Fiten”, 8 (7077).

³³⁵ Buhârî, “Fiten”, 8 (No. 7076).

³³⁶ Buhârî, “Fiten”, 20 (No. 7109).

³³⁷ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 13/6.

Öte yandan toplumda huzursuzlukların arttığı siyasî, sosyal ve ekonomik yapının bozulduğu dönemlerde³³⁸ kurtarıcı bekleyen özellikle Şîî grupların, bilhassa mehdî ile alakalı haberler rivayet ettikleri anlaşılmaktadır. Bu durum karşısında kimi musanniflerin mehdî rivayetlerini fiten türü haberlerin bir parçası kabul ederek nakletmeyi tercih ettiği görülmektedir.

Sonuç olarak hicrî birinci ve ikinci yüzyılda etkisi hayli görülen ve halifenin meşruiyetini kabul etmeyip silaha sarılarak sürekli isyan eden Şîî ve Hâricî zümrelere karşın Ehl-i sünnetin bütünleştirici tutumunun *Kütüb-i Sitte*'ye yansıdığı görülmektedir.

1.2. Hilâfet Konusunun Kütüb-i Sitte'deki Yansımaları

H-l-f kökünden hilâfet veya hilâfeten şeklinde mastar olan kelime, birisinin yerine geçmek, halef ve vekil olmak mânalarına gelmektedir.³³⁹ Çoğulu hulefâ' veya halâif³⁴⁰ şeklinde gelen kelimenin terim anlamı din ve dünya işlerinin yürütülmesinde Hz. Peygamber'e halef olmak şeklindedir.³⁴¹ Lügat manası farklı olmakla birlikte ıstılâhî olarak hilâfet kelimesi ile aynı manayı taşıyan imâmet ise emmen, imâmen veya imâmeten mastarları ile kastetmek, öne geçmek ve imam olmak mânalarına gelir.³⁴² Hilâfet, bir kimseden sonra onun makamına geçmek; imâmet ise önder olmaktır. Fakat İslâm tarihinde genel olarak hem imam hem de halife devlet başkanının aldığı unvanlardandır. Bu itibarla araştırmada imâmetle hilâfet aynı mânada kullanılmıştır.

Hicrî ilk üç asırda hilâfet meselesiyle ilgili Hâricîlerin ve Şîîlerin görüşleri bilinse de konu hakkındaki teorik çerçeve henüz oluşmamıştır. İbnü'n-Nedîm (öl. 385/995 [?]) hilâfet konusunda kaleme alınan ilk eserin İmâmiyye kelimcilerinden İbn Mîsem'e (öl. 183/799'dan sonra [?]) ait *Kitâbü'l-imâme ve Kitâbü'l-istihkâk*

³³⁸ Cem Zorlu, *Abbâsîlere Yönelik Dînî ve Siyâsî İsyanlar, Ebû Ca'fer el-Mansûr Dönemi* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2001), 17-32.

³³⁹ İbn Manzûr, "h-l-f", 9/83, 84; Fîrûzâbâdî, "h-l-f", 807.

³⁴⁰ Fîrûzâbâdî, "h-l-f", 807.

³⁴¹ İbn Manzûr, "h-l-f", 9/84; Fîrûzâbâdî, "h-l-f", 807. Kelimenin Kur'an'da nasıl kullanıldığı ile ilgili bk. Hasan Gümüsoğlu, *İslâm'da İmâmet ve Hilâfet* (İstanbul: Kayıhan, 2017), 16-25.

³⁴² İbn Manzûr, "e-m-m", 13/24, 25.

olduğunu söylemektedir.³⁴³ Müellif, Hâricîlerden Yemân b. Rebâb'ın (öl.165-176/781-792 [?]) Şîa'nın iddialarına reddiye olan *Kitâbü İsbâti İmâmeti Ebî Bekir* adlı bir eserin olduğunu da belirtmektedir.³⁴⁴ Bu dönemde Mu'tezile'den Câhiz'in (öl. 255/869), *el-Osmaniyye* adlı eseri özellikle Şîa'nın hilâfete dair görüşlerine reddiye sadedinde bir kitaptır. Ehl-i sünnet cephesinde ise kelimanın teşekkülünden önce hilâfet konusu fikhın içerisinde ele alınmaktadır. Ebû Hanîfe (öl. 150/767) *el-Fıkhü'l-ekber*'de,³⁴⁵ Şâfiî ise (öl. 204/820) kendisine nisbet edilen *el-Fıkhü'l-ekber* adlı risalede³⁴⁶ “el-Fasl fi'l-imâme” adlı başlıkta hilâfet konusundaki düşüncelerini beyan etmiştir. Her iki eserde de mesele, hulefâ-yi râşidînin hilâfete geliş sırası ve efdaliyet üzerinden işlenmiştir.³⁴⁷

Hiz. Peygamberin vefatından sonra Müslümanlar arasında vukû bulan ilk ihtilaf imâmet konusudur.³⁴⁸ Şehristânî'nin: “İslâm'da dini hususlardan hiçbirinde, imâmet konusunda olduğu kadar taraflar birbirine karşı silaha sarılmamışlardır.”³⁴⁹ şeklinde ifade ettiği hilâfet mevzusu hadis musannefâtının tümünde işlenmiştir. Fakat her bir eser bu konudaki nakillleri farklı kitap ve farklı bâb başlıklarında aktarmıştır. *Kütüb-i Sitte* musanniflerinden Buhârî, *el-Câmiu's-Sahîh*'inin “Kitâbü'l-Ahkâm” bölümünde hilâfete dair meselelere yer vermiştir.³⁵⁰ Onun bölüm başlığına “Kitâbü'l-Ahkâm” adını vermesinin nedeni mükelleflerin fiilleriyle ilgili ilâhî hitabı, bir diğer tanıma göre ise bu hitabın eserini ifade etmesi bakımındandır.³⁵¹ Bu anlamı ile ahkâm: “teşrî veya teorik hukukun mukabili olarak pozitif hukuku ifade eden fûrû ile eş anlamlıdır.”³⁵² Ahkâmın kısımları ile ilgili olarak: “İtikadî hükümlere, davranışlarla ilgili diğer hükümlere nisbetle temel teşkil etmeleri sebebiyle ahkâm-ı

³⁴³ İbnü'n- Nedîm, *Fihrist*, 598. Bundan başka daha bir takım kitap isimleri ve imâmet konusuyla meşgul olan Şîi âlimlerin adlarını veren İbnü'n- Nedîm'in bahsettiği eserler günümüze kadar ulaşmamıştır.

³⁴⁴ Ebü'l-Ferec Muhammed b. Ebî Yâkub en-Nedîm, *el-Fihrist*, çev. Ramazan Şeşen (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2019), 618. Bu eser de günümüze ulaşmamıştır.

³⁴⁵ Ebû Hanîfe, *Fıkhü'l-ekber (İmâm-ı A'zam'ın Beş Eseri içinde)*, 55.

³⁴⁶ Şâfiî, *Fıkhü'l-ekber (İslâm İnanç Esasları)*, çev. Vezir Harman (İstanbul: Kitâbî Yayınları, 2016).

³⁴⁷ Ehl-i Sünnetin diğer kaynakları için bk. Rıdvan Özdiç, *İtikat ve Siyaset Sünnî Kelâmında İmamet-Hilâfet Meselesi* (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2018), 14-50.

³⁴⁸ Eş'arî, *Makâlât*, 40.

³⁴⁹ Şehristânî, *El-Milel ve'n-nihal*, 35.

³⁵⁰ Buhârî, “Ahkâm”, 1.

³⁵¹ Kirmânî, *Kevâkibü'd-derârî*, 24/192; Aynî, *Umdetü'l-kârî*, 24/329; Kastallânî, *İrşâdü's-sârî*, 15/85.

³⁵² Ahmet Özel, “Ahkâm”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1988), 1/550.

asliyye, amelî hükümlere ise itikadî hükümlere nisbetle ikinci planda geldikleri için ahkâm-ı fer'îyye de denilmiştir.”³⁵³ Bu bilgilerden hareketle Buhârî'nin hilâfet meselesini itikadın değil amelin bir parçası olarak gördüğü söylenebilir. Böylece Buhârî, bu konuyu –günümüz tabiri ile ifade edilecek olursa- idare, muhakeme ve kısmen devletler hukuku gibi işlemektedir. Müslim (öl. 261/875) *Sâhih*'inde “Kitâbü'l-İmâre”³⁵⁴ bölümünde hilâfet meselesinin yanı sıra cihad konusunu da işlemektedir. Müslim'in cihad konusunu hilâfet mevzusu ile işlemesinin nedeni Ahmed b. Hanbel'in (öl. 241/855): “Cihat, adaletle yahut zalimce davransınlar farketmez, imamlarla meşrûdur. Cuma namazı, iki bayram namazı ve hac; doğru, adil ve dindar olmasalar da sultanlarla icra edilir. Sadakalar, haraç, vs. ister adaletle ister kötülükle davransınlar emirlere ödenir.”³⁵⁵ sözlerinde de ifade ettiği gibi cihadın halifenin en önemli görevi sayılması ile izah edilebilir. Meseleyi hadis musannefâtı içerisinde en geniş haliyle işleyen Müslim gözükmemektedir. İbn Mâce (öl. 273/887) *Sünen*'inin “Mukaddime” isimli ilk bölümünde “Resûl-i Ekrem'in ve Sahâbîlerinin Faziletlerinin Beyanı” adlı bâb başlığında, sahâbenin fazileti çerçevesinde hilâfet konusunu ele almıştır.³⁵⁶ Tıpkı Müslim gibi İbn Mâce de konunun bir bölümüne “Kitâbü'l-Cihâd”da³⁵⁷ değinmiştir. İbn Mâce “Kitâbü'l-Ahkâm”da³⁵⁸ bu konuyu halifenin görev ve sorumlulukları niteliğinde fikhî bir mesele olarak işlemektedir. Ebû Dâvûd (öl. 275/888) *Sünen*'inde hilâfet konusunu “Kitâbü's-Sünne” ve “Kitâbü'l-harac ve'l-imâre ve'l-fey” bölümlerinde işlemiştir. “Kitâbü's-Sünne”de “Faziletleri Derecelendirme”³⁵⁹ ve “Halifeler” adlı bâbda³⁶⁰ “Kitâbü'l-Harac ve'l-İmâre ve'l-Fey”³⁶¹ de ise daha ziyâde devlet başkanının görev ve sorumlulukları minvalindeki ahkâma müteallik rivayetleri ele almıştır. Tirmizî (öl. 279/892) *el-Câmi'u's-sahîh*'inin “Kitâbü'l-Fiten” adlı bölümünde bu konudaki rivayetleri dağınık bir şekilde nakletmiştir. Dolayısıyla Tirmizî'nin hilâfet konusundaki tartışmaları fitne olaylarının bir parçası olarak gördüğü söylenebilir. Nesâî (öl. 303/915) *Sünen*'inde “Kitâbü'l-Bey'at” adını verdiği bölümde ilgili konuya yer

³⁵³ Özel, “Ahkâm”, 1/550.

³⁵⁴ Müslim, “İmâre”, 1.

³⁵⁵ İbn Ebû Ya'lâ, *Tabakât*, 1/58.

³⁵⁶ İbn Mâce, “Mukaddime”, 11 (No. 93-166).

³⁵⁷ İbn Mâce, “Cihâd”, 39-43 (No. 2859-2875).

³⁵⁸ İbn Mâce, “Ahkâm”, 1-33 (No. 2308-2374).

³⁵⁹ Ebû Dâvûd, “Sünne”, 7 (No. 4627-4631).

³⁶⁰ Ebû Dâvûd, “Sünne”, 8 (No. 4632-4637).

³⁶¹ Ebû Dâvûd, “Harâc”, 1-41 (No. 2928-3088).

vermiştir. Nesâî bu bölümde meseleyi vatandaşın devlete karşı ödevlerini yansıtan hadis rivayetleri ile izah etmektedir. Ayrıca o, “Kitâbü’l-İmâme”,³⁶² “Kitâbü’l-Cihâd”³⁶³ ve “Kitâbü Âdâbi’l-kudât”³⁶⁴ başlıkları altındaki rivayetlerle de halifenin ve hâkimlerin vatandaşlara karşı görev ve sorumluluklarını zikretmiştir. Bu da göstermektedir ki Nesâî, *Sünen*’inin tam bir fıkıh kitabı olmasına özen göstermiştir.

Musannifler hilâfet konusunu temelde *imamların Kureyş’ten olması, halife tayini, biat ve efdaliyet* çerçevesinde işlemiştir. Bu sebeple hilâfete dair rivayetlerin siyasal zemindeki kullanımları ve bunların eserlerdeki yansımaları bahsi geçen başlıklar altında işlenecektir. Ayrıca musanniflerin yukarıda bahsi geçen bölümlerdeki halifenin ve hâkimlerin vatandaşlara karşı görev ve sorumluluklarını ele aldıkları rivayetler hakkında detaylı bir inceleme yapılmayacaktır.³⁶⁵ Öncelikli olarak imamların Kureyş’ten olması meselesi ele alınacaktır.

1.2.1. İmamların Kureyş’ten Olması Konusu

İmamet yani devleti başına kimin geçeceği meselesini halletmek Müslümanların en öncelikli meselesi olmuştur. Çünkü devletin varlığı ve işlevselliği devlet başkanı ile kaimdir. Hz. Peygamber vefat etmeden önce kendisinden sonra Müslümanların işlerini Kur’ân ve Sünnet’e göre tanzim edecek bir halife tayin etmemiştir. Bu sebeple sahâbîler Hz. Peygamber’in vefatının ardından ilk iş olarak idarecinin kim olacağı konusunu halletmek durumundaydılar. Hz. Peygamber’in vefat ettiği Rebîülevvel Ayının on ikisi pazartesi günü Ensarın bir kısmı Sa’d b. Ubâde’nin (öl. 14/635 [?]) sakîfesinde kimin halife olacağını görüşmektedir.³⁶⁶ Muhacirlerin haberdar olmadığı bu toplantıda Ensar hilâfete layık kişinin Sa’d b. Ubâde olduğuna dair konuşmalar yapar. Ancak bu durum Muhacirlere iletilince Hz. Ebû Bekir, Hz. Ömer ve Ebû Ubeyde b. Cerrâh (öl. 18/639) birlikte Ensarın toplandığı bahsi geçen yere giderler. Hz. Ebû Bekir Ensara hitaben yaptığı uzun konuşmasında Muhacir ve Ensarın İslâm uğrunda fedakârlıklarından bahseder.

³⁶² Nesâî, “İmâme”, 2 (No. 778-779).

³⁶³ Nesâî, “Cihâd”, 1 (No. 3085-3095).

³⁶⁴ Nesâî, “Kudât”, 1-37 (No. 5379-5427).

³⁶⁵ Bu konuda ileri okuma için bk. Harun Reşit Demirel, *Yönetimle İlgili Hadis ve Haberlerin Bilimsel Değerlendirmesi* (Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1998).

³⁶⁶ Eş’arî, *Makâlât*, 40-42; İbn Kuteybe, *el-İmâme ve’s-Siyâse*, 1/21-25; İzzuddîn Ebû’l-Hasan Ali b. Muhammed İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil fi’t-Târîh*, çev. Ahmet Ağrakça vd. (İstanbul: Bahar Yayınları, 1986), 2/298-299; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 5/245.

Ardından sözü hilâfete getirerek “İmamlar Kureyş’tendir.”³⁶⁷ hadisini rivayet eder. İmamete en layık kişinin Kureyş’ten olması gerektiğini vurgular.³⁶⁸ Buna karşılık Ensar bir emirin kendilerinden bir emirin de Muhacirden olmasını teklif eder fakat Hz. Ebû Bekir “Bizler emirler sizler vezirlersiniz.” diyerek teklifi kabul etmez.³⁶⁹ Ehl-i sünnet âlimlerince imâmetin Kureyş’e ait olmasına delil olarak en çok bu olayda nakledilen hadis kullanılmaktadır. Söz konusu hadis bu şekliyle Ahmed b. Hanbel’in *Müsned*’inde yer almaktadır.³⁷⁰ Müslim’de (öl. 261/875) ise “İnsanlar bu işte (emirlikte) Kureyş’e tâbidir. Müslüman Müslüman’ına, kâfiri de kâfirine.”³⁷¹ şeklinde farklı lafızlarla da nakledilmiştir.

Hicrî ilk üç asır boyunca kaleme alınan Ehl-i sünnete ait eserlerin hemen hepsinde, İslâm devletinin siyasî birlikteliğinin bu ilke ile tesis edilmeye çalışıldığı görülmektedir. Zira halifenin Kureyş’ten olmasının elzem olmadığını savunanlar Ehl-i sünnet tarafından “ehli bid‘at”³⁷² olarak nitelendirilmiştir. Nitekim bu gruplardan Hâricîler imâmet hakkında Kitap ve Sünnet’e bağlı kaldığı sürece hür yahut köle, Kureyşli ya da başka kabileden her Müslüman’ın halife olabileceği görüşündedir.³⁷³ Hatta bu düşüncelerini icraate geçirerek Kureyşli olmayan Hâricî Abdullah b. Vehb er-Rasibî’yi (öl. 38/658) halife olarak tanımışlardır.³⁷⁴ Mu‘tezile’nin öncülerinden Gaylân b. Müslim ed-Dımaşkî (öl. 120/738 civarı) ise: “İmâmet Kureyş’ten olmayan için de caizdir. Her kim Kitap ve Sünnet’i uygularsa imâmeti hak eder. İmâmet ancak ümmetin icmâi ile gerçekleşir.”³⁷⁵ demektedir. Râfîza da halifenin Kureyş’in Hâşimî kolundan olması gerektiğini iddia etmektedir.³⁷⁶

³⁶⁷ İbn Ebû Şeybe, *Musannef*, 17/285-295 (No. 33055); Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 19/318 (No. 12307); 20/249 (No. 12900); 33/21 (No. 19777); 33/26 (No. 19782); 33/42 (No. 19805); Eş‘arî, *Makâlât*, 42.

³⁶⁸ İbn Kuteybe, *el-İmâme ve’s-Siyâse*, 1/22; İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil*, 2/300. Her iki kaynakta da bu rivayet Hz. Ebû Bekir’in sözü olarak geçmektedir. İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 5/246.

³⁶⁹ Buhârî, “Fedâilü ashâb” 5 (No. 3669); İbn Kuteybe, *el-İmâme ve’s-Siyâse*, 1/23-24; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 5/247.

³⁷⁰ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 1/199 (No. 18).

³⁷¹ Müslim, “İmâre”, 1-10.

³⁷² Yusuf Şevki Yavuz, “Ehl-i Bid‘at”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 10/501-505.

³⁷³ Eş‘arî, *Makâlât*, 194, 642; Şehristânî, *El-Milel ve’n-nihal*, 110.

³⁷⁴ Eş‘arî, *Makâlât*, 200; Şehristânî, *El-Milel ve’n-nihal*, 111.

³⁷⁵ Şehristânî, *El-Milel ve’n-nihal*, 131.

³⁷⁶ Ebû Mansûr Abdülkâhir b. Tâhir el-Bağdâdî, *Usûli’l-dîn*, thk. Ahmed Şemseddîn (Beyrût: Dâru’l-Kütübî’l-İlmiyye, 2002/1423), 305.

Halifenin Kureyş'ten olması ile ilgili olarak Buhârî, “Emirler Kureyş'tendir.”³⁷⁷ bâb başlığı altında iki hadis rivayet etmiştir. Bu rivayetlerden ilkinde Abdullah b. Amr'ın (öl. 65/684-85): “Kahtânîlerden birisi ileride melik olacaktır.” hadisini rivayet ettiğini Hz. Muâviye (öl. 60/680) duyar. Buna sinirlenen Hz. Muâviye (bulunduğu mecliste) ayağa kalkıp, Allah'ı şanına lâyık sıfatlarla övdükten sonra şunları söyler: “Bana ulaştı ki sizden bazıları Allah'ın kitabında olmayan, Rasûlullah'tan rivayet edilmeyen birtakım hadisler naklediyormuş. Onlar sizin en cahillerinizdir. İnsanı sapıklığa sürükleyen bu bâtil sözlerden sakının. Çünkü ben Rasûlullah'ı: “Şu hilâfet işi Kureyş'tedir. Onlar dinî vecibelerini yerine getirdiği sürece kim düşmanlık ederse Allah onları yüzüstü ateşe atar.” buyururken işittim.”³⁷⁸ der. İbn Battâl, (öl. 449/1057) Nazzâm'ın (öl. 231/845), Dırâr b. Amr'ın (öl. 200/815 [?]) ve Hâricîlerden bir kısmının hilâfet şartları arasında Kureyşîliğin olmadığı iddiasını, bu rivayetin reddettiğini söylemektedir. Çünkü onlar Kitap ve Sünnet'e uyan herhangi birinin de halife olabileceğini iddia ederler.³⁷⁹ Buhârî'nin naklettiği diğer rivayet de şu şekildedir: “Abdullah b. Ömer şöyle demiştir: “Rasûlullah: “Kureyş'ten iki kişi var oldukça şu hilâfet işi onların elinde kalacaktır.” buyurdu.”³⁸⁰ Hadisi Müslim de rivayet etmiştir.³⁸¹ İbn Hacer (öl. 852/1449) bu ve benzeri rivayetleri dikkate alan ulemanın çoğunluğunun, halife olacak kişinin Kureyş'e mensup olması gerektiği kanaatinde olduğunu söylemiştir. O, Kureyş'ten olma şartı konusundaki ihtilafları da nakletmiştir. İbn Hacer şerhinde bazı ulemanın halife olmak için Kureyş'ten biri olmayı yeterli görürken Şîa'nın Hz. Ali'nin çocuklarından başkasının devlet başkanı olmasını caiz görmediğini söyler. Müellif, Hz. Ali'nin çocuklarından hangisinin halife olacağı konusunda Şîa'nın çok şiddetli ihtilafa düştüğünü söylemektedir. İbn Hacer, Ebû Müslim el-Horasânî (öl. 137/755) ve taraftarlarının idarecilik Hz. Abbas'ın (öl. 32/653) çocuklarına aittir, iddiasında bulunduklarını da nakletmiştir. O, Hâricîler ve Mu'tezile'den bir grubun görüşünü de şu şekilde izah etmiştir: “Devlet başkanının Kureyşli olmayan birisi olması caizdir. Arap olsun yahut olmasın Kitab'ı ve Sünnet'i uygulayan bir kimse devlet başkanı olmaya layıktır. Bu konuda Dırâr b. Amr (öl. 200/815 [?]) daha ileri giderek şöyle

³⁷⁷ Buhârî, “Ahkâm”, 2.

³⁷⁸ Buhârî, “Ahkâm”, 2 (No. 7139).

³⁷⁹ İbn Battâl, *Şerhu Sahîhi'l-Buhârî*, 8/210.

³⁸⁰ Buhârî, “Ahkâm”, 2 (No. 7140).

³⁸¹ Müslim, “İmâre”, 4.

demıştır: ‘Kureyşli olmayanın devlet başkanlığına getirilmesi daha evladır. Zira böyle bir kimsenin aşireti daha azdır. Allah’a isyan ettiğinde onu görevden almak mümkündür.’” Daha sonra İbn Hacer, Kâdî Îyâz’ın (öl. 544/1149) şu sözlerini nakleder: “Devlet başkanının Kureyş’ten olması şartı bütün âlimlerin benimsediği bir görüştür. Onlar bunu icmâ ile sabit olan meselelerin arasında saymıştır. Selef âlimlerinin hiçbirinden bu konuda herhangi bir ihtilaf nakledilmemiştir. Onlardan sonraki nesilde de belli başlı ilim beldelerinde herhangi bir ihtilaf olduğu duyulmamıştır. Bu konuda Müslümanlara muhalefet olacağı için Hâricîlerle onlar gibi düşünen Mu‘tezile’nin görüşüne itibar edilmez.”³⁸² Dolayısı ile Buhârî ve Müslim’in (öl. 261/875) hilâfetin Kureyşliliği konusundaki ısrarını Hâricî ve Mu‘tezilî gruplara reddiye olarak görmek mümkündür.

İbn Hacer’in (öl. 852/1449) hilâfet konusundaki şahsi kanaati özellikle İbn Haldûn’la (öl. 808/1406) anılır olan halifenin Kureyş’ten olmasının gerekli olmadığı savını desteklemektedir.³⁸³ İbn Hacer bu konuda şunları söyler: “İcmâ nakletmek için Hz. Ömer’den gelen şu rivayeti tevil etmeye ihtiyaç vardır. Ahmed b. Hanbel’in râvileri sika olan bir isnadla nakline göre Hz. Ömer şöyle demiştir: “Benim ecelim geldi. Ebû Ubeyde’yi yerime halife olarak bırakıyorum.” Bu hadiste şöyle bir ifade yer almaktadır: “Ecelim geldiğinde Ebû Ubeyde vefat etmiş olursa yerime Muaz b. Cebel’i geçiriyorum.” Muaz b. Cebel Ensardan olup Kureyş’le herhangi bir soy ilişkisi yoktur. Burada şunları söylemek mümkündür: “Herhalde halifenin Kureyş’ten olacağı şartını taşıyan icmâ Hz. Ömer’den sonra oluştu ya da Ömer’in bu konudaki ictihadı değişti. Doğruyu en iyi Yüce Allah bilir.”³⁸⁴ Buradaki üslubun titizliği dikkat çekmektedir. Nitekim halifenin Kureyş’ten olmasıyla ilgili rivayetleri asılsız³⁸⁵ olarak değerlendiren Mehmed Said Hatiboğlu hilâfette Kureyşliliği savunan ulema için bir yerde: “Bazı şöhretli İslâm âlimlerinin eksik anlayıp yanlış takdim etmeleri, meseleyi nazari planda çıkmaza sokmuş bulunmaktadır.”³⁸⁶ derken başka bir yerde ise Bâkılânî (öl. 403/1013) için: “Öyle görünüyor ki, Bâkılânî’nin tarih bilgisindeki

³⁸² İbn Hacer, *Fethu’l-bârî*, 13/116-118.

³⁸³ Tahsin Görgün, “İbn Haldûn”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 19/552.

³⁸⁴ İbn Hacer, *Fethu’l-bârî*, 13/119.

³⁸⁵ Mehmed Said Hatiboğlu, *Hilâfetin Kureyşliliği İslâm’da İlk Siyasi Kavmiyetçilik* (Ankara: Kitâbiyât, 2005), 59.

³⁸⁶ Hatiboğlu, *Hilâfetin Kureyşliliği*, 55.

noksanlık, onu hadis denen birtakım kabile iddialarının mahkûmu haline getirmiştir.”³⁸⁷ şeklinde ifadeler kullanmıştır. Hatiboğlu hilâfetin Kureyşliliği konusunda özellikle Ahmed b. Hanbel’de (öl. 241/855) yer alan “İmamlar Kureyş’tendir.”³⁸⁸ rivayetini hedef alarak bu rivayetin tarihi vakaya aykırı olduğunu iddia etmektedir. Hatta bu konudaki tutumundan ötürü İbn Hazm’ı (öl. 456/1064) da şu şekilde eleştirmektedir: “Sakîfe gününde böyle bir hadisten kimsenin bahsetmediği gerçeğini, İbn Hazm çapında bir âlimin niçin bilmiyor olduğu hususu, şübhesiz araştırılmaya değer.”³⁸⁹ Oysa bu rivayet farklı metinleri ihtiva etse de aynı anlamı barındıracak şekilde sahih hadisler arasında yer almaktadır.³⁹⁰ Dolayısı ile halifenin Kureyşten olmasının gerekli olmadığını tek bir rivayete dayanarak ve bu rivayeti asılsız kabul ederek ispatlamak yerine İbn Hacer’in yukarıdaki usul ve uslûbu daha yerindedir. Öte yandan bahsi geçen rivayetlerin hüküm değil haber niteliği taşıdığı, böylece geçici bir tedbir olarak söylendiği de ifade edilebilir.³⁹¹ Nitekim bu konudaki hadisleri Tirmizî (öl. 279/892) ve Ebû Dâvûd (öl. 275/889) *fiten* konusunun bir parçası görürken³⁹² İbn Mâce (öl. 273/887), geçmiş ya da gelecekte halifenin Kureyş’ten olması ile ilgili bir rivayette bulunmamaktadır. Bilakis o, “Kitâbü’l-Fiten” bölümünde asabiyetin İslâm kardeşliğinin önüne geçmemesi³⁹³ gerektiğine dair nakillerde bulunmuştur. O halde bu musanniflerin hilâfetin Kureyşliliğini itikadî ve ahkâma dair bir mesele olarak görmediklerini söylemek mümkündür. Bununla birlikte bu konunun fiten bahislerinde işlenmesi devletin bekasını zedeleyici hilâfet kavgaları için engelleyici bir tedbir şeklinde yorumlanabilir. Daha açık bir ifade ile halife olmak isteyen kimseler içerisinde öncelik Kureyş’ten olana verilir ve böylece devletin varlığını korumak için geçici bir tedbir alınmış olur.

³⁸⁷ Hatiboğlu, *Hilâfetin Kureyşliliği*, 76.

³⁸⁸ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 19/318 (No. 12307); 20/249 (No. 12900); 33/21 (No. 19777); 33/26 (No. 19782); 33/42 (No. 19805).

³⁸⁹ Hatiboğlu, *Hilâfetin Kureyşliliği*, 78-79.

³⁹⁰ Buhârî, “Ahkâm”, 2 (No. 7139); “Fedâilü’l-ashâb”, 5 (No. 3668); Müslim, “İmâre”, 1-10. Diğer rivayetler ve değerlendirmeler için bk. Ali Bakkal, “Ebû Bekir’in Halife Seçilmesinde ‘İmamlar Kureyş’tendir’ Hadîsinin Rolü Üzerine”, *İSTEM* /6 (Aralık 2005), 87-103. İlgili hadislerin *sahih* olduğuna dair sened tenkidleri için bk. Demirel, *Yönetimle İlgili Hadis ve Haberlerin Bilimsel Değerlendirmesi*, 147-160.

³⁹¹ Cemal Ağırman, *Hiz. Peygamberin Sünnetinde İtaat* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2004), 379-380.

³⁹² Ebû Dâvûd, “Mehdî”, 1 (No. 4279-4281); Tirmizî, “Fiten”, 46 (No. 2223).

³⁹³ İbn Mâce, “Fiten”, 7; Ebû Dâvûd, “Edeb”, 110 (No. 5117).

Halifenin Kureyş'ten olması ile ilgili Ebû Dâvûd (öl. 275/889) ve Tirmizî'nin (öl. 279/892) fiten bölümünde naklettiği hadisi Buhârî, "Kitâbü'l-Ahkâm"da rivayet etmektedir. Rivayet şu şekildedir: Câbir b. Semure'den nakledildiğine göre Hz. Peygamber: "On iki emir olacaktır." buyurmuştur. Câbir: "Ancak Hz. Peygamber'in söylediği bir iki kelimeyi işitmemiştim. Onu da babam Semure: 'Rasûlullah: 'Bunların hepsi Kureyş'tendir.' buyurdu, diye rivayet etti."³⁹⁴ Bu rivayetle ilgili İbn Battâl (öl. 449/1057): "Bu hadisin manası hakkında kesin kanaat sahibi hiç kimseye rastlamadım."³⁹⁵ demektedir. Şârihlerin kimisine göre bu on iki emir, râşid halifelerden sonra gelecektir. Bazıları bunların arka arkaya bazıları ise ayrı ayrı zamanlarda halife olacağına bazıları da hepsinin aynı anda halifelğe kalkışacaklarını iddia etmiştir.³⁹⁶ Kimi şârihler de Ehl-i sünnetin hadis kaynaklarındaki bu nakillerde yer alan halifelerin Şîâ'nın itikadında yer alan on iki imam olmadığını izah etmeye çalışmıştır.³⁹⁷

Sonuç olarak Kureyşîlik şartının özellikle hicrî ilk üç asırda bu denli savunulması ve hicrî dördüncü-beşinci asırla birlikte Kureyşîlik konusunda ısrarcı olunmaması,³⁹⁸ sünî siyasetin tarih boyunca edindiği tecrübe ile okunduğunda izaha kavuşmaktadır. Halifelerin Kureyş'ten olmasına dair nakillerle ilk olarak Hz. Ebû Bekir'in yeni kurulan İslâm devletinin devamını sağladığı, takip eden yüzyıllarda da aynı gaye ile hareket edildiği ve bu yüzden devleti bölebilecek bir yönelime engel olduğu görülmektedir. Şöyle ki hilâfet makamı gerek kişilerce gerekse de gücü elinde bulundurmak isteyen gruplarca talep edilen bir makamdır. Hal böyle olunca hak sahibi fazla olan bu makamı elde etmek isteyenlerin kavgası o makamı hem yorar hem de yıpratır. Kureyş'ten olmak, talibi bu denli fazla olan halifelik makamını hak etmek bakımından bir sınırlama getirmektedir. Belki de bu sebeple emir olmayı

³⁹⁴ Buhârî, "Ahkâm", 51 (No. 7223, 7222); Müslim, "İmâre", 5; Ebû Dâvud, "Mehdî", 1 (No. 4280); Tirmizî, "Fiten", 46 (No. 2223).

³⁹⁵ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 13/211.

³⁹⁶ Kirmânî, *Kevâkıbü'd-derârî*, 24/251; Kastallânî, *İrşâdü's-sârî*, 15/183.

³⁹⁷ Nevevî, *Sahîhu Müslim bi-şerhi'n-Nevevî*, 12/278--280.

³⁹⁸ Özgür Kavak, "İki âlim, İki Halife Adayı: Cüveynî'nin Nizâmülmülk'ü, Gazzalî'nin Müstazhir'i", *Dîvân Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi* 16/31 (2011), 42. Müellif bu eserinde Cüveynî'nin halifenin Kureyş'ten olması meselesinde ihtimaller bulunduğu kanaatini, onun Nizâmülmülk'ü hilâfete teşvik etmesine bağlar. Nesefî ve Mâtüridî'nin Kureyşîlik konusundaki üstü kapalı eleştirileri için bk. Özdiç, *İtikat ve Siyaset*, 195-211.

istemenin ve buna hırs göstermenin yasaklanması³⁹⁹ ve zaruret yokken emir olmanın kerih görülmesine dair rivayetler⁴⁰⁰ hadis musannefâtında imâmet bahislerinde yer almaktadır. Ayrıca her fırsatta isyan eden Hâricî ve Şîî grupların yanı sıra fikirleri ile Ehl-i sünnet karşısında yer alan Mu‘tezile’nin hilâfet meselesindeki tutumuna karşın Ehl-i sünnetin, ümmetin maslahatı açısından hem sahâbeyi hem de ardından gelen nesli halifenin Kureyş’ten olması ilkesine tabi olmaya mecbur kıldığı söylenebilir. Nitekim Pezdevî’nin (öl. 493/1100): “İmam, ahkâmın uygulanmasında, zulmün engellenmesinde yani adaletin dağıtılmasında Hz. Peygamber’in makamına geçen kimsedir. Bu yüzden insanların en faziletlisi olmalıdır. Bize göre imamlar Kureyş’ten’dir hadisine ve icmâya göre Kureyşî veya Hâşimî fark etmez. Zira Hz. Ebû Bekir, Hz. Ömer, Hz. Osman’ın hilâfetinde sahâbenin icmâı vardır.”⁴⁰¹ şeklindeki açık beyanı Ehl-i sünnet muhaddisleri⁴⁰², fakihleri⁴⁰³ ve kelmacıları⁴⁰⁴ tarafından da savunulmuştur. Halifenin kim olacağının yanı sıra halife tayini de tartışılan konular arasında yer almaktadır. Hilâfet konusu çerçevesinde ikinci olarak tayin meselesini ele almak uygun olacaktır.

1.2.2. Halife Tayini Konusu

Hadis kaynaklarının hilâfetle alakalı olarak üzerinde durduğu bir diğer mesele ise halifenin tayinidir. Bu mevzu daha ziyâde Hz. Ebû Bekir’in hilâfete geçişinin meşruiyetini ispatlama üzerinden işlenmektedir. Çünkü Ehl-i sünnet bu konuda Şîa’nın delillerinin geçersizliğini ispat etmek için Hz. Ebû Bekir’in hilâfetini daha güçlü delillerle savunmak durumunda kalmıştır. Mâturîdî: “Hz. Ebû Bekir’in

³⁹⁹ Bu neviden rivayetlerin birisi şu şekildedir: “Bize Abdurrahmân b. Semûre rivayet etti. Bana Rasûlullah şöyle buyurdu: ‘Ey Abdurrahman! Emirliği isteme. Çünkü sen istediğin için (bu görev) sana verilirse onunla baş başa bırakılırsın. Sen istemeden (bu görev) sana verilirse görev konusunda yardım görürsün.’” Müslim, “İmâre”, 13, 11-18; Ebû Dâvûd, “Harac”, 2 (No. 2929); Tirmizî, “Eymân”, 5 (No. 1529). Ayrıca bk. Buhârî, “Ahkâm”, 7 (No. 7148-7149); Nesâî, “Bey’at”, 38, 39 (No. 4210-4211).

⁴⁰⁰ “Ebû Zer: ‘Ey Allah’ın Rasûlü! Bana idarî görev vermiyor musun?’ diye sordu. Bu isteği karşısında Allah Rasûlü eli ile Ebû Zer’in omuzuna vurdu ve ona: ‘Ey Ebû Zer! Sen zayıfısın. İdarecilik ise emanettir. Gerçekten hakkıyla yerine getirmeyen ve gereğini eda etmeyenler için bu vazife kıyamet gününde rezillik ve pişmanlıktır.’” buyurdu.” Müslim, “İmâre”, 16.

⁴⁰¹ Sadrû’l-İslâm Ebû’l-Yüsr Muhammed b. Muhammed el-Pezdevî, *Usûlü’l-dîn*, thk. Hans Peter Linss (Kâhire: Mektebetü’l-Ezheriyye li’t-Turâs, 2003/1424), 187-188.

⁴⁰² “Hilâfet, insanlardan iki kişi kalıncaya kadar Kureyş’in hakkıdır.” (Müslim, “İmâre”, 4.)

⁴⁰³ “Kureyş’i öne geçirin, önüne geçmeyin.” vb. rivayetler için bk. Ebû Abdillâh Muhammed b. İdrîs b. Abbâs eş-Şâfiî, *el-Üm*, thk. Rifat Fevzi Abdulmuttalib (Dârü’l-Vefâ, 2001/1422), 2/309.

⁴⁰⁴ Ebû Bekr Muhammed b. et-Tayyib el-Bakillânî, *Kitâbu’t-Temhid*, nşr. Richard Joseph Mccarty (Beyrût: el-Mektebetü’s-Şarkıyye, 1957), 378.

imâmeti sabit olursa Hz. Ömer'i halifelîğe tayin eden Hz. Ebû Bekir olduğu için onun halifelîği de sabit olur. Hz. Ömer kendisinden sonra yerine kimseyi tayin etmeyip işi şûraya bırakınca şûra da Hz. Osman'a biat edip hepsi rıza göstermişlerdir. Hz. Osman üzerinde ittifak hâsıl olmuştur. O ölünce de Hz. Ali üzerinde ittifak etmişlerdir.”⁴⁰⁵ sözleri ile bu durumu açıklamaktadır.

Şîa'ya göre hilâfet bizzat Hz. Peygamber tarafından Hz. Ali'ye tevdi edilmişti fakat Hz. Ebû Bekir, Hz. Ömer ve Hz. Osman ile onlara biat eden Müslümanlar Hz. Ali'ye verilen bu vazifeyi kabul etmeyerek ona zulmetmiş ve bundan dolayı sapıklığa düşmüştür.⁴⁰⁶ Şîa imâmetin seçim yerine nassla sabit olduğunu ve Hz. Peygamber'in ümmete havale etmeden imamı tayin etmesi gerektiğini iddia etmektedir.⁴⁰⁷ Şîa nassla tayin konusunda *Kütüb-i Sitte*'de yer alan birçok hadisi delil olarak kullanmıştır.⁴⁰⁸ Bunlardan birisi *uhuvvet hadisi* olarak bilinen Hz. Peygamber'in Hz. Ali'ye hitaben: “Sen benim dünya ve ahirette kardeşimsin.”⁴⁰⁹ sözleridir. Medine'ye hicret edilince Hz. Peygamber, ashâbı arasında kardeşlik kurmuştu. Fakat Hz. Ali ile sahâbeden herhangi birini kardeş ilan etmemişti. Bunun üzerine Hz. Ali: “Ey Allah'ın Rasûlü! Sahâbîlerin arasında kardeşlik kurdun ama beni kimse ile kardeş yapmadın.” demiş buna mukabil Hz. Peygamber de ilgili hadisi buyurmuştur. Ehl-i sünnete ait hadis musannefâtı içerisinde de yer alan bu rivayetin tarihi vakaya aykırı olduğu kabul edilmiştir. Çünkü Hz. Ali, Sehl b. Huneyf (öl. 38/658-59) ile kardeş sayılmıştır.⁴¹⁰ Ehl-i sünnet âlimleri rivayette geçen kardeşliğin hususen Hz. Ali için değil genel olarak müminin mümine kardeş olması olarak kabul

⁴⁰⁵ Yusuf Ziya Yörükân, *İslâm Akaid Sisteminde Gelişmeler-İslâm Dini ve Mezhepleri Tarihi*: 2 (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2015), 258.

⁴⁰⁶ Ebû Muhammed el-Hasen b. Mûsâ b. el-Hasen en-Nevbahtî, *Fıraku's-Şî'a* (Beyrût: Menşûrâtü'r-Rıdâ, 2012/1433), 40; Eş'arî, *Makâlât*, 60, 110; Bağdâdî, *el-Fark beyne'l-fırak*, 28; Ebû Mansûr Abdülkâhir b. Tâhir el-Bağdadî, *Usûlü'd-dîn*, thk. Ahmed Şemseddîn. Beyrût: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 2002/1423, 297-302, 308-313; Şehristânî, *El-Milel ve'n-nihal*, 144, 147-149.

⁴⁰⁷ Nevbahtî, *Fıraku's-Şî'a*, 52-53; Şehristânî, *El-Milel ve'n-nihal*, 135, 147. M. G. S. Hodgson, *İslâm'ın Serüveni Bir Dünya Medeniyetinde Bilinç ve Tarih*, çev. Metin Karabaşoğlu vd. (İstanbul: İz Yayınları, 1993), 1/210, 216-217, 337-342. Mu'tezile kelamcılarında Nazzâm (öl. 231/845) da Hz. Peygamber'in Hz. Ali'yi imam tayin ettiğini fakat Hz. Ömer'in bunu gizlediğini iddia etmiştir. O da imamin ancak nas yolu ile belirlenebileceğini ifade etmiştir. Şehristânî, *El-Milel ve'n-nihal*, 66. Fakat Ehl-i sünnet gibi Hariciler ve Mu'tezile'nin büyük çoğunluğu hilâfetin nas yolu ile olmadığını savunur. (Eş'arî, *Makâlât*, 634, 638; Bağdâdî, *Usûlü'd-dîn*, 297; Esen, *Ehl-i Sünnet*, 105-108.)

⁴⁰⁸ Hz. Ali'nin halifelîğine delil olarak Şîa'nın kullandığı rivayetler için bk. Sema Tombul, “Hadis Literatüründe Hz. Ali”, *Hz. Ali*, ed. Ali Aksu (Sivas: Cumhuriyet Üniversitesi Yayınları, 2020), 393-407.

⁴⁰⁹ Tirmizî, “Menâkıb”, 21 (No. 3720).

⁴¹⁰ Bu konudaki iddialar için bk. Tevhit Bakan, “Sehl b. Huneyf”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 36/320.

etmişlerdir. Bu hadis imâmet için delil kabul edilecekse Hz. Peygamber'in Hz. Ebû Bekir'e: "Havuz başında ve mağarada arkadaşım sensin."⁴¹¹ sözleri daha özeldir. Bu durumda Hz. Ebû Bekir hilâfete daha layık olmaktadır. Buna karşın Şîa, Hz. Peygamber'in Hz. Ali için husûsen: "Seni mü'minler sever, münafıklar senden nefret eder"⁴¹² sözlerini delil göstermiştir. Bu rivayet için Ehl-i sünnet tarafının savunusu Hz. Peygamber'in benzeri sözleri Ensar için de sarf etmiş olduğudur. "Müminden başkası onları (Ensarı) sevmez. Münafıktan başkası onlara buğzetmez. Onları seven Allah'ı sevmiş olur, onlara buğzeden Allah'a buğzetmiş olur."⁴¹³ Böylelikle ilgili rivayetlerden hilâfetin Hz. Ali'nin hakkı olduğu sonucuna varılamayacaktır.⁴¹⁴

Şîa'nın Hz. Ali'nin halife tayin edilmesine delil olarak kullandığı bir diğer rivayet *menzile hadisi* olarak şöhret bulan "Harun'un Musa'nın yanındaki konumu ne ise senin benim yanımdaki konumun da odur. Fakat benden sonra peygamber gelmeyecektir."⁴¹⁵ hadisidir. Hz. Peygamber Tebük Seferi'ne çıkarken vekil olarak yerine Hz. Ali'yi bırakır. Hz. Ali ise savaşa katılamayıp Medine'de kadın ve çocuklarla kalmaktan ötürü duyduğu ızdırabı dile getirir. Onun bu durumuna karşın Hz. Peygamber bahsi geçen hadisle mukabele eder. Şîa'ya göre bu rivayet Hz. Ali'nin Hz. Peygamber'den sonra halife olacağına bir delildir. Ehl-i sünnet ise bu hadisin Hz. Ali'nin halifeliğine delil olarak kullanılamayacağını söyler.⁴¹⁶ Zira Hz. Peygamber, tıpkı Hz. Ali gibi, zaman zaman diğer sahâbîlerini de yerine vekil bırakmıştır. Neticede her vekil bırakılan halife olmak için hak iddia edebilmelidir kanaati oluşur. Böyle bir durum ise kabul edilemez.⁴¹⁷

Mevlâ hadisi olarak zikredilen "Ben kimin mevlâsı isem Ali de onun mevlâsıdır." rivayeti⁴¹⁸ de Şîa tarafından Hz. Ali'nin hilâfetine delil olarak kullanılmıştır. Bu minvaldeki şu rivayet de kaynaklarda yer almaktadır: Hz. Ali

⁴¹¹ Tirmizî, "Menâkıb", 16 (No. 3670).

⁴¹² Müslim, "İman", 131.

⁴¹³ Müslim, "İman", 33.

⁴¹⁴ İbn Teymiyye Ebû'l-Abbâs Takıyyüddîn Ahmed b. Abdilhalîm, *Minhâcü's-sünnetü'n-Nevebiyye*, thk. Muhammed Reşâd Sâlim, (Riyâd: Câmiatü'l-İmâm Muhammed b. Suûd el-İslâmî, 1986/1406), 1/110-115.

⁴¹⁵ Müslim, "Fedâilü's-sahâbe", 17, 30-31.

⁴¹⁶ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 7/93.

⁴¹⁷ Detaylı bilgi için bk. Ünalın, *İmamet Teorisinin Hadis Referansları*, 103-110.

⁴¹⁸ Tirmizî, "Menâkıb", 20 (No. 3713); Muhammed Bâkır b. Muhammed Takî b. Maksûd Alî el-Meclisî, *Bihârü'l-envârî'l-câmia li-düreri ahhâri'l-eimmeti'l-ethâr: el-adl ve'l-mead* (Beyrût: Müessesetü'l-vefa, 1983/1403), 9/34, 207.

Yemen Seferi'ne katılır. Seferden döndüğünde sahâbeden bazıları Hz. Ali'yi birtakım nedenlerden dolayı Hz. Peygamber'e şikâyet ederler. O da: "Ali'den ne istiyorsunuz?" sözünü üç defa tekrarlar. Ardından: "Ali bendendir, ben de ondan; benden sonra o bütün müminlerin velisidir."⁴¹⁹ buyurur. İşte bu iki rivayette yer alan *mevlâ* ve *velî* kelimeleri Ehl-i sünnet ve Şîa tarafından farklı yorumlanmıştır. Ehl-i sünnet kelimelerin "sevgili", "arkadaş" anlamına geldiğini Şîa ise "lider", "veliyyü'l-emr" anlamında kullanıldığını iddia etmiştir.⁴²⁰

Şîa ve Ehl-i sünnet tarafından farklı şekillerde yorumlanan bir diğer rivayet ise *sakaleyn hadisi* olarak şöhret bulmuştur. Rivayete göre Mekke ile Medine arasında yer alan ve kaynaklarda "gadîr-i hum"⁴²¹ olarak zikredilen göl/bataklık/su birikintisi başında Hz. Peygamber bir konuşma yapar. Sünnî kaynaklara göre burada Hz. Peygamber şöyle buyurmaktadır: "Size iki ağır yük bırakıyorum. İlki içinde doğru yol ve nur bulunan Allah'ın kitabıdır. Bir de ehl-i beytimi (bırakıyorum). Ehl-i beytim hakkında size Allah'ı hatırlatırım. Ehl-i beytim hakkında size Allah'ı hatırlatırım. Ehl-i beytim hakkında size Allah'ı hatırlatırım."⁴²² Benzeri bir rivayette ise Câbir b. Abdullah (öl. 78/697) Rasûlullah'ı hacda arefe günü Kasva isimli devesine binmiş hutbe verirken gördüğünü ve şöyle buyurduğunu söylemiştir: "Ey İnsanlar! Size iki şey bırakıyorum onlara uyarsanız asla sapıtmazsınız, Allah'ın kitabı ve ehli beytim."⁴²³ Şîi kaynakların nakilleri ise sünnî kaynaklardan oldukça farklıdır. "Onlara göre, Hz. Peygamber hac vazifesini ifa edip Medine'ye dönerken Ali'yi kendisinden sonra halife olarak ilân etmesini emreden âyet nâzil olmuş, fakat Peygamber bu tebligatı, ashap arasında kargaşanın çıkmayacağı uygun bir zamanda yapmak düşüncesiyle biraz geciktirmeyi düşünmüş, bunun üzerine sahâbîler dağılıp gitmeden tebliğ etmesi gerektiğine dair ikinci bir âyet nâzil olmuştur. Allah Teâlâ, "Ey Resulüm! Rabbinden sana indirileni tebliğ et, eğer bunu yapmazsan, O'nun

⁴¹⁹ Tirmizî, "Menâkıb", 20 (No. 3712).

⁴²⁰ Ebû Alî Emînüddîn (Emînü'l-İslâm) el-Fazl b. el-Hasen b. el-Fazl et-Tabersî, *Mecmaü'l-beyân fî tefsîri'l-Kur'ân* (Beyrût: Müessesetü'l-i'lam li'l-matbua, 1995/1415), 3/363, 382; M. Yaşar Kandemir, "Ali", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1989), 2/376-377.

⁴²¹ Ebû Abdillâh Şihâbüddîn Yâkût b. Abdillâh el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân* (Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1990), 4/213; ayrıntılı bilgi için bk. Ethem Ruhi Fığlalı, "Gadîr-i Hum", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1996), 13/279-280.

⁴²² Müslim, "Fedâilü's-sahâbe", 36.

⁴²³ Tirmizî, "Menâkıb", 32 (No. 3786).

*elçiliğini ifa etmemiş olursun; Allah seni insanlardan koruyacaktır.”*⁴²⁴ âyetini bu maksatla inzal etmiştir. Hz. Ali’nin halife tayin edildiğini tebliğ etmekten dolayı kendisine herhangi bir zarar gelmeyeceğini anlayan Hz. Peygamber Gadîr-i Hum’da konaklama emri vermiştir. Yüksekçe bir yere çıkıp Ali’yi sağına almış, yakında rabbine kavuşacağını belirttikten sonra Allah’ın kitabı ile Ehl-i beyt’ine sarıldıkları takdirde doğru yoldan sapmayacaklarını söylemiş, daha sonra Hz. Ali’nin pazularından tutarak, “Ben kimin dostu isem bu Ali de onun dostudur. Allahım! Onu dost bilene dost, düşman bilene düşman ol; ona yardım edene yardım et, onu yardımsız bırakanı da perişan et!” demiştir. Öğle namazını kıldırdıktan sonra Ali’nin emîrû’l-mü’minîn selâmı ile selâmlanarak tebrik edilmesini emretmiş, Peygamber zevceleri de dâhil olmak üzere kadın erkek bütün sahâbîler onu kutlamışlardır.⁴²⁵

Hadis kaynaklarında yer alan rivayetlerde Hz. Peygamber’in Hz. Ali’yi vasî tayin ettiği Hz. Âişe’nin yanında söylenince o: ‘Ne zaman onu vasîsi olarak belirtmiş. Peygamber benim kucağımda vefat etti. Öylesine sessiz bir can vermişti ki ben onun vefatını dahi fark etmedim. Hangi arada Ali’yi vasîsi olarak tayin etmiş?’ diyerek⁴²⁶ haberi yalanlamış; “Peygamber, kimseyi halife bırakmadan vefat etti. Şayet birisini halife bırakacak olsaydı, bu zat ya Ebû Bekir veya Ömer olurdu.”⁴²⁷ demiştir. Bunun yanı sıra Hz. Ali’nin hilâfeti arzuladığı fakat bunu dile getirmekten çekindiği de kaynaklarda geçen nakillerdendir. Hz. Peygamber vefat etmeden önce onu ziyaret eden Hz. Ali’ye Hz. Abbas: “Öyle zannediyorum ki Resûlullâh yakında vefat edecek. Çünkü Abdülmüttaliboğullarının vefat edeceğini yüzlerinden anlarım. Resûlullâh’a git. Bu iş (hilâfet) kimin olacak sor. Bu iş bizde ise bilelim. Bizim dışımızda birilerininse onu da bilelim. Resûlullâh vasiyet etsin.” demiştir. Hz. Ali ise: “Bunu Resûlullâh’a sorarsam o da bize bunu menederse bundan sonra insanlar bir daha bu işi bize vermez. Bu yüzden bunu sormam.” şeklinde karşılık vermiştir.⁴²⁸ Bu nakiller Hz. Peygamber’in Hz. Ali olsun bir başkası olsun kendisinden sonra devlet işlerini yürütecek bir halife tayin etmediğinin ispatı için hadis musanniflerince

⁴²⁴ el-Mâide 5/67.

⁴²⁵ Kandemir, “Ali”, 2/377. Ayrıca bk. Tabersî, *Mecmaü’l-beyân*, 3/274.

⁴²⁶ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 5/251.

⁴²⁷ Müslim, “Fedâilü’s-sahâbe”, 9.

⁴²⁸ İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil*, 2/294; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 5/227; İbn Kuteybe, *el-İmâme ve’s-Siyâse*, 1/21.

delil olarak kullanılmıştır.⁴²⁹ Görüldüğü üzere bahsi geçen rivayetler musanniflerin *fedâil* bölümlerinde nakletmeyi tercih ettiği haberlerdir. Bu şekildeki bir tasnif Hz. Ali'nin de diğer tüm sahâbe gibi fazilet sahibi olduğu neticesine ulaştırmaktadır. Nitekim Ebû Dâvûd'da (öl. 275/889) faziletlerinden ziyade başka rivayetlerin de Hz. Ebû Bekir'in hilâfetine delil olacağını ortaya koyar. Musannif “Kitâbü's-Sünne”sinde “Halifeler” adlı bâbda ashâbdan bazılarının Hz. Peygamber'e anlattığı rüyaları rivayet eder. Bu rüyalar Hz. Ebû Bekir, Hz. Ömer ve Hz. Osman'ın sırası ile hilâfet makamına geçeceği ile yorumlanabilecektir.⁴³⁰ Ebû Dâvûd, aynı bölümde “Hz. Ebû Bekir'in Halife Seçilmesi” bâb başlığı altında Hz. Peygamber'in vefatından evvel onun yerine Hz. Ebû Bekir'in namaz kıldırıldığına dair iki hadis nakleder.⁴³¹ Böylece Ebû Dâvûd hilâfete layık ilk kişinin Hz. Ebû Bekir olduğuna hadisten deliller getirmektedir.

Musannifler, Şîa'nın yukarıda örnekleri verilen hadis rivayetlerini Hz. Ali'nin halife olmasına delil kabul edilemeyeceğini izah ederken onların bu iddialarını hukukî bir mesnedle geçersiz kılmayı talep etmektedir. İşte bu noktada Ehl-i sünnet Hz. Ebû Bekir'in hilâfetinin meşruiyetini ortaya koymak için icmâ delilini kullanmıştır.⁴³² Bununla birlikte bir yöntem sadedinde Şîa'nın Hz. Ali'nin hilâfeti için delil gösterdiği rivayetleri Hz. Ali'nin faziletlerine dair nakiller⁴³³ olarak nakletmiştir. Hz. Ebû Bekir'in faziletine dair rivayetleri ve onun halife olacağı ile yorumlanan rüyaları ihtiva eden hadisler⁴³⁴ ise sahâbe icmâi olarak tezahür etmiştir. Böylece hadis rivayeti inkâr edilmediği gibi Şîa'nın bu konuda nass bulunduğu iddiası reddedilmiş, buna karşın icmâ delili ön plana çıkarılmıştır. Hilâfet konusunda ilk olarak Şâfiî (öl. 204/820) Müslümanların icmâ etmiş olduğunu söylemiş⁴³⁵ Ehl-i

⁴²⁹ Hz. Peygamber'in vefatından sonra Hz. Ebû Bekir ile karşılaşan Hz. Abbas: “Hz. Peygamber sana vasiyette bulundu mu?” der, Ondan “Hayır.” cevabını alınca Hz. Ömer'e aynı soruyu sorar. O da: “Hayır.” cevabını verir. Böylece Hz. Abbas Hz. Ali'ye: “Elini uzat sana biat edeyim.” der. İbn Kuteybe, *el-İmâme ve's-Siyâse*, 1/21.

⁴³⁰ Ebû Dâvûd, “Sünne”, 8 (No. 4632-4637).

⁴³¹ Ebû Dâvûd, “Sünne”, 11 (No. 4660-4661).

⁴³² “Efdaliyet” başlığında kullanılacağı için tekrara düşmemek adına ilgili hadisler burada zikredilmeyecektir.

⁴³³ Müslim, “Fedâilü's-sahâbe”, 30-38; İbn Mâce, “Mukaddime”, 11 (No. 114-121); Tirmizî, “Menâkıb”, 18, 19.

⁴³⁴ Müslim, “Fedâilü's-sahâbe”, 1-13; İbn Mâce, “Mukaddime”, 11 (No. 93-101); Ebû Dâvûd, “Sünne”, 11; Tirmizî, “Menâkıb”, 14, 15, 16.

⁴³⁵ Ebû Abdillâh Muhammed b. İdrîs b. Abbâs eş-Şâfiî, *er-Risâle*, thk. Ahmed Muhammed Şakir (Kâhire: Mustafa el-Babi el-Halebi, 1938/1357), 419-420. Bir konuda icmâ oluştuktan sonra o konu inkâr edilemez. Söz konusu sahâbe icmâi ise Kitab ve Sünnet'ten sonra şer'an kat'î bir delil olur.

sünnet mütekellimleri de hilâfet nazariyesini icmâ üzerine bina etmişlerdir.⁴³⁶ Örneğin Nesefî (öl. 508/1115), Hz. Ebû Bekir'in hilâfete geçişinin sahebenin icmâ ile olduğunu ve icmânın Kitab, Sünnet gibi kesin bir delil olduğunu belirtmiştir.⁴³⁷ *Kütüb-i Sitte* musanniflerinden Buhârî de, halife tayini konusundaki nakillerinde Hz. Ebû Bekir'in (öl. 13/634) Hz. Peygamber'den sonra halife olmasına işaret etmektedir. Onun bu konuda naklettiği rivayetlerden birisi şu şekildedir: “Hz. Âişe'nin yeğeni Kâsım b. Muhammed'den (öl. 107/725 [?]) nakledildiğine göre Hz. Âişe (şiddetli bir baş ağrısına tutulduğunda): “Vay başım, (ölüyorum)!” demişti. Rasûlullah da: “Eğer sen ölürsen ben de hayatta kalırsam senin için mağfiret diler ve sana dua ederim!” buyurdu. Bunun üzerine Hz. Âişe: “Vay başıma gelenler! Vallahi bence sen benim ölmemi istiyorsun. Eğer ölürsem sen de gider öldüğüm günün gecesi hanımlarından biriyle olursun kesin.” dedi. Hz. Âişe'nin bu sözü üzerine Rasûlullah şöyle buyurdu: “Ey Âişe! Asıl ben “Vay başıma gelenler!” demeliyim. (Çünkü senden önce öleceğim). Ey Âişe! Ben şimdi Ebû Bekir'e ve oğluna haber göndermek istedim –çünkü (halifeliği) temenni eden birisinin çıkacağından ve (halifeliğe) ben daha layığım diyeceğinden endişe ediyorum.- Fakat sonra düşündüm ki zaten Allah (hilâfeti) Ebû Bekir'den başkasına vermez hem de müminler Ebû Bekir'den başkasını(n halife olmasını) istemez.”⁴³⁸ Diğer rivayet ise şu şekildedir: Bir keresinde Hz. Peygamber'e bir kadın geldi bir şey hakkında onunla konuştu. (Kadın dönerken) Hz. Peygamber kadına tekrar gelmesini emretti. Bunun üzerine kadın, o vakte kadar Rasûlullah'ın vefat edebileceğini ima ederek: “Yâ Rasûlallah! Ben gelir de seni bulamazsam ne buyurursun?” diye sordu. Rasûlullah da ona: “Şayet beni bulamazsan Ebû Bekir'e müracaat et!” buyurdu.”⁴³⁹ Rivayetlerde de görüldüğü üzere Hz. Peygamber sarahaten Hz. Ebû Bekir'i halife tayin etmediği halde Buhârî'nin mevzuyu bu şekilde ele alışı -Şâfiî'de (öl. 204/820) olduğu gibi- Hz. Ebû Bekir'in halife seçimindeki sahâbe icmâ ile istihlafın caiz olduğu kanaatini uyandırmaktadır. Zira Buhârî yukarıdaki rivayetlerin arasında Hz. Ebû Bekir'e yapılan biat sahnesini anlatmaktadır. Hz. Peygamber'in vefatının ertesi günü hutbede

Ebü'l-Muîn Meymûn b. Muhammed en-Nesefî, *Tebsiratü'l-edille fî usûli'd-dîn*, thk. Muhammed Enver Hamid İsa (Kâhire: Mektebetü'z-Zâhiriyye, 2011), 2/1131.

⁴³⁶ Gümüšoğlu, *İslâm'da İmâmet ve Hilâfet*, 136-137.

⁴³⁷ Nesefî, *Tebsiratü'l-edille*, 2/1131.

⁴³⁸ Buhârî, “Ahkâm”, 51 (No. 7217).

⁴³⁹ Buhârî, “Ahkâm”, 51 (No. 7220).

Hiz. Ömer minbere çıkıp şehâdet getirir. Hiz. Ebû Bekir ise hiç konuşmamaktadır. Hiz. Ömer: “Rasûlullah yaşasaydı da işlerimizi üstlenseydi.” dedikten sonra “Muhammed vefat etmişse de Allah sizin aranızda bir nur (Kur’ân’ı) bırakmıştır. Onunla Allah’ın Muhammed’e hidâyet ettiği doğru yolu bulacaksınız. Ebû Bekir de Rasûlullah’ın arkadaşı ve (mağaradaki) “iki kişiden birisidir.”. Hiç şüphe yok ki o Müslümanların işlerini üzerine almaya en layık kimsedir. Kalkın ve ona biat edin!” der. Hiz. Ömer Hiz. Ebû Bekir’e: “Minbere çık!” diye ısrar eder. En nihayetinde Hiz. Ebû Bekir minbere çıkınca zaten bir kısmı Benî Sâide’nin sakîfesinde Hiz. Ebû Bekir’e biat eden sahâbenin hepsi orada ona biat eder.⁴⁴⁰ Bu rivayet Hiz. Ebû Bekir’in halifelîğî konusunda sahâbe icmâmını açıkça göstermektedir.

Halife tayini konusunda *Kütüb-i Sitte* musanniflerinin fikirlerine karşı çıktığı diğer gruplar ise Hâricî ve Mu‘tezilîlerdir. Zira bazı Hâricîler, halife tayininin vacip olmadığını söyler. Mu‘tezile de halife tayininin şer’an değil akılla vacip olduğunu ifade eder. Ehl-i sünnet ise bir halife tayin etmenin gerekli olduğu, bunun aklen değil şer’an vacip olduğu hususunda görüş birliğı etmiştir.⁴⁴¹ Musannifler bu konuda Hiz. Ömer’in sözlerini delil olarak kullanmıştır. Nitekim bir suikast sonucu ağır yaralanan Hiz. Ömer’e hasta yatağında bir grup sahâbe kendisinden sonra halife bırakmasını söyler. Hiz. Ömer ise onlara: “Eğer ben yerime halife tayin edersem benden daha hayırlı olanın yaptığını yapmış olurum. (Hiz. Ebû Bekir’in kendisini tayinini kasteder) Eğer halife tayin etmez isem yine benden daha hayırlısının yaptığını yapmış olurum. (Hiz. Peygamber’in halife tayin etmeden vefat etmesini kasteder.)” cevabını verir.⁴⁴² Böylece Hiz. Ömer, kendisinden sonra bir halife tayin edebileceğı gibi bunu yapmak zorunda olmadığına da işaret etmektedir. Neticede Hiz. Ömer halifenin belirlenmesi işini Hiz. Peygamber’in cennetle müjdelediğı ve henüz hayatta olan altı kişilik şûraya havale etmiştir.⁴⁴³ Bu şûrada, Hiz. Osman (öl. 35/656), Hiz. Ali (öl. 40/661), Talha b. Ubeydullah (öl. 36/656), Zübeyr b. Avvâm (öl. 36/656), Sa’d b. Ebû Vakkâs (öl. 55/675) ve Abdurrahman b. Avf (öl. 32/652) bulunmaktadır.⁴⁴⁴

⁴⁴⁰ Buhârî, “Ahkâm”, 51 (No. 7219).

⁴⁴¹ İbn Hacer, *Fethu’l-bârî*, 13/208. Ayrıca bk. Kâdî Abdülcebbar, *Şerhu’l-usûli’l-hamse*, 2/690.

⁴⁴² Müslim, “İmâre”, 2; Buhârî, “Ahkâm”, 51 (No. 7218); Ebû Dâvûd, “Harac”, 8 (No. 2939); Tirmizî, “Fiten”, 48 (No. 2225); İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil*, 3/70; İbn Kuteybe, *el-İmâme ve’s-Siyâse*, 1/41.

⁴⁴³ İbn Kuteybe, *el-İmâme ve’s-Siyâse*, 1/42-43; İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil*, 3/71; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 7/137-138.

⁴⁴⁴ İbn Kuteybe, *el-İmâme ve’s-Siyâse*, 1/42-44; İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil*, 3/71; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 7/137-138.

Abdullah b. Ömer (öl. 73/693) ise halife seçilmemek şartı ile görüşüne müracaat edilmek üzere şûraya dâhil edilmiştir.⁴⁴⁵ İbn Battâl (öl. 449/1057) bu hususta şunları söyler: “Bu olay görevdeki halifenin kendisinden sonra başka birisine hilâfeti bırakabileceğine, bu konuda bütün Müslümanlara emir vermesinin caiz olduğuna delildir. Zira sahâbe ve tâbiûn Ebû Bekir’in görevi Ömer’e vermesi konusundaki uygulamada ittifak etmişlerdir. Aynı şekilde onlar Hz. Ömer’in altı kişiye emir vermesini kabul etmede ihtilaf göstermemişlerdir.”⁴⁴⁶

Esasında İslam tarihinde halife tayininin tepki ile karşılandığı görülmektedir. Nitekim oğlu Yezîd’i (öl. 64/683) veliaht tayin etmesi Hz. Muâviye’ye yöneltilen tenkitlerden biridir. Üstelik yaptığı bu tayin onun *bid‘at ortaya çıkarmakla* itham edilmesine neden olmuştur. Rivayete göre Hz. Muâviye, Abdullah b. Ömer’e (öl. 73/693): “Seni Müslümanların halifesine karşı gelme ve Müslüman cemaati bölme konusunda uyarıyorum.” deyince İbn Ömer: “Senden önce birçok halife ve çocukları geldi geçti. Oğlun, onların çocuklarından daha hayırlı değildir. O halifeler, senin yaptığın gibi çocuklarını hilâfete getirmeye çalışmadılar. Onlar Müslümanlar içinde en layık olanı seçtiler.”⁴⁴⁷ şeklinde itiraz etmiştir. İbn Ömer’in itirazında yer alan hulefâ-yi râşidînin uygulamalarına sadık kalınması talebi, sünnete tâbî olma gayretinin bir neticesi olarak gösterilebilir. Nitekim rivayete göre Hz. Peygamber kıldırıldığı bir namazın ardından dinleyenleri hüznölendiren bir konuşma yapmıştır. Öyle ki orada bulunanlardan birisi: “Ey Allah’ın Rasûlü! Bu, veda eden bir kimsenin vaazına benziyor. O halde bize ne tavsiye edersiniz?” der. Hz. Peygamber de: “Size Allah’tan korkmanızı, (idareciniz) Habeşli bir köle bile olsa dinleyip, itaat etmenizi tavsiye ederim. Çünkü benden sonra kim yaşarsa, birçok ihtilafa şahit olacaktır. Bu durumda sünnetime ve doğru yolum üzerinde bulunan halifelerimin sünnetine sarılınız... Sizi (din adına) sonradan ortaya çıkan işlerden sakındırırım. Çünkü sonradan ortaya atılan her iş bid‘attır ve her bid‘at dalâlettir.”⁴⁴⁸ buyurmuştur. Muhalipler burada, râşid halifelerin sünnetinde *kendisinden sonra yerine oğlunu atamak* gibi bir uygulamanın bulunmadığını ifade ederken iktidar tarafı, râşid

⁴⁴⁵ İbn Kuteybe, *el-İmâme ve’s-Siyâse*, 1/42; İbnü’l-Esir, *el-Kâmil*, 3/71.

⁴⁴⁶ İbn Hacer, *Fethu’l-bârî*, 13/208.

⁴⁴⁷ Ebû Amr Halife b. Hayyât b. Halife eş-Şeybânî el-Basrî, *et-Târîh*, çev. Ömer Sabuncu- Mahmut Sabuncu (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2019), 183.

⁴⁴⁸ Ebû Dâvûd, “Sünne”, 5 (No. 4607); Tirmizî, “İlm”, 16 (No. 2676); İbn Mâce, “Mukaddime”, 6 (No. 42).

halifelerin sünnetinin kendisinden sonra yerine birini bırakmak olduğunu ve bu birinin herhangi biri olabileceği gibi oğul olabileceğini de savunmuşlardır. Bu durumun misali ise halkın Yezîd'e biat etmesi için çabalayan Hz. Muâviye'nin Medine valisi Mervân b. Hakem'dir (öl. 65/685). Mervân, Yezîd'in, babasının ardından halife olmasını: "Bu, Ebû Bekir'in sünnetidir." diyerek halka açıklamak istemiştir. Bu uygulama İslâm'a aykırı olarak görülen saltanat sistemi olduğu için o esnada camide bulunanlardan Mervan'a şiddetle karşı çıkanlar olmuştur.⁴⁴⁹ Yezîd'in veliaht tayin edilmesinin, *râşid halifelerin sünneti* olduğu söylemi halk nezdinde karşılık bulmamış olsa gerek ki Hz. Muâviye: "Ey insanlar! Rasûlullah'ın sağlığında yerine kimseyi bırakmadığını biliyorum. Hz. Peygamber'den sonra Müslümanlar Ebû Bekir'i uygun gördüler. Onların biatları Kur'ân ve Sünnet'e uygundu. Ebû Bekir vefatından önce Ömer'i tayin etti. Şüphesiz bu da Kur'ân ve Sünnet'e uygundu. Ömer ise vefatından önce halifeyi seçmeleri için altı kişiyi görevlendirdi. Buradan anlaşılıyor ki, Ebû Bekir ve Ömer, Rasûlullah'ın yapmadığını yaptılar. Ömer ise Ebû Bekir'in yapmadığı şeyi yapmıştır. Bütün bu farklılıklar Müslümanların maslahatı için yapılmıştır. Ben de Müslümanlar yolunu şaşırmalarını ve faydalarına olsun diye yerime Yezîd'i bırakmayı uygun gördüm."⁴⁵⁰ diyerek mevzuyu *maslahata* dayandırmıştır. Fakat bu ifadelerin de etkili olmadığını söylemek mümkündür. Zira Hz. Muâviye'den sonra hilâfet koltuğuna yerleşen halifelerden Abdülmelik b. Mervân (öl. 86/705) hilâfeti konusunda birtakım tenkitlere⁴⁵¹ maruz kalınca: "Ey halkım! Bana karşı insafli olunuz. Bizden Ebû Bekir ve Ömer gibi hayat sürmemizi istiyorsunuz. Biz onlar gibi değiliz ama siz de onların yönettiği halk gibi değilsiniz."⁴⁵² diyerek kendini savunmuştur. Burada dikkat çeken husus ise Ehl-i sünnetin Şiîler'in Hz. Peygamber'in Hz. Ali'yi vasîsi olarak tayin ettiği iddialarını redderken vasî tayinini bir seçim biçimi olarak caiz görmeleridir. Bağdâdî (öl. 429/1037-38): "Mu'tezile'den bir grup, Mürcie ve Hâricîlerle ashâbımız, vasiyyetin vacip olmaksızın sahih ve caiz olduğunu söylediler. Bir imam, imâmete layık birine böyle bir vasiyyette bulununca ümmetin o vasiyyeti yerine getirmesi vacip olur. Tıpkı Ebû Bekir'in, Ömer'e vasiyyet etmesi ve sahâbenin bu konuda ona uyma

⁴⁴⁹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 3/507; Süyûtî, *Târîhu'l-hulefâ*, 244.

⁴⁵⁰ Taberi, *Târîh*, 5/301-305.

⁴⁵¹ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 9/66-69.

⁴⁵² Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim b. Kuteybe, *Uyûnü'l-Ahbâr* (Beyrût: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1986/1406), 1/62.

hususunda icmâ etmesi gibi. Aynı şekilde imam, kendisinden sonra topluluk arasından -Ömer'in yaptığı gibi- bir şûra oluşturursa bu da caizdir.”⁴⁵³ diyerek birçok grubun da vasî tayinini caiz gördüğünü ifade etmiştir. Bu cevazla Hz. Muâviye'nin (öl. 60/680) Yezîd'i (öl. 64/683) tayini makbul olup böylelikle Emevîlerle başlayıp Abbâsilerle devam eden saltanat usûlünün geçerliliğinin beyanı görülmektedir.⁴⁵⁴

Neticede musannifler hilâfet konusunda Şîa, Hâricî ve Mu'tezilî gruplara reddiyede bulunmuştur. Şîa hilâfetin, bizzat Hz. Peygamber tarafından Hz. Ali'ye tevdi edildiğine; halifenin *nas* ve *tayin* yolu ile iş başına geçeceğine delil saydıkları bazı hadisleri kullanır. Musannifler bu hadislerin, Şîa'nın iddia ettiği gibi bir tayine delil olmayacağına işaret etmektedir. Onlar bu duruma, bahsi geçen hadislerin her birinin Hz. Ali'nin faziletine ilişkin hadisler olduğu yönündeki başlıklandırmalarla delil sunmuş olmaktadır. Musannifler, halifenin tayini konusunda Hz. Ebû Bekir'in Hz. Peygamber'den sonra halife olmasına işaret ederek mevzuyu ele alır. Buna delil olarak Hz. Ebû Bekir'in faziletlerinin ele alınmasının yanı sıra Hz. Peygamber'in vefatından evvel onun yerine Hz. Ebû Bekir'in namaz kıldırıldığına ilişkin rivayetleri kullanır. Ayrıca Benî Sâide'nin sakîfesinde orada bulunan sahâbenin hepsi Hz. Ebû Bekir'e biat eder. Bu hadiseyi nakleden rivayetler de Hz. Ebû Bekir'in halifeliği konusunda sahâbe icmâına delil olmaktadır. Musannifler, halife tayin etmenin vacip olmadığını söyleyen Hâricîler ve halife tayininin şer'an değil akılla vacip olduğunu söyleyen Mu'tezile'ye de bu konuda reddiyede bulunmaktadır. Onlar bu mevzuyu Hz. Ömer'in hilâfete geçişi ve kendinden sonra halef belirlemesi ile ilgili rivayetler üzerinden işlemektedir. Siyasî bağlamda hilâfet konusunda tartışılan ve fırkalar arası ihtilaflara sebep olan konulardan biri de biat konusudur. Halife tayini meselesinden sonra biat konusunun ele alınması uygun olacaktır.

1.2.3. Biat Konusu

Kelime anlamı satmak, satın almak, karşılıklı anlaşmak ve itaat etmek mânâsına gelen biat, devlet başkanını seçme, seçtiği imama bağlı kalma ve ona itaat

⁴⁵³ Bağdâdî, *Usûli'd-dîn*, s. 312.

⁴⁵⁴ Pezdevî, *Usûlü'd-dîn*, 189.

edeceğine söz vermek şeklinde bir terimdir.⁴⁵⁵ Şîa'nın halifenin *nas* ve *tayin* yolu ile iş başına geçeceği iddialarına karşılık Ehl-i sünnet cephesi *biatı* savunmuştur. Biatı bir seçim yöntemi olarak kabul edersek bunun şekli Hz. Ebû Bekir (öl. 13/634) ve Hz. Ömer'in (öl. 23/644) halife seçilmesi ve kendinden sonra halef tayini rivayetlerinde⁴⁵⁶ görülmektedir. Bu yöntemlerden ilki sahâbe icmâi olarak Hz. Ebû Bekir'in hilâfete geçişinde anlatılmıştı. İkinci yöntem *ehlü'l-hal ve'l-akd* ise hicrî üçüncü asır hadis musannefâtında açıkça bir terim olarak belirtilmese de hicrî dördüncü asırla birlikte kelim kitaplarında bir kavram olarak halifenin seçim şeklinden ziyâde halifeyi seçecek kimseler olarak konuşulmaktadır.⁴⁵⁷ Bu mevzu da genel olarak Hz. Ömer'in hilâfete geçişi ve kendinden sonra halef belirlemesi ile ilgili rivayetler üzerinden işlenmektedir.

Emevîler Dönemi'nden itibaren biat, halifeye kendi isteği ile itaat etmek anlamından ziyâde mevcut halifenin belirlediği müstakbel halifeyi mecburen onaylama şeklinde gerçekleşmiştir.⁴⁵⁸ Özellikle vesayeten atanan ilk halife Yezîd'in hilâfeti boyunca sahâbe tarafından da kerih görülen vakıalara sebep olması, zalim imama itaat edilip edilmeyeceği konusunu gündeme getirmiştir. Ehl-i hadîse göre böyle bir durumda halife adaletle davet edilir fakat halife, zalim olma sıfatını taşımakta ısrar ederse bu durumda biat bozulmaz.⁴⁵⁹ Konunun misallerinden birinde Emevî valisi Ubeydullah b. Ziyâd (öl. 67/686), Ma'kıl b. Yesâr'ı (öl. 59/679 [?]) ölüm döşeginde ziyaret eder. Ma'kıl: "Sana Rasûlullah'tan işittiğim bir hadîsi söyleyeceğim. Yaşayacağımı bilsem onu sana söylemezdim." der. Ardından Hz. Peygamber'in: "Allah'ın bir sürüye çoban yaptığı kul, öldüğü gün sürüsüne hıyanet etmiş olarak can verirse Allah ona cenneti haram kılar."⁴⁶⁰ hadisini nakleder. Bu hâdis dönemin emirlerinin zulümlerinden korkulduğu, biatın bozulmadığı fakat son nefeste bile olsa emirin adaletle davet edildiğini göstermektedir. *Kütüb-i Sitte* musannifleri bu minvalde cihâdın en faziletlisinin zâlim ve haksız idareciye hakkı

⁴⁵⁵ İbn Manzûr, "b-y-a", 8/26; Cengiz Kallek, "Biat", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 6/120-121; Vecdi Akyüz, *Kur'an'da Siyâsi Kavramlar* (İstanbul: Kitabevi, 1998), 203.

⁴⁵⁶ Müslim, "İmâre", 2; Ebû Dâvûd, "Harac", 8 (No. 2939); Tirmizî, "Fiten", 48 (No. 2225).

⁴⁵⁷ Özdiç, *İtikat ve Siyaset*, 107-108.

⁴⁵⁸ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 4/177.

⁴⁵⁹ İsmail Köksal, "İslâm tarihinde Uygulanan Devlet Başkanlığı Seçim Şekilleri ve Şer'i Tahlili", *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 11/1 (2006), 33 vd.

⁴⁶⁰ Müslim, "İmâre", 21; Buhârî, "Ahkâm", 8 (No. 7150, 7151).

söylemek olduğuna,⁴⁶¹ haksızlık yapan devlet adamlarıyla beraber olmamanın ve onlara destek vermemenin gerektiğine⁴⁶² dair hadisler rivayet ederler.

Yezîd b. Muâviye zamanında yaşanan Harre Vak'asının⁴⁶³ ardından Abdullah b. Ömer (öl. 73/693) ve Emevî yönetimine karşı gelmesi ile meşhur olan sahâbî Abdullah b. Mutî' (öl. 74/693) arasında geçen bir diyalog da zalim imama itaatın örneklerdendir. Rivayete göre Abdullah b. Mutî', Medinelilerin Yezîd'e sempati duymalarını sağlamak amacıyla Şam'a gönderilen heyette yer almaktadır. Şam'a vardıklarında Yezîd, kendilerine birçok ikramda bulunur. Fakat Yezîd'in namazı terk ettiğini ve içki içtiğini görürler. Bunun üzerine Medine'ye dönerek halka: "Öyle bir adamın yanından geliyoruz ki dini hiçe sayıyor, şarap içiyor, hatta sarhoş olup namazı terk ediyor, tambur çalıyor, önünde köçekler oynuyor. Allah şahit olsun onu hal' ettik." derler. Abdullah b. Ömer de kendisine: Rasûlullah'ın şöyle buyurduğunu işittim: "Her kim itaatten ayrılırsa kıyamet gününde Allah'a hiç bir delili olmadan kavuşur. Ve her kim boynunda biat olmadan ölürse câhiliyye ölümü gibi ölür."⁴⁶⁴ der. Musannifler bu minvalde halifenin adaletle yönetememesi durumunda halkın isyan etmeyip sırtı dövülse, malı alınsa bile⁴⁶⁵ kişinin hoşuna gitmeyen hallerde de yöneticiye biat etmesi,⁴⁶⁶ Habeşî, burnu, kulağı kesik bir köle emir tâyin edilse Allah'ın Kitabı ile yönettiği sürece, onun emirlerine itaat edilmesi,⁴⁶⁷ kişinin gücü nisbetinde devlet başkanına itaat etmesi ve yöneticiye isyan etmemesi⁴⁶⁸ gibi biat edildikten sonra itaatın şart olduğuna⁴⁶⁹ dair hadisler nakleder. Bu nakiller fışkırdan dolayı hükümdarın azledilemeyeceği ve halifeye yapılan biatın bozulamayacağına delildir. Zira tarih boyunca yaşanan tecrübe ümmet maslahatı için bu tavrı gerekli görmüştür. Hem böylece devletin işleyiş mekanizması da korunmuş olmaktadır.

⁴⁶¹ Tirmizî, "Fiten", 13 (No. 2174); Nesâî, "Bey'at", 37 (No. 4209).

⁴⁶² Tirmizî, "Fiten", 72 (No. 2259); Nesâî, "Bey'at", 36 (No. 4208).

⁴⁶³ "Medine'nin siyah taşlarla kaplı olan yeridir. Burada Yezîd b. Muâviye zamanında 63 tarihinde Şâm askerleri ile Medineliler arasında şiddetli bir çarpışma olmuş; neticede Şamlılar galip gelmişlerdi. Bu çarpışmanın sebebi Yezîd'in içki kullanıp namazı bırakacak kadar yolunu şaşırmış olması idi." Ahmed Davudoğlu, *Sahih-i Müslim Tercüme ve Şerhi*, (İstanbul: Sönmez Neşriyat, 1974), 9/22.

⁴⁶⁴ Müslim, "İmâre", 58, 53.

⁴⁶⁵ Müslim, "İmâre", 52.

⁴⁶⁶ Tirmizî, "Cihâd", 29 (No. 1707); Nesâî, "Bey'at", 16-17.

⁴⁶⁷ İbn Mâce, "Cihâd", 39 (No. 2859-2862); Tirmizî, "Cihâd", 28 (No. 1706).

⁴⁶⁸ İbn Mâce, "Cihâd", 41 (2866-2869); Nesâî, "Bey'at", 16 (No. 4174).

⁴⁶⁹ Nesâî, "Bey'at", 22-29 (No. 4185-4195).

Çünkü çıkabilecek herhangi bir iç karışıklık İslâm devletine zarar verecektir.⁴⁷⁰ Diğer taraftan bu tutum, Şîa'nın kendi imamlarını masum sayması, bu sebeple kendilerinin başına zalim bir halife geçemeyeceği⁴⁷¹ ve zalim imama isyan edilmesi gerektiği⁴⁷² görüşüne karşı bir tedbir olarak kabul edilebilir. Kişinin biatını ilan etmesi ise Ehl-i sünnet tarafından ayrıca önemsenmektedir.⁴⁷³ Çünkü gizlenen bir şeyin hüccet değeri olmaz. Bu da birtakım sosyal ve siyasî problemlere neden olur.

Halifenin reayasına adaletle davranmasının gerekliliğine⁴⁷⁴ ve zalim imama isyan edilmemesine vurgu yapan musannıfların hususiyetle üzerinde durduğu bir diğer konu ise halifeye itaatin sınırlarıdır. Halifeye itaatin sınırları, siyasî bir söylem olarak Ömer b. Abdülazîz'in (öl. 101/720) ifadelerinde görülmektedir. Nitekim o bir hutbesinde: "Ey insanlar! Biliniz ki, ben asla kanun koyucu değilim. Ben ancak ve ancak uygulayıcıyım. *Bid'at* üreten değil, *sünnete* tabi olan biriyim. Şunu iyice biliniz ki, Allah'a isyan eden bir kimseye asla itaat edilmez. Ben sizin en hayırlınız değilim, sadece sizden biriyim."⁴⁷⁵ derken bir diğer hitabında: "Doğrusu, *sünnete muhalefet konusunda kimseye esenlik yoktur, Allah'a isyan konusunda yaratılana itaat yoktur. Doğrusu, siz halifenin zulmünden kaçana asi diyorsunuz. Aslında isyanda en çok ileri giden zalim imamdır.*"⁴⁷⁶ sözleri ile zalim imam olgusuna dikkati çekmiştir. "Kim bana itaat ederse Allah'a itaat etmiş olur kim de bana isyan ederse Allah'a isyan etmiş olur. Kim emire itaat ederse bana itaat etmiş olur kim emire isyan ederse bana isyan etmiş olur."⁴⁷⁷ ve benzeri rivayetler⁴⁷⁸ kişinin biatına sadık kalmasının önemini işlerken biatın ne zaman bozulabileceği yahut itaatin sınırları da hadis rivayetlerinde görülmektedir. Bir defasında Abdullah b. Amr b. Âs (öl. 65/684-

⁴⁷⁰ Özellikle Emevîler döneminde biat etmeyenler halifeler tarafından biada zorlandığı gibi biadını bozan da kâfir olarak değerlendirip öldürülürdü. Zehebî, *Siyer*, 4/338. Böylece iktidar biadın dinî olgusunu kullanarak siyasî erke karşı muhalif tavrı engellemeye çalışmaktadır.

⁴⁷¹ Bağdâdî, *Usûlü'd-dîn*, 307-308.

⁴⁷² Eş'arî, *Makâlât*, 60, 120, 134, 194.

⁴⁷³ Eş'arî: "İmamın kim olduğunun bilinmesi, herkes üzerine farzdır." derken Bakıllânî: "Görüş ve akd, gizli veya halvet halinde olmaz, hazır bulunması gerekir yoksa bu fesat ve kargaşaya yol açabilir." sözleri ile ifade etmiştir. Özdiç, *İtikat ve Siyaset*, 160.

⁴⁷⁴ Müslim, "İmâre", 18-31.

⁴⁷⁵ Ebû Muhammed Abdullah b. Abdilhakem, *Sîretü Ömer b. Abdilazîz*, thk. Ahmed Ubeyd (Beyrût: Âlemü'l-Kütüb, 1984/1404), 41-42.

⁴⁷⁶ Ali Muhammed Sallabi, *Büyük İslah ve Tecdid Önderi Ömer b. Abdülaziz Hayatı Şahsiyeti ve Dönemi*, çev. Ayhan Ak (İstanbul: Ravza Yayınları, 2009), 85; Ebü'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî İbnü'l-Cevzî, *Sîretü ve Menâkıbu Ömer b. Abdülazîz 'l-Halîfeti'z-zâhid* (Beyrût: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1984), 240.

⁴⁷⁷ Müslim, "İmâre", 32.

⁴⁷⁸ Buhârî, "Ahkâm", 1 (No. 7137); Müslim, "İmâre", 32, 33; İbn Mâce, "Cihâd", 42 (No. 2870).

85) mescidde yaptığı konuşmasında: “Bir kimse bir emire samimi bir şekilde elini uzatıp biat ve itaat etsin. Başka birisi gelir de onunla çekişirse o gelenin boynunu vurun.” hadisini nakleder. Abdurrahmân b. Abdi Rabbilkâbe de Abdullah b. Amr’a yaklaşıp: “Allah aşkına! Bunu Rasûlullah’tan mı işittin?” diye sorar. Bunun üzerine Abdullah b. Amr iki elini kulaklarına ve kalbine götürüp: “Onu iki kulağım işitti; kalbim de belledi.” diyerek cevaplar. Abdurrahman: “İşte amcaoğlun Muâviye! Bize mallarımızı aramızda bâtılla yememizi ve kendimizi öldürmemizi emrediyor. Hâlbuki Allah “Ey îmân edenler! Kendi aranızda mallarınızı bâtıla yemeyin! Meğerki sizin rızanızla bir ticaret ola! Kendinizi de öldürmeyin! Şüphesiz ki Allah size acıyıcıdır.”⁴⁷⁹ der. Biraz suskun bekleyen Abdullah: “Sen ona Allah’a itaat konusunda itaat; Allah’a isyan konusunda ise isyan et.” der.⁴⁸⁰ Bu rivayet gibi İbn Ömer’den nakledilen “Müslüman bir kimseye sevdiği ve sevmediği her konuda – masiyeti emretmediği sürece- emîrini dinleyip itaat etmesi gerekir. Eğer masiyet emredilirse ne dinlemek vardır ne de itaat.”⁴⁸¹ hadisinden de anlaşılmaktadır ki Allah’a isyana çağırmadığı sürece halifeye mutlak itaat gerekir. Ulemadan bazıları dinî sorumluluklarını yerine getirmeyen ve halkını bid’ate davet eden halifenin görevde tutulmasının caiz olmadığını fakat kendilerine isyan da edilmeyeceğini söyler. Nitekim Me’mûn (öl. 218/833), Mu’tasım (öl. 227/842) ve Vâsık (öl. 232/847) Kur’ân’ın yaratıldığını söylemiş ve halkı bu görüşe davet etmişler; üstelik âlimleri bundan dolayı öldürmüş ve onlara şiddet uygulamıştır. Onların bu davranışlarından ötürü kimse onlara isyan etmek gerektiğini söylememiştir.⁴⁸² Zorba sultana isyan etmemek konusunda bu kadar net bir duruşun arkasındaki neden cihadı yönetecek bir halifenin gerekliliği ve halifesiz tefrikada birlik-beraberliğin sağlanamamasıdır.⁴⁸³ İbn Battâl (öl. 449/1057) bu konuda şunları söylemektedir: “Fakihler zorba sultana itaat edip onunla birlikte cihada gitmenin vacip olduğunu ve ona itaatin kan dökmeyi önlediği, felaketi durdurduğu için kendisine isyandan daha hayırlı olduğu hususunda ittifak etmiştir. Fakihler sultanın açıkça küfre düşmesi hariç bu konuda herhangi bir

⁴⁷⁹ en-Nisâ 4/29.

⁴⁸⁰ Müslim, “İmâre”, 44.

⁴⁸¹ Müslim, “İmâre”, 38.

⁴⁸² İbn Hacer, *Fethu’l-bârî*, 13/116.

⁴⁸³ İbn Hacer, *Fethu’l-bârî*, 13/112.

istisnadan söz etmemiştir. Sultan açıkça küfre düşerse ona itaat etmek caiz değildir. Gücü yetenin onunla mücadele etmesi gerekir.”⁴⁸⁴

Dinî sorumluluklarını yerine getirmeyen halife konusunda musannifler, namazın terkiine dair rivayetlerde bulunmuştur. Bir defasında Hz. Peygamber: “Benden sonra bazı yöneticiler/idareciler gelecek. Sizler, onların işlerinden bir kısmını iyi göreceksiniz ve bazısını da inkâr edeceksiniz. Kötülüğünü kötülük olarak kabul ederseniz onun günahından ve cezasından uzak olursunuz. Kötülüğü eliyle ve diliyle değiştirmeye gücü yetmediği için kalbiyle inkâr eden kişi yöneticinin kötülüğüne ortak olma günahından kurtulmuş olur. Fakat kötülük yapanlara kalbiyle bile razı olan kişi bu kötülüğü yapmakta olanlara tabi olursa o zaman hem onların işlediği gûnahtan ve hem de onlara ortaklık suçundan uzak olamaz.” buyurdu. Sahâbîler: “Bu yöneticilerle savaşmayalım mı?” diye sordular. Hz. Peygamber: “Namaz kıldıkları müddetçe hayır!” diyerek cevap vermiştir.⁴⁸⁵ Bu hadis ve benzeri rivayetler⁴⁸⁶ özellikle Emevî saltanatı boyunca birçok kez halifelerle ulemayı karşı karşıya getirmiştir. Dönemin meşhur âlimlerinden Saîd b. Cübeyr (öl. 94/713 [?]) halifeye karşı isyan eden İbnü'l-Eş'as (öl. 85/704) ordusuna yaptığı konuşmasında: “Emevîlerle savaşınız. Çünkü onlar zalimdirler. Dinin emirlerini dinlemedikleri gibi namaza da önem vermiyor ve zayıfları eziyorlar.”⁴⁸⁷ demektedir. Meşhur muhaddis Şa'bî'nin (öl. 104/722) de aynı isyanda halkı savaşa teşvik için: “Zulmettikleri, güçsüz insanları dışladıkları ve namazı bıraktıkları için Şamlılarla savaşınız.”⁴⁸⁸ sözleri bu konudaki örneklerdendir. Fakat bu örnekler, ilgili rivayet gereği, bilfiil halifeye karşı çıkmayı savunurken tam tersi misalleri görmek de mümkündür. Hadis âlimi Zührî (öl. 124/742), Enes b. Malik'i (öl. 93/711-12) ziyaret etmiş ve onu ağlarken görmüştür. Neden ağladığını merak edip soran Zührî'ye Enes b. Malik: “Bu namaz bırakıldığı/zayı edildiği için.” cevabını verirken Emevî halifelerinin namaz konusundaki tutumlarını kastetmektedir.⁴⁸⁹ Bununla birlikte Enes b. Malik'in halifeye karşı fiili bir isyanı olmamıştır. Ehl-i sünnet anlayışının bu husustaki tutumu Pezdevî'nin (öl. 493/1100) açıklamalarında görülmektedir. O, sahâbenin çoğunun

⁴⁸⁴ İbn Battâl, *Şerhu Sahîhi'l-Buhârî*, 10/8.

⁴⁸⁵ Müslim, “İmâre”, 63.

⁴⁸⁶ Ebû Dâvûd, “Sünne”, 26 (No. 4760); Tirmizî, “Fiten”, 78 (No. 2265).

⁴⁸⁷ Taberî, *Târih*, 6/358.

⁴⁸⁸ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 9/40.

⁴⁸⁹ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 9/89.

Ümmeyyeoğullarını ve Mervânoğullarını halife kabul ettiğini, cuma namazlarında onları imam saydığını ve arkalarında cemaat olduklarını ifade eder. Tâbiûnun da birçoğunun fasık ve günahkâr olan Abbasoğullarının hilâfetini kabul ettiğini söyleyerek ümmetin icmâi gereği fasık imamın azlinin şart olmadığını söyler. Zira halifenin azli fesada sebep olmaktadır.⁴⁹⁰ Ehl-i hadîsin çoğunluğuna göre imam namazı terk etse, malları gasbetse, haksız yere cana kıysa ona karşı huruç gerekmez. Kendisine ahiret hatırlatılıp nasihatte bulunulur. Allah’a isyana çağırdığı meselelerde itaat terk edilir.⁴⁹¹

Biat konusunda işlenen bir diğer mesele ise aynı anda iki halife olması durumunda bu kişilerin hangisinin hilâfete layık olduğu ve bu kimselere biat edilip edilmeyeceğidir. “İki imama biat edildiğinde onlardan ikinciye kılıçla öldürün”⁴⁹² rivayetini delil gösteren Şâfiî (öl. 204/820) bir asırda iki imamın caiz olmadığını söyler. Çünkü Sakîfe günü “bir imam sizden bir imam bizden” diyen Ensara Hz. Ebû Bekir karşı çıkmış sonuçta Hz. Ebû Bekir’in dediği olmuştur. Böylece tek imam konusunda icmâ oluşmuştur ve icmâyâ muhalafet etmek caiz değildir. Zaten iki imamın olması da tartışmaya, fitneye ve İslâm ümmeti arasında savaşa neden olacaktır.⁴⁹³

Neticede musanniflere göre namazı terk gibi dinî sorumluluklarını yerine getirmese bile Allah’a isyana çağırmadığı sürece, halifeye mutlak itaat gerekir. Fıskına şahit olunduğunda halife adalete davet edilir ve ahiret hatırlatılır. Bu sebeple halife azledilmez ve biat bozulmaz. Onların bu tutumunu Şîa’ya karşı bir tedbir olarak görmek mümkündür. Nitekim Şîa kendi imamlarını masum saymaktadır. Dolayısı ile kendilerinin başına zalim bir halife geçemez ve bu nedenle onlar zalim imama isyan edilmesi gerektiğini savunur. Bu düşünceye karşı olan ehl-i hadîs, halifeye itaat konusunu işleyerek iç karışıklıklar neticesinde devletin işleyiş mekanizmasının bozulmasına mani olmayı amaçlamıştır denilebilir. Hilâfet konusunda kime biat edileceğine dair en etkin rol oynayan hususlardan biri de efdaliyet konusu olmuştur. Biat konusundan sonra siyasî tartışmaların odağında

⁴⁹⁰ Pezdevî, *Usûlü’-d-dîn*, 191-192.

⁴⁹¹ Özdiç, *İtikat ve Siyaset*, 244.

⁴⁹² Müslim, “İmâre”, 61; İbn Mâce, “Cihâd”, 42 (No. 2871).

⁴⁹³ Şâfiî, *Fıkhü’l-ekber*, 52. Benzerî görüş sonraki yüzyıllarda da aynı gerekçelerle desteklenmiştir. Bk. Pezdevî, *Usûlü’-d-dîn*, 193; Bağdâdî, *Usûlü’-d-dîn*, 310.

efdaliyet konusunun ve bunun hadis musannefâtındaki yansımalarının ele alınması uygun olacaktır.

1.2.4. Efdaliyet Konusu

Eksikliğin zıddı, artmak, fazlalık gibi anlamlara gelen fadl kelimesinden türeyen fedâil literatürde “bir şeyi veya bir kimseyi üstün kılan özellikler” demektir.⁴⁹⁴ Ashabın üstünlüklerini ortaya koyup onların faziletlerini savunmak bakımından ise efdaliyet, hilâfeti hak etmek bakımından Şîî-Sünnî imâmet kavgasının ilk meselesidir. Zira hicrî 120’li yıllarda Zeyd b. Ali (öl. 122/740) halifeliğin soy ile değil faziletle elde edilmesi gerektiğinin ve Hz. Ali’nin efdal olduğunun propagandasını yapmıştır.⁴⁹⁵ Daha sonraki yıllarda Halife Me’mûn (öl. 212/827) Hz. Ali’nin Hz. Peygamber’den sonra insanların en üstünü olduğu görüşünü resmen ilan etmiştir.⁴⁹⁶ Bu örnekler konunun ne kadar uzun soluklu bir süre gündemde olduğunu göstermesi bakımından önemlidir.

Şîa’nın Hz. Ali’nin Hz. Ebû Bekir’den üstün olduğu bu sebeple imam olması gerektiği iddiasını reddetmek için Sünnî taraf hulefâ-yi râşidînin hilâfetlerini ispat etmeye çalışmıştır. Şîa için Hz. Ali, imâmet düşüncesinin sembolü olup onun hilâfete geçiş şeklinin ispatı kıyamete kadar imamların kendilerinden olmasını sağlamaktadır. Bu idealin farkında olan Ehl-i sünnet ise hem rivayet hem de hukuk⁴⁹⁷ yolu ile bunun imkânsızlığını savunmuştur. Bu mânâda Hz. Ebû Bekir konunun odak noktasıdır. Hz. Ebû Bekir’in hilâfetinin meşruiyetine delil olarak musannifler, onun Hz. Peygamber’in mağara arkadaşı olmasını,⁴⁹⁸ “Eğer Rabbimden başka birisini dost

⁴⁹⁴ İbn Manzûr, “f-d-l”, 11/524-525.

⁴⁹⁵ Fakat ona göre efdal olan Hz. Ali iken mefdul olan Hz. Ebû Bekir halife olmuştur. Görülen maslahata binaen hilâfet Hz. Ebû Bekir’e verilmiştir. Zeyd b. Ali’nin bu konu ve diğer kelâmî konulardaki görüşleri için bk. Mustafa Öz, “Zeyd b. Zeynelâbidîn ve Zeydiyye”, *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* /19 (2000), 43-58.

⁴⁹⁶ Taberî, *Târîh*, 8/619; İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil*, 6/353; W. Montgomery Watt, *İslâm Düşüncesinin Teşekkül Dönemi*, çev. Osman Demir (İstanbul: KETEBE Yayınları, 2021), 270-271.

⁴⁹⁷ “Bil ki Hz. Peygamber’den sonra hakikî imam Ebû Bekir’dir. Bunun delili, sahâbenin onun imameti hakkında icmâ etmeleri, ona itaat etmeleri ve hilâfetle ilgili konuşmasına uymalarıdır. İcmâ ederek ona “Ey Rasûlullah’ın halifesi” demişlerdir. İcmâ ile sabit olan şey ancak haktır. Peygamber: “Ümmetim hata üzerine icma etmez.” buyurmuştur. Zira ilk dönem taraftarı ve aşireti olmadığı halde ona tabi olmuş ve itaat etmişlerdir. Kendisi güçlü değildi. Aşiretinden de güç almıyordu. Kendisinden çekinecekleri bir aşireti de yoktu. Vefat edinceye kadar hiçbir şeyde ona muhalefet etmediler. Dolayısıyla onun hakikî bir imam olduğu sabit olmuştur.” Şâfiî, *Fıkhü’l-ekber*, 52-53.

⁴⁹⁸ Müslim, “Fedâilü’s-sahâbe”, 1; Tirmizî, “Tefsîru’l-Kur’ân,” 10 (No. 3096).

edinseydim Ebû Bekr'i dost edinirdim.”⁴⁹⁹ hadisi ve ona olan muhabbetine dair haberleri⁵⁰⁰ genel olarak kullanır. Bu rivayetlerde dikkat çeken bir husus ise Hz. Ali'nin Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer için verdiği haberlerdir. Hz. Ali'den rivayet edildiğine göre Hz. Peygamber şöyle buyurmuştur: “Ebû Bekir ve Ömer, peygamberler ve elçilerden başka öncekilerden ve sonrakilerden cennetliklerin efendileridir. Ey Ali kendilerine haber verme!”⁵⁰¹ rivayeti adeta Şîa'ya kendi imamlarının dilinden bir reddiye gibidir. Huzeyfe'den gelen bir rivayete göre ise Rasûlullah: “Benden sonra Ebû Bekir ve Ömer'e uyunuz.”⁵⁰² buyurmaktadır. Bu hadiste açık bir şekilde Hz. Ebû Bekir'in hilâfet makamını hak ettiğini göstermektedir. Hz. Ebû Bekir'in sahâbeye olan üstünlüğünü Hz. Peygamber'in onu namaz kıldırması için imam tayin etmesi⁵⁰³ de ayrıca göz önünde bulundurulmuştur. Zira imâmet-i suğrada yani namazda Resûlullâh'a vekil olan kişinin imâmet-i kübrada da yani hilâfette de vekil olması tabîî bir işarettir. Zaten Hz. Ali de Hz. Ebû Bekir'e bîat ederken: “Resûlullâh'ın dînîmiz için razı olduğundan biz de dünyamız için razı olduk?”⁵⁰⁴ demiştir.

Ebû Dâvûd (öl. 275/889) meselenin adeta tarihi seyrini de anlatan rivayetlerde İbn Ömer'in: “Biz Peygamber'in sahâbilerinden hiç kimseyi Ebû Bekir'e denk tutmayız. Ondan sonra aynı şekilde Ömer'e (kimseyi denk tutmayız) sonra da Osman'a (kimseyi denk tutmayız). Peygamber'in (diğer) ashâbını ise bırakırız aralarında bir derecelendirme yapmayız (bir diğer rivayete göre diğerlerinin arasında fazilet farkı gözetilmez)” dediğini nakleder.⁵⁰⁵ Hz. Ali'nin oğullarından ehl-i beytin tâbiûndan olan önderi Muhammed b. el-Hanefiyye'nin (öl. 81/700)⁵⁰⁶ sözleri

⁴⁹⁹ Müslim, “Fedâilü's-sahâbe”, 1; Tirmizî, “Menâkıb”, 15 (No. 3659); İbn Mâce, “Mukaddime”, 11 (No. 93).

⁵⁰⁰ “Rasûlullah'a: “Ey Allah'ın rasûlü! İnsanlar içinde sana en sevimli olan kimdir?” diye soruldu. Rasûlullah: “Âişe'dir.” diye cevap verdi. Sonra: “Erkeklerden kimdir?” diye soruldu. Rasûlullah: “Âişe'nin babası!” buyurdu.” (İbn Mâce, “Mukaddime”, 11 (No. 101).)

⁵⁰¹ Tirmizî, “Menâkıb”, 16 (No. 3665); İbn Mâce, “Mukaddime”, 11 (No. 95).

⁵⁰² Tirmizî, “Menâkıb”, 16 (No. 3662); İbn Mâce, “Mukaddime” 11 (No. 97). Farklı bir rivayet için bk. Müslim, “Fedâilü's-sahâbe”, 10.

⁵⁰³ Ebû Dâvûd, “Sünne”, 11 (No. 4660, 4661); Tirmizî, “Menâkıb”, 16 (No. 3672, 3673).

⁵⁰⁴ Süyûtî, *Târîhu'l-hulefâ*, 85.

⁵⁰⁵ Ebû Dâvûd, “Sünne”, 7 (No. 4627).

⁵⁰⁶ “Kendisinden sonra Keysâniyye Şîası'na bağlı grupların imamı olan büyük oğlu Ebû Hâşim Abdullah'ın Mu'tezile'nin kurucusu Vâsıl b. Atâ'yı etkilediği belirtilmektedir. Ayrıca rivayete göre Ebû Hâşim, uhdesindeki imâmet hakkını Muhammed b. Ali b. Abdullah b. Abbas'a vasiyet ederek Abbâsî davetinin başlamasına zemin hazırlamıştır.” Mustafa Öz, “Muhammed b. Hanefiyye”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2005), 30/535.

ise dikkat çekicidir: “Babama: ‘Rasûlullah’tan sonra insanların en hayırlısı kimdir?’ diye sordum. ‘Ebû Bekir’dir,’ dedi. ‘Sonra kimdir?’ dedim. ‘Sonra Ömer’dir,’ cevabını verdi. ‘Sonra kimdir,’ derim de ‘Osman’dır,’ cevabını verir diye korktum. (Bu soruyu soramadım). Bunun üzerine: ‘Sonra sensin ey babacığım!’ dedim. ‘Ben sadece Müslümanlardan birisiyim.’ karşılığını verdi.”⁵⁰⁷ Hemen sonrasında Süfyân es-Sevrî’nin (öl. 161/778) şu rivayeti yer alır: “Kim Ali’nin halifelîğe Ebû Bekir ile Ömer’den daha lâıyk olduğunu iddia ederse o kimse hem Ebû Bekir’e hem Ömer’e hem de Muhacirlerle Ensara hata isnad etmiş olur. Bu kimsenin böyle bir tutum ile amelinin semaya yüksel(ip kabul gör)eceğine ihtimal vermiyorum.”⁵⁰⁸ Ebû Dâvûd’un rivayet ettiği bu nakliller ehl-i hadîsin efdaliyet konusundaki düşüncesini yansıtmaktadır. Nitekim Buhârî “Fedâilü Ashâbi’n-Nebî”,⁵⁰⁹ Müslim (öl. 261/875) “Fedâilü’s-Sahâbe”,⁵¹⁰ İbn Mâce (öl. 273/887) “Mukaddime”,⁵¹¹ Tirmizî (öl. 279/892) de “Ebvâbü’l-Menâkıb”⁵¹² bölümlerinde fazilet sıralamasını Hz. Ebû Bekir, Hz. Ömer, Hz. Osman ve Hz. Ali olacak şekilde yapmıştır.

Esasında sahâbenin faziletine dair rivayetler yalnızca Şîa’ya tepki ile nakledilmemiştir.⁵¹³ Bu türden rivayetler aynı zamanda Hâricîlerin yanı sıra Emevî ve Abbâsî yönetim politikasına da bir reddiyedir. Nitekim Hâricîler,⁵¹⁴ Cemel ve Sıffîn Savaşlarına katılan sahâbeyi ve hakem olayında taraf olanları tekfir etmiş ve onlardan gelen rivayetleri kabul etmemiştir.⁵¹⁵ Nitekim Bağdâdî (öl. 429/1037-38): “Bu durumda sahâbenin çoğunluğunu fâsıklıkla itham eden ve onları cehennemlik olarak gören birine nasıl olur da, “Sahâbeye uymuştur” denebilir? Onların şahitliklerini kabul edilir olarak görmeyen biri, rivayetlerini nasıl kabul edebilir? Rivayetlerini reddeden ve şahitliklerini kabul etmeyen kimse, onların yolundan ve onlara uymaktan çıkmış olur. Onlara, bu konularda, Ehl-i sünnet ve’l-cemâat gibi, ancak onların rivayetleri ile amel eden, şahitliklerini kabul edenler uyabilir.

⁵⁰⁷ Ebû Dâvûd, “Sünne”, 7 (No. 4629).

⁵⁰⁸ Ebû Dâvûd, “Sünne”, 7 (4630).

⁵⁰⁹ Buhârî, “Fedâil”, 4-9.

⁵¹⁰ Müslim, “Fedâilü’s-Sahâbe”, 1-38.

⁵¹¹ İbn Mâce, “Mukaddime”, 11.

⁵¹² Tirmizî, “Menâkıb”, 14-21.

⁵¹³ İbn Hacer, *Fethu’l-bârî*, 7/82.

⁵¹⁴ Hâricîlerin sünnet hakkındaki görüşleri için bk. Ahmet Özdemir, “Hâricî/İbâdî Gelenekte Sünnetin Teşri Değeri”, *Amasya İlahiyat Dergisi* /14 (Haziran 2020), 197-227.

⁵¹⁵ Bağdâdî, *el-Fark beyne’l-fırak*, 251-252; Şehristânî, *El-Milel ve’n-nihal*, 109-114, Eş’arî, *Makâlât*, 140.

Havâric'e gelince onlar, Ali ve iki oğlunu, İbn Abbâs'ı ve Ebû Eyyûb el-Ensârî'yi küfürle suçlamışlardır. Ayrıca Osman, Âişe, Talha ve Zübeyr'i de tekfir etmişlerdir. Onlar, tahkîm'den sonra Ali ve Muâviye'den ayrılmayan herkesi küfürle suçlamışlardır. Ümmet'ten günah işleyen herkesi tekfir etmişlerdir. Sahâbenin çoğunun kâfir olduğunu söyleyen, sahâbenin yolunda olamaz."⁵¹⁶ sözleri ile Hâricîlerin sahâbeye hangi nazarla baktıklarını izah etmektedir.

Sahâbeye karşı Emevî yönetiminin tutumu ise Hz. Osman'ın Hz. Ali'ye üstünlüğünü her fırsatta savunulması üzerinedir. Onlar, Hz. Ali'nin hilâfetini reddetmeye çalışmış; hutbelerde Hz. Ali'ye sövmüş ve Hz. Muâviye'yi övmüştür.⁵¹⁷ Bu durumu *Kütüb-i Sitte* musanniflerinden Ebû Dâvud da nakletmektedir. Rivayete göre Kûfe Mescidi'nde Mugîre b. Şu'be'nin (öl. 50/670) yanına gelen bir kimse Hz. Ali'ye sövmeye başlar. Sahâbe'den Saîd b. Zeyd (öl. 51/671 [?]) de orada bulunmaktadır. Tanık olduğu bu durum karşısında: "Görüyorum ki Rasûlullah'ın ashâbına senin yanında sövülüyor ve sen bunu kötü görmüyor, engel de olmuyorsun." diyerek tepkisini dile getirir ve ardından Hz. Ali'nin cennetle müjdelenen kişilerden biri olduğu hadisini rivayet eder. Sonra da: "Muhakkak ki onlardan (sahâbeden) birinin Rasûlullah'la savaşta bulunup orada yüzünün tozlanması sizden birinin ömür boyu (işlediği) amelinden daha hayırlıdır. İsterse kendisine Nuh'un ömrü kadar ömür verilmiş olsun." der.⁵¹⁸ Yaşanan bu hadise sahâbenin saygınlığının ne denli zedelendiğini vahim bir şekilde göstermektedir. Diğer taraftan Abbâsîler Dönemi'nde Halife Me'mûn (öl. 212/827) Hz. Ali'nin diğer sahâbilerden efdal olduğunu, Hz. Muâviye'yi sahâbeden üstün görenlerin ve onu hayırla ananların devlete karşı gelerek isyan etmiş sayılacağını ilan etmiş ve Hz.

⁵¹⁶ Bağdâdî, *el-Fark beyne'l-firak*, 251.

⁵¹⁷ Emevîlerin sebbetme politikaları ile ilgili olarak bk. Mahmut Demir, *Fezâilu's-Sahâbe Rivayetleri Bağlamında Şii-Sünnî İhtilaflarının Sünnî Hadis Rivayetine Yansımaları* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2010), 93-101.

⁵¹⁸ Ebû Dâvûd, "Sünne", 8 (No. 4648). Rivayetin sahâbî râvisi Saîd b. Zeyd, Hz. Ali ile birlikte Hz. Peygamber, Hz. Ebû Bekir, Hz. Ömer, Hz. Osman, Talha b. Ubeydullah, Zübeyr b. Avvâm, Abdurrahman b. Avf, Sa'd b. Ebî Vakkâs ve kendisinin cennetle müjdelendiğini nakletmiştir. Hz. Peygamber'in henüz hayatta iken cennete girmekle müjdelediği ve literatüre "Aşere-i Mübeşşere" olarak geçen bu on sahâbinin biyografileri, konu hakkında varid olan hadislerin sened ve metin tenkitleri için bk. Sami Şahin, *Hadislerde Aşere-i Mübeşşere Dünyada İken Cennetle Müjdelenenler* (Ankara: Yayınevi Yayın, 2009). Sami Şahin, aşere-i mübeşşere konusunda varid olan hadislerin siyasi ihtilaflar neticesinde hicri ellili yıllarda şöhret kazandığını ifade etmektedir. Şahin, *Hadislerde Aşere-i Mübeşşere*, 164-166.

Muâviye'ye minberlerde lanet okutmuştur.⁵¹⁹ Sonraki zamanlarda Abbâsî halifesi Mu'tazîd (öl. 289/902), Hz. Muâviye'ye lanet okutulmasına dair Me'mûn'un yazdırdığı fermanı yeniden gün yüzüne çıkarmıştır. Halife, cuma günleri namazdan sonra bu fermanın Abbâsî topraklarında okutulması için emirnameler göndermiştir.⁵²⁰

Hicrî ilk üç asır boyunca sahâbeyi aşağılayan siyâsî tavır, Şîî ve Hâricî grupların elini güçlendirmektedir. Buna karşın sahâbenin hata da yapsa üstün bir konumu bulunduğu, sahâbenin nassları geleceğe nakletmek bakımından sarsılmaz bir değer olduğu ehl-i hadîs tarafından her dönem savunulmuştur. Nitekim Mugîre b. Şu'be hakkında yukarıda nakledilen olumsuz durum yine Ebû Dâvûd (öl. 275/889) tarafından çok ince bir şekilde bertaraf edilmektedir. Rivayete göre Hudeybiye Antlaşması sonrasında Hz. Peygamber'le ashâb-ı kirâm haccetmek için yola çıkar. Hudeybiye'ye vardıklarında Urve b. Mes'ûd (öl. 9/630) Hz. Peygamber'e gelerek onunla konuşmaya başlar. Konuşma esnasında Urve, Hz. Peygamber'in sakalına asılır. Muhafız olarak Hz. Peygamber'in başında bekleyen Mugîre b. Şu'be hemen kılıcının alt tarafı ile Urve'nin eline vurup: "Elini onun sakalından çek!" diyerek müdahale eder.⁵²¹ Böylece bu nakille Mugîre b. Şu'be'nin sahâbe kurumunun bir üyesi olduğu, hata yapsa da bunun kimliğine zarar vermeyeceği mesajı iletilmektedir. Zaten Ebû Dâvûd bu rivayetin ardından gelen bâblara "Allah Rasûlü'nün Sahâbîlerinin Faziletleri", "Rasûlullah'ın Sahâbîlerine Sövmenin Yasak Olması" adını vermiştir.⁵²² Diğer musannifler de "Sahâbîlerime sövmeyiniz. Sizden biriniz Uhud Dağı kadar altını Allah yolunda harcasa, onlardan birinin iki avuç (hurma) sadakasına hatta bunun yarısına bile erişemez."⁵²³ ve benzeri rivayetlerle sahâbenin saygınlığını korumaya çalışmıştır. Neticede efdaliyete dair tüm bu tartışmaların hadis tarihi açısından belki de en büyük kazanımı, sahâbîliğin kurumsallaşmasıdır. Devlet eliyle desteklenmeyen bu kuruma, bid'at fırkalarının verdiği zararın farkındalığı ile muhaddisler sahip çıkmıştır.

⁵¹⁹ Taberî, *Târîh*, 10/54-55.

⁵²⁰ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 6/353.

⁵²¹ Ebû Dâvûd, "Sünne", 8 (No. 4655).

⁵²² Ebû Dâvûd, "Sünne", 9, 10.

⁵²³ Buhârî, "Fedâil", 3673; Müslim, "Fedâilü's-Sahâbe", 22; Ebû Dâvûd, "Sünne", 9 (No: 4658); Tirmizî, "Menâkıb", 58 (No: 3861); İbn Mace, "Mukaddime", I (No: 161).

Değerlendirme

Kütüb-i Sitte musannifleri, İslâm akadine zarar verebilecek her türlü bid‘at görüş ve inançlara karşı Müslümanları korumayı amaç edinmişlerdir. İşte bu gaye ile esasında akaidin konusu olmamasına rağmen⁵²⁴ *Kütüb-i Sitte* musannifleri hilâfet konusunu eserlerinde ele almıştır. Zira Şîa, imamete haiz kişinin masum (büyük ve küçük günahlardan korunmuş) olması ve bu kimsenin nassla belirlenmesi gerektiğini iddia etmiş ve bu mevzuyu bir itikad meselesi yapmıştır.⁵²⁵ Bu grubun yanı sıra Mu‘tezile, Hâricîler ve Mürchie kılıç zoruyla da olsa zalim devlet başkanını hal‘ etmenin vacip olduğunu savunmuştur.⁵²⁶ İslâm toplumunu iç savaşa sürükleyebilecek bu durum Ehl-i sünnet âlimlerini harekete geçirmiştir. Onlar, halifenin herhangi bir kabileden de seçilebileceğini iddia eden fırkalara karşı İslâm birliğinin dağılmasını engellemek adına halifenin Kureyşten olmasını savunmuştur. Bu minvalde musannifler, Hz. Ebû Bekir’in halife seçiminde sahâbe icmâi oluştuğunu; Hz. Ali’nin imamet hakkını gasp ettikleri için sahâbeyi hakir gören Şîa’ya karşı her bir sahâbenin fazilet sahibi olduğu ve onlara sövülemeyeceğini şiddetle savunmuştur. Onlar, halifenin nass yoluyla tayin edilmeyip seçimle iş başına geldiğine,⁵²⁷ zalim halifenin görevden alınmasının savaş yolu ile değil yine seçim ve nasihatle olması gerektiğine⁵²⁸ hadisten deliller sunmuştur. Ehl-i hadîs, halkını Allah ve Râsûlünün getirdiği usûl ve esaslara uygun olarak yöneten halifeye isyan edilemeyeceğini ve adil olan devlet başkanına itaatin vacip olduğunu beyan etmiştir. Buna karşın devlet başkanı zulmederse ona isyan etmeyip nasihatte bulunulacağı, nasihat fayda etmiyorsa en fazla, sivil direniş diyeceğimiz, sözlü yergilerde bulunulabileceğini ifade etmiştir. Bunun yanı sıra halifenin hatalarının toplumdan bağımsız olduğu belirtilmiştir. Mühim olan “Ümmetim dalâlet üzerine birleşmez.”⁵²⁹ hadisi mucibince birlik/cemaat olmaktır. Hem böylelikle İslâm tarihinde yaşanan fitne zamanlarında sahâbenin halife için sergilediği davranışlar bir icmâ örneği olarak sunulmuş hem de

⁵²⁴ Casim Avcı, “Hilâfet”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 17/539.

⁵²⁵ Eş‘arî, *Makâlât*, 60; Şehristânî, *el-Milel ve’n-nihal*, 135.

⁵²⁶ Eş‘arî, *Makâlât*, 120, 134, 194.

⁵²⁷ Ebü’l-Hasen Alî b. İsmâîl el-Eş‘arî, *el-İbâne an Usûli’d-diyâne* (Beyrût: Dâru İbni Zeydûn, ts.), 72-73.

⁵²⁸ Ehl-i sünnet ve diğer mezheplerin bu konudaki görüşleri için bk. Osman Oral, “Kelâm Ekollerine Göre Halife/Devlet Başkanı’nın Görevleri Ve Hakları”, *Ekev Akademi Dergisi* 19/62 (Bahar 2015), 369 vd.

⁵²⁹ İbn Mâce, “Fiten”, 8 (No. 3950); Tirmizî, “Fiten”, 7 (No. 2167).

sahâbîlere dinî bir konum ve yetkinlik verilmiştir. Denilebilir ki ulemanın hilâfet konusunda devletin birlik ve bütünlüğünü korumak gibi umumî, sahâbeyi ve onların nezdinde sünneti korumak gibi husûsî bir amaçları bulunmaktadır.

2. BÖLÜM

2. İTİKADÎ TARTIŞMALARIN *KÜTÜB-İ SİTTE*'DEKİ YANSIMALARI

İkinci bölümde kader, iman ve tevhid konuları işlenecektir. Esasında bu konuların herbirinin siyasî bir arka planı bulunmaktadır. Ancak bahsi geçen mevzular *Kütüb-i Sitte*'de daha ziyade itikadî açıdan ele alınmıştır. Bu sebeple konu girişlerinde mevzunun siyasî arka planı özet mahiyetinde incelendikten sonra meselelerin *Kütüb-i Sitte*'deki yansımaları araştırılacaktır.

İslam tarihinde itikadî olarak zuhur eden ilk mesele iman-amel ilişkisidir. Zira Hz. Ali'nin Sıffîn Savaşı'nda hakem tayinini (tahkîm) kabul etmesi neticesinde Hâricîler olarak adlandırılan grup, onu tekfir etmiştir.⁵³⁰ Buna mukabil sadece Ali ve evlâdının halifeliği hak ettiğini iddia eden Şîî grup ortaya çıkıp muhaliflerini tekfir etmiştir.⁵³¹ Ardından ne Hz. Osman'ın ne de Hz. Ali'nin tekfir edilmesini doğru bulan Mürcie zuhur etmiştir.⁵³² Hatta bu mesele sonraki yıllarda da siyâseten kullanılmıştır. Nitekim Haccâc (öl. 95/713), Abdurrahman b. el-Eş'as isyanına katılanlar yakalandığında kendilerinin mümin mi kâfir mi oldukları, ilk dört halifenin ve kendisinin imanı ve ahiretteki durumları hakkında sorular sormaktadır. İbnü'l-Eş'as isyanında ele geçirilen Mürciîler, bu sorulara kendilerinin, Haccâc'ın ve ilk dört halifenin mümin olduğu, fakat ahiretteki durumlarını yalnızca Allah'ın bileceğini belirterek cevap vermişlerdir. Bu sorgularda kendini temize çıkarmak için söylenen “Ben müminim.” ifadeleri muhtemelen zaman içerisinde farklı tartışmalara zemin hazırlamıştır.⁵³³ Dolayısı ile siyasetin oluşturduğu kaygılar kişinin hangi şartlarda Müslüman ve mümin sayılacağı problemini ortaya çıkarmıştır. Neticede her bir fırka kendi disiplini içerisinde farklı iman tanımları yapmıştır. *Kütüb-i Sitte* musannifleri de eserlerinde bilhassa iman-amel ilişkisi, imanda artma-eksilme ve büyük günah meselesine yer vermiştir.

⁵³⁰ Cûzcânî, *Ahvâlü'r-ricâl*, 33. Fığlalı, “Hâricîler”, 16/169.

⁵³¹ Öz, “Şîa”, 39/111-114.

⁵³² Mürcie'nin doğuşu hakkında bk. Kutlu, *Mürcie ve Tesirleri*, 45-115.

⁵³³ Kutlu, *Selefilîğin Fikrî Arka Planı*, 113.

Kader konusu ise hilâfet meselesi ile doğrudan ilişkilidir. Nitekim halifelerin kendi iradelerini yok sayarak, yaptıklarını Allah'ın takdiri ile izah etmeleri halkın tepkisine sebep olmuş ve insanlar bu konuyu dönemin âlimlerinden Hasan el-Basrî'ye (öl. 110/728) danışmıştır. “Ey Ebû Saîd! Bu emirler Müslümanların kanlarını akıtıyor, mallarına el koyuyor ve daha nicesini yapıyor sonra da “İşlerimiz Allah'ın kaderiyle oluyor.” diyorlar. Bu konuda ne dersin?” sorusunu Hasan el-Basrî: “Allah'ın düşmanları yalan söylüyor.”⁵³⁴ diyerek cevaplamıştır. Onun kader konusundaki söylemleri halife Abdülmelik b. Mervân'ın (öl.86/705) kulağına gitmiş olmalı ki Hasan el-Basrî'ye sahâbenin ve selefîn kader konusunda kendisi gibi konuşmadıklarını bu yüzden söylemlerinin kaynağını açıklamasını isteyen bir mektup yazmıştır.⁵³⁵ Neticede eylemlerini Allah'ın kaderine yükleyen siyasî tavır, ilâhî kaderi inkâr ederek her fiilin müsebbibinin insanın kendisi olduğunu iddia eden Kaderiyye'nin ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Ma'bed el-Cühenî (öl. 83/702 [?]) ve Gaylân ed-Dımaşkî'nin (öl. 120/738 civarı) öncülüğünü yaptığı kabul edilen bu fırka Emevî aleyhtarı siyasî tutumu ve insanın sorumluluğuna dair görüşleri sebebi ile bilhassa Suriye ve Basra'da önemli taraftar kitlesi oluşturmuştur.⁵³⁶ Hasan el-Basrî'nin (öl. 110/728) talebelerinden Vâsıl b. Atâ (öl. 131/748) kader konusundaki görüşlerini Ma'bed el-Cühenî ve Gaylân b. Müslim ed-Dımaşkî gibi dillendirmektedir. Mu'tezile'nin *adl* ilkesi olarak kendine yer bulacak olan bu görüşlerde Vâsıl, Allah'ın insana eylemini gerçekleştirmeden önce istitaat verdiğini, böylece insanın fiillerinde hür bırakıldığını ve bunun Allah'ın adalet sıfatının bir gereği olduğunu ifade etmektedir.⁵³⁷ Böylece Allah, insana kudret verip irade hakkı tanımakla insanı yaptıklarından sorumlu tutmalı ve cezalandırmalıdır ki âdil olabilsin. Her ne kadar Vâsıl kelimî bir problemi tartışıyor gibi görünse de savunduğu ilkelerden birisi olan *adaletle* siyasî bir mesaj vermektedir. Buna göre hilâfet merciine geleceklerin ezelde Allah tarafından takdir edildiği ve bu sebeple halifeye isyan edilemeyeceği iddiasına karşı çıkmaktadır. Halifeler de diğer insanlar

⁵³⁴ Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim b. Kuteybe, *el-Meârif*, thk. Servet Ukkâşe (Kâhire: Dâru'l-Meârif, ts.), 441; Câbirî, *İslâm'da Siyasal Akıl*, 601; Watt, *İslâm Düşüncesi*, 157.

⁵³⁵ Bahsi geçen mektupların metni için bk. Mehmet Kubat, “Kadere Dair İki Risâle (Abdûlmelik b. Mervân'ın Hasan el-Basrî'ye Gönderdiği Mektup ve Hasan el-Basrî'nin Abdûlmelik b. Mervân'a Gönderdiği (Cevabî) Mektup)”, *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 8/4 (Ağustos 2008), 351-374. Yine mektubun Türkçesi için bk. Doğan-Kutluay, “Hasan Basrî'nin Mektubu”, 75-84.

⁵³⁶ Ebû'l-Hasen Kâdî'l-kudât Abdülcebbâr b. Ahmed, *Fadlû'l-i'tizâl ve Tabakâtü'l-Mu'tezile*, thk. Fuâd Seyyid (Beyrût: Dâru'l-Fârâbî, 2017/1439), 210; 124-125; 132-134; Üzümlü, “Kaderiyye”, 24/64.

⁵³⁷ Aruçi, “Vâsıl b. Atâ”, 42/540-541.

gibi yaptıkları zulümlerden ve haksızlıklardan sorumludur ve bedelini ahiret günü ödeyeceklerdir. Vâsıl'ın insan fiilleri hakkındaki görüşleri, “Kaderiyye'dendir.” denilen kimselerin fikirlerine benzediği için Kaderiyye ile Vâsıl'ın kurucusu olduğu kabul edilen Mu'tezile aynı ekoller olarak düşünülmüş ve bu iki mezhebin adı zaman zaman birbirinin yerine kullanılmıştır.⁵³⁸ Kader meselesinin hilâfet konusu ile olan bu münasebeti dolayısıyla kader mevzusu iman konusuna takdim edilmiştir. Böylece önceki bölümde yer alan hilâfet mevzusu ile konu bütünlüğü oluşturmak hedeflenmiştir. Ayrıca *Kütüb-i Sitte* musannifleri, Kaderiyye'nin insan fiilleri hakkındaki görüşlerine bölüm adı, bab başlıkları ve ilgili gördüğü rivayetlerle reddiyede bulunmuştur. Bu nedenle kader konusu bu bölümde incelenecektir.

Tevhid konusu ise hadis ilmi gibi birçok İslâmî ilmi etkileyen bir meseledir. Bunun başlıca nedeni olarak *Mihne* hadisesi zikredilebilir. Zira Halife Me'mûn'un (öl. 218/833) tevhid düşüncesini korumak için *Mihne*'yi başlattığı söylenmektedir. Nitekim Me'mûn Bağdat Valisi İshak b. İbrahim'e (öl. ?) gönderdiği mektuplarda halkın tevhidden uzaklaştığını, kendilerini sünnete nisbet edip din ve cemaat ehli olduğunu söyleyen kimselerin tevhidden en az hazzı aldığı, tevhidden mahrum olan kimselerin amel, şehadet ve niyet gibi meselelerde dalâlete düştüğü,⁵³⁹ Kur'ân'ın mahlûk olduğunu kabul etmeyen kimsede tevhidin olmayacağı, halifenin ancak tevhidine güvenilen kimselerden yardım beklediğini⁵⁴⁰ yazmıştır. Ayrıca Me'mûn mektubunda Kur'ân'ın ezeli olduğunu söyleyenleri Hristiyanlara benzemekle itham etmiştir. Zira Kur'ân'da Hz. İsa *Kelimetullah*; Kur'ân ise *Kelâmullahtır*. Nasıl ki Hz. İsa'nın ezeli olması mümkün değilse Kur'ân'ın da ezeli olması düşünülemez. Böylece bu düşünceye sahip olanların tevhide gölge düşürdüğüne ve İslâm düşmanlarının işini kolaylaştırdığına vurgu yapar.⁵⁴¹ İşte bu düşüncesinden ötürü Me'mûn *Mihne*'yi başlatmıştır. *Mihne*'de Kur'ân'ın yaratılmışlığından başka

⁵³⁸ Üzümlü, “Kaderiyye”, 24/64.

⁵³⁹ Taberî, *Târih*, 8/631-634.

⁵⁴⁰ Taberî, *Târih*, 8/634-636.

⁵⁴¹ Halife Me'mûn (öl. 218/833), Helenizme sırt çeviren Bizans'ın ve Hristiyanlığın ilahiyatının akıldışı olduğu görüşündedir. O, Yunan mirasına Müslümanların layık olduğunu bu sebeple çeviri faaliyetlerinin Yunan bilimlerinden en üst düzeyde fayda sağlayacağını düşünmektedir. Eğer Müslümanlar bu bilime karşı olurlarsa Hristiyan Bizans'ın durumuna düşecektir. Bu sebeple İslâm'ın Hristiyanlık karşısında üstün olması bu çeviriler yoluyla gerçekleşecektir. Mu'tezile de bu noktada, akıldan yana sergilediği tavırla halifenin sözcüsü olur. Gutas, *Yunanca Düşünce-Arapça Kültür*, 95-97; ayrıca Nahide Bozkurt, “Mihne'nin Tarihsel Arka Planı ve Analizi”, *Mihne Süreci ve İslâmî İlimleri Etkisi*, ed. M. Mahfuz Söylemez (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2016), 19.

rü'yetin reddi, cennet ve cehennemın yaratılmadığı, kabir azabının reddi, mizanın iki kefesinin olmadığı, teşbih, tevhid ve adalet gibi konularda da insanların soruşturmaya tabi tutulduğu bilinmektedir.⁵⁴² Bu konular da genel olarak tevhidle alakalıdır. Me'mûn'un ardından tahta geçen Mu'tasım (218-227/833-841) *Mihne* uygulamalarını devam ettirmiştir. Bu dönemde İbn Ebû Duâd'ın (öl. 240/854) öncülüğünde, *halku'l-Kur'ân* ve *rü'yetullah* gibi kelimî konularla ilgili dayatmalar devlet politikası olarak sürdürülür.⁵⁴³ Öyle ki vilayetlere gönderilen genelgelerle Mu'tezile'ye atfedilen bu konuların çocukların gittiği mekteplerde işlenmesi emredilir.⁵⁴⁴ Yine Mu'tasım'ın hilâfeti süresince Ahmed b. Hanbel (öl. 241/855) ve Nuaym b. Hammâd (öl. 229/843) başta olmak üzere birçok kişi *halku'l-Kur'ânı* kabul etmeleri için baskı ve şiddet görür.⁵⁴⁵ Halife Vâsık-Billâh'ın ölümünden sonra hilâfet koltuğuna oturan Mütevekkil (öl. 247/861) *Mihne* uygulamalarını tedricî olarak kaldırmıştır. İlk olarak *halku'l-Kur'ân*, *rü'yet* gibi *Mihne* konusu yapılan tartışmalar yasaklanır. Bu tartışmalar sebebi ile hapse atılanlar serbest bırakılır. İkinci adımda dönemin önde gelen hadis ulemasından Mus'ab b. Abdullah ez-Zübeyrî (236/850), İshak b. Ebî İsrâil (245/859), İbrahim b. Abdullah el-Herevî (244/858), Abdullah b. Ebû Şeybe (öl. 235/849) ve Osman b. Ebû Şeybe (öl. 239/853) Sâmerrâ'ya davet edilerek kendilerine ihsanda bulunulur. Bu âlimlerden *Mihne* sürecinde *rü'yet* gibi tartışılan konular hakkında varid olan hadisleri, halka rivayet etmeleri, Mu'tezile ve Cehmiyye'ye reddiyelerde bulunmaları istenir. Üçüncü aşamada ise Başkadı İbn Ebû Duâd (öl. 240/854) ve oğlu görevlerinden azledilerek ailece Bağdat'a sürgüne gönderilir. Böylece Mu'tezile'nin siyasî varlığı sona ermiş olur.⁵⁴⁶ *Mihne* sürecinde tartışma konusu yapılan *halku'l-Kur'ân*, *rü'yetullah* ve *haberi sıfatları Kütüb-i Sitte* musannifleri eserlerinde ele almıştır. Neticede yukarıda kısa bir özeti verilen *Mihne Dönemi*'nin itikadî sonuçları bu bölümde ele alınacaktır.

Bu bölümde *Kütüb-i Sitte*'deki kader, iman ve tevhid konularına ilişkin müstakil olarak oluşturulmuş bölümler incelenecektir. Bu bölümlerdeki bâb

⁵⁴² Ebu'l-Arab Muhammed b. Ahmed b. Temîm et-Temîmî, *Kitâbu'l-mihen*, thk. Yahya Vehîb el-Cebûrî (Beyrût: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 2006/1427), 349-350.

⁵⁴³ Hanbel b. İshak, *Mihne*, 42-43.

⁵⁴⁴ Muhammed Abîd el-Câbirî, *Arap-İslâm Medeniyetinde Entelektüeller –İbn Hanbel Mihnesi & İbn Rüşd'ün Çilesi*, çev. Numan Konaklı (İstanbul, Mana Yayınları, 2021), 81.

⁵⁴⁵ Hanbel b. İshak, *Mihne*, 12, 43-44.

⁵⁴⁶ Muharrem Akoğlu, *Mihne Sürecinde Mu'tezile* (İstanbul: İz Yayıncılık, 2006), 189-190.

başlıkları ve bu başlıklar altında nakledilen rivayetlerde açık ve kapalı bir şekilde firkalara reddiyelerde bulunulup bulunulmadığı; musanniflerin konuları tasnif ve tertip ederken birbirine olan benzerlik yahut farklılıkları tespit edilmeye çalışılacaktır.

2.1. Kader Konusunun *Kütüb-i Sitte*'deki Yansımaları

Kader, din adamları ve filozofları öteden beri meşgul eden bir kavramdır. Kadere dair tartışmaların gelip dayandığı nokta ise Allah-insan ilişkisi içerisinde insanın eylemlerinde özgür olup olmadığıdır. İslâm akaidi de kader konusunda benzer tartışmalardan etkilenmiştir. Müslüman ulema tarafından Allah'ın *ilim*, *irade*, *kudret* ve *yaratma* sıfatları ve bu sıfatların insan üzerindeki tahakkümü, bunun neticesinde insanın fiillerinden sorumlu tutulması yahut insanın eylemlerini cebren gerçekleştirmesi gibi birçok mevzu, kader üst başlığı altında tartışılmıştır. Birçok meselede olduğu gibi bu münakaşaların temelinde de sosyal ve siyasi bir zemin bulunmaktadır. Bu nedenle kader merkezindeki konuların sebep-sonuç ilişkisi içerisinde değerlendirilmesi ve bu konuyu çok yönlü bir mesele olarak ele almak gerekmektedir.

Kader, sözlükte “gücü yetmek, planlamak, bir şeyin şeklini ve niteliğini belirlemek, kıymetini bilmek, rızkını daraltmak, ölçü, miktar” gibi manalara gelir.⁵⁴⁷ Kader kavramı ile birlikte kullanılan *kazâ* kelimesi ise sözlükte “hükmetmek, sağlam yapmak, emretmek, bir işi yerine getirmek” gibi anlamlar taşır.⁵⁴⁸ Mâtürîdî'ye (öl. 333/944) göre kader “Allah'ın ezelde olgu ve olayları bilmesi ve takdir etmesi” kazâ ise “ezelde takdir edilen bu olgu ve olayların zamanı geldiğinde belli bir mekânda yaratılması” şeklindedir.⁵⁴⁹ Eş'arî'ye (öl. 324/935-36) göre kazâ “Allah'ın olgu ve olayları ezelde bilmesi ve takdir etmesi” kader ise “bu takdirin doğrultusunda veya olayı belli bir zaman ve mekâna tahsis ederek yaratması”dır.⁵⁵⁰ Mu'tezile'ye göre

⁵⁴⁷ İbn Manzûr, “g-d-r”, 5/74.

⁵⁴⁸ İbn Manzûr, “g-d-y”, 15/186; Fîruzâbâdî, “g-d-y”, 1325.

⁵⁴⁹ Mâtürîdî, *Kitâbü't-tevhîd*, 307-308.

⁵⁵⁰ Ebü'l-Hasen Ali b. İsmâîl el-Eş'arî, *el-Lüma' fi'r-red 'alâ ehli'z-zeyğ ve'l-bida'*, thk. Muhammed Emin ed-Dannavi (Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2000), 43-44, 50.

kader “Allah’ın açıklamasıdır, yaratması ve hükmetmesi değildir”.⁵⁵¹ Kader, İslâmiyet’ten önce câhiliye Arapları tarafından *dehr* kavramı ile ifade edilmiş,⁵⁵² Hz. Peygamber ve dört halife döneminde hakkında sorular olan ve bilhassa Müslümanlar arasında yaşanan iç savaşlar esnasında sıkça kullanılan bir kavramdır.⁵⁵³

Kader, Emevîlerin yönetimlerini meşrulaştırmak, hanedanlıklarını sürdürmek ve muhaliflerini defetmek için kullandıkları argümanlardan birisi olmuştur.⁵⁵⁴ Hatta kaderle ilgili siyasî ve fikrî eylemlerin Emevîler Dönemi’nden başlayarak Abbâsî hilâfetinin ilk elli senesine ve Mu‘tezile’nin etkili olmaya başladığı zaman dilimine kadar sürdüğü söylenmektedir.⁵⁵⁵ Hilâfetin Allah tarafından kendilerine verildiğini, bu sebeple onlara isyan etmenin Allah’ın takdirine (kadere) karşı çıkmaya eşdeğer olduğunu savunan Emevîler, *Allah’ın halifesi* unvanını da bu savlarını desteklemek adına kullanmıştır. Bu sayede iktidarın, ezelî bir yazgı ile kendilerinde bulunduğu algısını oluşturmuştur.⁵⁵⁶ Onlar, hilâfetin Allah tarafından genel olarak Kureyş’e özelde ise kendilerine verildiği, Müslümanların halifeye itaatle mükellef oldukları, halifelere günah yazılmadığı ve onların ahirette cezalandırılmayacağı düşüncelerini toplumda yaymaya çalışmıştır.⁵⁵⁷ Nitekim Muâviye b. Ebû Süfyan (öl. 60/680) birgün minberde: “Ey insanlar! Allah’ın verdiğine hiçbir şey engel olamaz. Allah’ın vermediğini de hiç kimse veremez. Güçlü kimseye, Allah’ın gücü karşısında hiç kimsenin gücü fayda vermez. Allah, hakkında hayır dilediği kimseyi dinde anlayışlı kılar.” dedikten sonra: “Ben bu kelimeleri bu minber üzerinde Rasûlullah’tan işittim.”⁵⁵⁸ diye ekler. Böylece Hz. Muâviye gücün kendilerine Allah tarafından takdir edildiği mesajını vermek istemiştir. Hz. Muâviye’nin veliaht tayin ettiği oğlu Yezîd b. Muâviye (öl. 64/683) ise: “Debelenip durmayın (Allah bizi istiyor). Eğer

⁵⁵¹ Mu‘tezile’nin kader anlayışı ve kader kelimesine yüklediği diğer anlamlar için bk. Abdulhamit Sinanoğlu, “İslâm Düşüncesinin İlk Özgürlükçü Hareketi Mu‘tezile’nin “Kader” Anlayışı”, *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7 (2006), 71, 74.

⁵⁵² Osman Aydın, “İlk Mu‘tezile’nin Özgür İrade Söylemi: Amr b. Ubeyd ve Kader Anlayışı”, *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1/2 (Aralık 2002), 129.

⁵⁵³ Abdulhamit Sinanoğlu, “İslâm’ın İlk Siyasallaştırılma Sürecinde “Kader” İnancı”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 43/2 (Ağustos 2002), 255, 256.

⁵⁵⁴ Ahmet Akbulut, *Sahâbe dönemi İktidar Kavgası Alevi Sünni Ayrışmasının Arka Planı* (Ankara: OTTO Yayınları, 2018), 232-235; Ahmet Akbulut, “Allah’ın Takdiri Kulun Tedbiri”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 33/1 (1992), 135.

⁵⁵⁵ Aydın, “Amr b. Ubeyd ve Kader Anlayışı”, 132.

⁵⁵⁶ Akbulut, *Sahâbe Dönemi İktidar Kavgası*, 232-235.

⁵⁵⁷ Mustafa Özkan, *Emevîler Döneminde İktidar-Ulemâ İlişkisi* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2016), 76-80.

⁵⁵⁸ Malik, “Kader”, 2 (No. 8).

Allah bir işi beğenmez ise onu değiştirir.”⁵⁵⁹ gibi sözlerle kaderi iktidarda kalma siyasetinde dinî bir söylem olarak kullanmıştır. Bununla birlikte Emevî iktidarı, mülkün kendilerine Allah tarafından takdir edildiği gerekçesiyle beytül-mal harcamalarını ölçsüzce yapmıştır.⁵⁶⁰ Onlar, hükümler oldukları topraklardaki gayr-ı müslimlere dinî anlamda geniş hak ve özgürlükler tanımışken aynı hak ve özgürlükleri Müslüman tebaya birtakım ayrıştırmalarla sunmuştur.⁵⁶¹ Bazı Emevî halifeleri muhaliflerini alt etmek için hutbelerde Hz. Ali’ye lanet okutturulmasını⁵⁶² ve ehl-i beytin kendi dönemlerinde yaşadığı sıkıntılı süreçleri Allah’ın kaderiyle izah etmeye çalışmıştır.⁵⁶³ Nitekim Yezîd b. Muâviye (öl. 64/683), Hz. Hüseyin’in öldürülmesini Allah’ın takdiri ile izah ederken⁵⁶⁴ Hz. Hüseyin’in (öl. 61/680) kız kardeşi Zeyneb el-Kübrâ bint Ali’ye (öl. 62/682 [?]) Kûfe valisi Ubeydullah b. Ziyâd (öl. 67/686): “Sizi zelil eden, Hüseyin’i öldüren Allah’a hamd olsun.”⁵⁶⁵ diyerek eylemini Allah’a yüklemiştir.

Gerçekleştirdikleri birtakım siyasî eylemleri Allah’ın takdiri ile meşru göstermeye çalışan Emevî iktidarını, “kader yoktur, işler anlıktır” (“Kader, önceden belirlenmiş değildir. İş her defasında yenilenmektedir”) şeklindeki kısa ve net sözleriyle ilk olarak Ma’bed b. el-Cühenî (öl. 83/702 [?]) eleştirmiştir.⁵⁶⁶ Ma’bed’in bu söylemi Emevîleri siyâseten zora sokmaktadır. Zira ona göre mevcut iktidar, icraatlerinin neticesinde meydana gelen olumsuzlukları Allah’a havale etmektedir. Ma’bed’in (öl. 83/702 [?]) söylemleri ise onları sorumluluktan kaçamayacakları bir yola sürüklemektedir.⁵⁶⁷ Bu nedenle Emevî halifeleri her şeyin izahını kazâ ve kader

⁵⁵⁹ İbn Kuteybe, *Uyûnü’l-Ahbâr*, 2/260.

⁵⁶⁰ Halis Çetin, “Medenilik Versus Bedevilik; Kerbelâ Krizinin Ekonomi-Politiği: Başlangıcın Sonu-Sonun Başlangıcı”, *Çeşitli Yönleriyle Kerbelâ (Tarih Bilimleri)*, ed. Alim Yıldız-Ali Aksu (Sivas: Asitan, 2010), 1/464 vd.

⁵⁶¹ Julius Wellhausen, *Arap Devleti ve Sukutu*, çev. Fikret Işıltan (Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1963), 168.

⁵⁶² Ebû Ömer Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed b. Abdirabbih, *el-İkdü’l-ferîd*, thk. Ahmed Emîn vd. (Kâhire: Matbâatü Lecnetü’t-Te’lif ve’t-Terceme ve’n-Neşr, 1971/1391), 4/366.

⁵⁶³ Taberî, *Târih*, 5/458.

⁵⁶⁴ Taberî, *Târih*, 5/465; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 8/193-195.

⁵⁶⁵ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 8/193.

⁵⁶⁶ Ebû Zehra, *Mezhepler Tarihi*, 138-139; Şerafettin Gölcük, *Kelâm Tarihi* (Konya: Esra Yayınları, 1992), 41.

⁵⁶⁷ “İnsan için önceden belirlenmiş bir kader anlayışını kabul etmeyen Ma’bed’in (öl. 83/702 [?]) kadere bakış açısı, öldürülmeden önce Haccâc b. Yusuf es-Sekafî (öl.95/714) ile arasında geçen bir tartışmada da açıkça görülmektedir. Haccâc, Ma’bed’e: “Allah’ın sana yaptığı taksimatı nasıl buluyorsun?” dediğinde, Ma’bed: “Beni Allah’ın taksimatıyla baş başa bırak, eğer onun taksimatında bana düşen bu ise ben buna razıyım.” der. Bunun üzerine Haccâc: “Senin bu şekilde elinin kolunun

kavramlarıyla açıklayan, insanın iradesini ve sorumluluğunu yok sayarak onu rüzgâr önündeki yaprağa benzeten cebrî anlayışı⁵⁶⁸ desteklemiştir.⁵⁶⁹ Fakat Ma‘bed’in sözlerindeki genel ifade, toplum tarafından yanlış yorumlanmaya müsaittir. Dolayısıyla onun sözleri ulema tarafından kabul görmemiştir. Nitekim Yahyâ b. Ya‘mer (öl. 89/708 [?]) ve Humeyd b. Abdurrahman el-Himyerî ([?]) Ma‘bed’in (öl. 83/702 [?]) sözlerini Abdullah b. Ömer’e (öl. 73/693) aktarmış ve onun düşüncesini öğrenmek istemiştir. Abdullah b. Ömer: “Benim kendilerinden uzak olduğumu onların da benden uzak olduklarını söyle. Allah’a yemin olsun ki eğer onlardan birinin Uhud Dağı kadar altını olsa, (Allah yolunda) harcasa kadere iman etmedikçe Allah bunu kabul etmez.” diyerek akabinde *Cibril Hadisi* olarak şöhret bulan rivayeti nakletmiştir.⁵⁷⁰ Hasan el-Basrî’ye (öl. 110/728) nisbet edilen: “Gökten yere düşmek bana -iş, kendi elimdedir- demekten daha iyidir.”⁵⁷¹ sözleri de Ma‘bed’in (öl. 83/702 [?]) ifadelerinin toplum nazarında nasıl anlaşıldığını görmek bakımından önemlidir.

Emevîler Dönemi ve diğer din mensupları ile gerçekleştirilen temasların etkisi sonucunda kader tartışmaları, Kaderiyye ve Cebriyye gibi taraflar oluşturmuştur.⁵⁷² Hicrî ilk üç asırda kaderin varlığını ve ona imanın gerekliliğini savunan ve kaderi inkâr edenlere reddiye sadedinde eserlerin yazılmış olması, bu problemin yoğun bir şekilde tartışıldığını göstermektedir. Kaynaklar bu mevzuya dair Ömer b. Abdilaziz’in (öl.101/ 720) *er-Red ale’l-Kaderiyye’si*,⁵⁷³ Hasan el-

bağlanması Allah’ın kazası ile değil midir?” sorusuna, Ma‘bed: “Beni senden başkasının bağladığını görmedim. Haydi, bağlarımı çöz. Eğer Allah’ın kazası buna mudahil olursa ona da razıyım.” der. Haccâc, ilahî kaderin her şeyi belirlediği fikrini savunurken, Ma‘bed, bu düşünceye itiraz ederek şu an için karşılaştığı durumun Allah’tan değil Haccâc’ın kendisinden kaynaklandığını ifade etmektedir. Ona göre kader denilen şey bu ise eğer, kendisine müdahaleyi bırakmasını ve çözümünü Allah’tan beklemesini istemektedir. Ma‘bed’in kader konusundaki düşüncelerinin şekillenmesinde, en azından onun bir kısım beşer fiillerinin, özellikle zülüm veya şüpheli olanlarının, hür irade ile olduğuna inanması etkili olmuştur. Buna dayanarak o, Emevîlerin zulümlerinin, Allah tarafından takdir olunduğu hususunu reddetmiştir. İlginç olan husus, Ma‘bed hakkında çok az şey bilinmesine rağmen, onun Allah’ın kaderi meselesini tartışan ilk kimse oluş şöhretini kazanmış olmasıdır.” Şahin, “İlk Dönem Kader Tartışmalarında Siyasetin Rolü”, 64, 65.

⁵⁶⁸ İrfan Abdülhamîd Fettâh, “Cebriyye”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 7/205.

⁵⁶⁹ Muhammed Abîd el-Câbirî, *İslâm’da Siyâsal Akıl*, çev. Vecdi Akyüz (İstanbul: Kitabevi Yayınları, 1997), 589-591.

⁵⁷⁰ Ebû Dâvûd, “Sünne”, 16 (No. 4695); İbn Mâce, “Mukaddime”, 10 (No. 77).

⁵⁷¹ Ebû Dâvûd, “Sünne”, 6 (No. 4617)

⁵⁷² Muhammed Ebû Zehra, *İslâm’da Siyâsî ve İtikâdî Mezhepler Tarihi*, çev. Abdulkadir Şener vd., (İstanbul: Hisar Yayınları, 1983), 118-123.

⁵⁷³ Cemalettin Erdemci, “Ömer b. Abdulaziz: er-Risale fi’r-reddi ale’l-kaderiyye”, *Siirt Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1/2 (Nisan 2016), 190-202. “Ömer b. Abdülaziz’e ait olan bu risale Josef

Basrî'nin (öl.110/728) *Risâletü'l-kader*'i⁵⁷⁴, Zeyd b. Ali Zeynilâbidîn'in (öl. 122/740) Kaderîleri reddetmek için yazdığı bir risalesi, Şa'bî'nin (öl.110/728) Kaderî karşıtlığı ve Zührî'nin (öl.124/742) Kaderîyye'nin kanının helal olduğuna dair Abdülmelik b. Mervân'a fetvası gibi örneklerden bahsetmektedir.⁵⁷⁵ Evzâî (öl. 157/774),⁵⁷⁶ Süfyân es-Sevrî (öl. 161/778)⁵⁷⁷ ve İbnü'l-Mâcişûn (öl. 212/827)⁵⁷⁸ gibi hicrî ikinci ve üçüncü asır ulemasının da kader hakkında mektupları bulunmaktadır.

Hicrî ikinci asır hadis musannefâtı içerisinde kader konusunu Ma'mer b. Râşid (öl. 153/770), *Kitâbü'l-Câmi*'inde "Bâbü'l-Kader"de, Mâlik b. Enes (öl. 179/795) *Muvatta'*'ında "Kitâbü'l-Kader"de müstakillen işlemişlerdir. Genel olarak insanın anne rahminde şakî veya saîd olduğunun yazılması,⁵⁷⁹ kişinin ecelinin, rızkının, cennetlik ya da cehennemlik olduğunun Allah'ın ilminde bulunması,⁵⁸⁰ Hz. Âdem ve Hz. Musa'nın kader konusundaki münakaşaları,⁵⁸¹ hidâyet ve dalâlet dâhil her şeyin kaderle olduğu ve müşriklerin çocuklarının yaşadıklarında nasıl olacaklarının Allah'ın bilgisinde olduğunun⁵⁸² yanı sıra Ma'mer, kaderi inkâr edenlerden uzak durulmasına⁵⁸³ ve kaderin imandan olduğuna dair sahâbenin ve tâbiûnun tavsiyelerini nakleder.⁵⁸⁴ Mâlik ise "Kader hakkında konuşmanın yasaklanması" adını verdiği ilk başlık altında Ömer b. Abdülazîz'in Kaderiyye hakkında tevbe etmedikleri takdirde öldürülmeleri gerektiği kanaatini nakletmesi manidardır.⁵⁸⁵ Çünkü bu durum Ma'mer'den sonra da kader konusunun yoğun bir şekilde gündemi meşgul ettiğini göstermektedir.

van Es'in hazırlayıp yayınladığı "Bidâyâtü ilmi'l-kelâm fi'l-İslâm" adlı çalışmasından alınıp tercüme edilmiştir."

⁵⁷⁴ Lütfi Doğan-Yaşar Kutluay, "Hasan Basrî'nin Kader Hakkında Halife Abdülmelik b. Mervan'a Mektubu", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 3 (1954), 75-84.

⁵⁷⁵ Bağdâdî, *el-Fark beyne'l-firak*, 289.

⁵⁷⁶ Risale için bk. Âdil b. Abdullah Âlu Hamdan, *el-Câmi fî Akâidi ve resâili ehli's-sünne ve'l-eser*, çev. Mustafa Özenli (İstanbul: Nedâ, 2019), 72-73.

⁵⁷⁷ Risale için bk. Âdil b. Abdullah Âlu Hamdan, *el-Câmi*, 84.

⁵⁷⁸ Risale için bk. Âdil b. Abdullah Âlu Hamdan, *el-Câmi*, 89.

⁵⁷⁹ Abdürezzâk, *Musannef*, 11/112, 123 (No. 20065, 20093).

⁵⁸⁰ Abdürezzâk, *Musannef*, 11/112 (No. 20066).

⁵⁸¹ Abdürezzâk, *Musannef*, 11/113-114 (No. 20067, 20068).

⁵⁸² Abdürezzâk, *Musannef*, 11/124 (No. 20095).

⁵⁸³ Abdürezzâk, *Musannef*, 11/125 (No. 20099).

⁵⁸⁴ Abdürezzâk, *Musannef*, 11/111-126 (No. 20071-20083, 20099).

⁵⁸⁵ Ebû Abdillâh Mâlik b. Enes el-Yemenî, *el-Muvatta'*, thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî (Kâhire: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1985/1406), "Kader", 1 (No. 5).

Kütüb-i Sitte içerisinde Buhârî ve Müslim (öl. 261/875) *Sâhih*'lerindeki “Kitâbü'l-Kader” bölümünde ilgili rivayetlere yer vermiştir.⁵⁸⁶ İbn Mâce (öl. 273/887) *Sünen*'inin “Mukaddime”sinde “Kader Hakkında Bir Bâb”,⁵⁸⁷ Ebû Dâvûd es-Sicistânî (öl. 275/888) *Sünen*'inde “Kitâbü's-Sünne” adını verdiği bölümde “Sünnete Davet Eden Kimse”⁵⁸⁸ ve “Kader Hakkında”⁵⁸⁹ başlıkları altında; Ebû İsmâ'il et-Tirmizî (öl. 279/892), *el-Câmi'u's-sâhih*'inde “Ebvâbü'l-Kader”e⁵⁹⁰ ayırdığı bölümde kader konusunu ele almaktadır.⁵⁹¹ Eserlerde musannifler, kulların fiilleri, onların hidâyette ve dalâlette olması dâhil her şeyin Allah'ın ilmi, iradesi ve kudreti içerisinde olduğunu izaha çalışmışlardır. Bu sebeple kader meselesi bahsi geçen konular üzerinden işlenecektir. Ayrıca kader konusunu eserlerinde işleyen kimi musannifler, Ömer b. Abdulazîz⁵⁹² ve Hasan el-Basrî'den⁵⁹³ nakiller yaptığı için onların görüşlerine de atıflar yapılacaktır.

2.1.1. Allah'ın Ezeli İlmi Konusu

Mu'tezile, Hâricîler ve diğer bazı gruplar Allah'ın ezeli bir ilmi olduğunu kabul etmemektedir. Mu'tezile'ye göre Allah, zâtı olan bir ilimle bilmektedir.⁵⁹⁴ Buna karşın Eh-i sünnet, Allah'ın ilminin ezeli olduğunu ve bu ilmin ezelden ebede kadar her şeyi kuşattığını, onun bilgisinde değişimin olmayacağını benimsemektedir.⁵⁹⁵

Kütüb-i Sitte musannifleri Allah'ın ilminin ezeli olduğuna, başlangıcının ve sonunun bulunmadığına hadislerden delil getirir. Şârihlerin Allah'ın ilminin ezeli olduğuna bir delil ve Kaderiyye'ye, yani Mu'tezile'ye, reddiye olarak kabul ettiği⁵⁹⁶ rivayetlerden birisi şöyledir: “Hz. Peygamber şöyle buyurmuştur: ‘Sizin her biriniz

⁵⁸⁶ Buhârî, “Kader”, 1; Müslim'in (öl. 261/875) *Sâhih*'ini şerh eden Nevevî (öl. 673/1274) bu hadisleri 8 bâb başlığı altında toplamıştır. Nevevî, *Sâhihu Müslim bi-şerhi'n-Nevevî*, 16/292-331.

⁵⁸⁷ İbn Mâce, “Mukaddime”, 10.

⁵⁸⁸ Ebû Dâvûd, “Sünne”, 6.

⁵⁸⁹ Ebû Dâvûd, “Sünne”, 16.

⁵⁹⁰ Tirmizî, “Kader”, 1.

⁵⁹¹ Kader hakkında varid olan hadislerin sened ve metin tenkidi için bk. İbrahim Civelek, Kaza ve Kader İle İlgili Hadislerin İncelenmesi, (Adana: Çukurova Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2006), 40-98.

⁵⁹² Mâlik, “Kader”, 1 (No. 5); Ebû Dâvûd, “Sünne”, 6 (No. 4612).

⁵⁹³ Ebû Dâvûd, “Sünne”, 6 (No. 4614-4626).

⁵⁹⁴ Eş'arî, *Makâlât*, 676-700; Bağdâdî, *el-Fark beyne'l-fırak*, 82, 262; Şehristânî, *El-Milel ve'n-nihal*, 58-83.

⁵⁹⁵ İbn Battâl, *Şerhu Sahîhi'l-Buhârî*, 10/301, 304, 305; Erdemci, “Ömer b. Abdulaziz: er-Risale”, 201-202.

⁵⁹⁶ İbn Battâl, *Şerhu Sahîhi'l-Buhârî*, 10/296, 297.

anne karnında kırk günde toplanır. Sonra bir o kadar zaman içinde kan pıhtısı (alaka) halini alır. Sonra bir o kadar zaman içinde bir çiğnem et (mudğa) olur. Sonra Allah bir melek gönderir. Bu melek dört kelime -rızkını, ecelini, şakî ya da saîd olduğunu- yazmakla emrolunur. Allah'a yemin ederim ki sizden birisi veya bir adam cehennemliklerin amelini işlemeye devam eder, sonunda kendisiyle cehennem arasında bir arşın mesafe kalır. Kitap onun önüne geçer ve cennetliklerin amelini işleyip cennete girer. Bu sefer o adam cennetliklerin amelini işlemeye devam eder, sonunda kendisiyle cennet arasında bir arşın mesafe kalır. Kitap onun önüne geçer ve cehennemliklerin amelini işleyip cehenneme girer.”⁵⁹⁷ Diğer bir rivayette ise kişi daha anne karnında iken bir meleğin gönderildiği ve Rabbine o bir çiğnem etin erkek mi dişi mi, saîd mi şakî mi olduğunu, rızkını ve ecelini sorar. Böylece kişi daha anne karnında iken bunlar yazılır.⁵⁹⁸ Bu manayı ihtiva eden rivayetler Mu'tezile tarafından kabul edilmemektedir. Nitekim Amr b. Ubeyd'in (öl. 144/761): “Eğer bu hadisi A'meş (öl. 148/765) söylerken işitseydim ona yalancı olduğunu söylerdim. Zeyd b. Vehb (öl. 83/702) söylerken işitseydim cevap vermezdim. Abdullah b. Mes'ûd (öl. 32/652-53) söylerken işitseydim kabul etmezdim. Peygamber söylerken işitseydim reddederdim. Allah böyle söyleseydi ona da derdim ki: Sen bu esas üzere bizden misak almadın.”⁵⁹⁹ dediği rivayet edilir. Benzer şekilde Nazzâm'ın (öl. 231/845) kişinin anne karnında iken saîd ya da şakî olmasına dair rivayetinden ötürü Abdullah b. Mes'ûd'u yalancılıkla itham ettiğini İbn Kuteybe (öl. 276/889) nakletmektedir. Nazzâm'ı bu sözleri dolayısı ile eleştiren İbn Kuteybe bu manada birçok hadis rivayetinin bulunduğunu, bu rivayetlerden Allah'ın ezelî bir ilme sahip olduğunu ve kaderin tamamlandığının açıkça anlaşıldığını ifade etmektedir.⁶⁰⁰

Musannifler, Allah'ın bilgisinde bir değişme olmayacağı ve bu bilgiye göre vakti geldiğinde yaratmanın meydana geleceği yönündeki rivayetleri *kalem* kelimesini muhtevî hadislerle delillendirmiştir. Buhârî, “Allah'ın İlmi Üzere Yazan Kalem Kurudu”⁶⁰¹ bâb başlığında ve altında sıraladığı ayetlerle Allah'ın hükmünün

⁵⁹⁷ Buhârî, “Kader”, 1 (No. 6594); Müslim, “Kader”, 1; İbn Mâce, “Mukaddime”, 10 (No. 76); Tirmizî, “Kader”, 4 (No. 2137).

⁵⁹⁸ Buhârî, “Kader”, 1 (No. 6595); Müslim, “Kader”, 2; İbn Mâce, “Mukaddime”, 10 (No. 76); Ebû Dâvûd, “Sünne”, 16 (No. 4708); Tirmizî, “Kader”, 4 (No. 2137), 8 (No. 2141).

⁵⁹⁹ Hatîb, *Târîh*, 14/69-70.

⁶⁰⁰ İbn Kuteybe, *Te'vîlü muhtelifi'l-hadis*, 48.

⁶⁰¹ Buhârî, “Kader”, 2.

değişmeyeceğini izah etmektedir. Tirmizî (öl. 279/892) ise ilgili rivayetten önce kader konusundaki tartışmaların tabiûn zamanında etkili olduğunu beyan eden şu sözleri nakleder: Abdulvahid b. Süleym (öl. ?) şöyle demiştir: “Mekke’ye geldim. Atâ b. Ebî Rebâh’la (öl. 114/732) karşılaştığımda kendisine: “Ey Ebû Muhammed! Basralılar kader konusunda dengesiz şeyler söylüyorlar ne dersin?” Konuşmanın sonunda Ubâde b. Sâmit’ten (öl. 34/654) şu rivayeti nakleder: “Rasûlullah’ın (s.a.v.) şöyle buyurduğunu işittim: “Allah önce kalemi yarattı ve ‘Yaz.’ buyurdu. Kalem: ‘Ne yazayım.’ dedi. Allah da ‘Kaderi ve ebediyete kadar olup bitecek her şeyi yaz.’ buyurdu.”⁶⁰² Allah’ın ilk olarak kalemi yarattığı yönündeki rivayetlerden⁶⁰³ kıyamete kadar meydana gelecek her şeyin onun bilgisinde olduğu anlaşılmaktadır. Zira gökyüzü ve yeryüzü yaratılmadan önce kaderin yazıldığı;⁶⁰⁴ Levh-i Mahfuz’da her şeyin yazılı bulunduğu⁶⁰⁵ yönündeki haberlerle de her şeyin ezelde Allah’ın bilgisi dâhilinde takdir edildiği izah edilmektedir. Nitekim kişinin ecelinin,⁶⁰⁶ doğumunun,⁶⁰⁷ evlilik vaktinin,⁶⁰⁸ yeryüzünde meydana gelecek bütün hadiselerin,⁶⁰⁹ acizlik ve zekânın,⁶¹⁰ hastalığın⁶¹¹ ve hastalığı önlemek için tedavi olmanın,⁶¹² cinsel birliktelik sonucu çocuğun anne rahmine düşüp düşmeyeceğinin⁶¹³ kaderden olduğu

⁶⁰² Tirmizî, “Kader”, 17 (No. 2155). Tirmizî hadisin bu şekliyle *garîb* olduğunu söyler. Bu ve diğer hadislerle ilgili interdisipliner okumalar için bk. Ziya Polat, “Klasik İslam Tarihçilerinin Kalem Anlatısı”, *Mukaddime* 8/1 (2017), 99-115; Muhammet Koçak, “Kur’ân ve Hadislere Göre “Kalem” Kavramı”, *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 42 (Aralık 2014), 297-328.

⁶⁰³ Müslim, “Kader”, 8; İbn Mâce, “Mukaddime”, 10 (No. 91); Ebû Dâvûd, “Sünne”, 16 (No. 4700).

⁶⁰⁴ Abdullah b. Amr’dan Rasûlullah şöyle buyurmuştur: “Allah her şeyi ve herkesin kaderini gökleri ve yeryüzü yaratılmadan elli bin sene önce yazıp takdir etmiştir.” (Tirmizî, “Kader”, 18 (No. 2156); Müslim, “Kader”, 18.)

⁶⁰⁵ Tirmizî, Kader, 17 (No. 2155).

⁶⁰⁶ Buhârî, “Kader”, 4 (No. 6602).

⁶⁰⁷ Buhârî, “Kader”, 4 (6603).

⁶⁰⁸ Buhârî, “Kader”, 4 (No. 6601).

⁶⁰⁹ Buhârî, “Kader”, 4 (No. 6604).

⁶¹⁰ Abdullah b. Ömer’den: “Rasûlullah: “Her şey kaderledir. Acz ve iktidar yahut iktidar ve acz bile!” buyurdular.” Müslim, Kader, 18; Malik, “Kader”, 1 (No. 4).

⁶¹¹ Abdullah b. Ömer’den Rasûlullah: “Hastalığın bulaşması, kuşlarda uğursuzluk, baykuş ve üveyikin uğursuzluğu da yoktur.” buyurdu. Bir ârabî ayağa kalkıp (hastalığın bulaşıcı olduğunu kastederek): “Ya Rasûlallah! Sen uyuz olan bir devenin deve sürüsünün tümünü uyuz ettiğini gördün mü?” dedi. Rasûl-i Ekrem: “İşte; O kaderdir. Kim ilk deveyi uyuz etti?” buyurdu. İbn Mâce, “Mukaddime”, 10 (No. 86); Tirmizî, “Kader”, 9 (No. 2143).

⁶¹² “Ebû Huzâme’nin babasından rivayete göre bir adam Rasûlullah’a geldi ve şöyle dedi: “Ey Allah’ın Rasûlü! Okumak ve ilaç kullanmakla tedavi ve yaptığımız perhizlerin Allah’ın kaderinden bir şeyi önleyeceği görüşünde misiniz?” Rasûlullah: “Onlar da Allah’ın kaderindendir.” buyurdu.” Tirmizî, “Kader”, 12 (No. 2148).

⁶¹³ “Ensardan bir adam Rasûlullah’a gelerek: “Ya Rasûlallah! Benim bir cariyem var. Ondan azil yapıyorum (ne dersiniz?)” diye sordu. Rasûl-i Ekrem ona: “Cariyen için takdir edilmiş olan şey kendisine gelecektir.” dedi. Bundan bir süre sonra bu kişi Hz. Peygamber’e geldi ve: “O cariyem

rivayetleri, her şeyin kaderin muhtevası içerisinde olduğuna; yeri ve zamanı gelince yaratılacağına yönelik somut birer örnektir. Ayrıca ecelin ve rızkın da Allah'ın ezeli bilgisinden olduğu ve Allah'ın bilgisinde değişme olmayacağı için bunların da değişmeyeceğini açıklar mahiyette rızkın ve ecelin değişmeyeceğine,⁶¹⁴ her canın ölümü nerede yazıldı ise mutlaka orada öleceğine⁶¹⁵ ve rızkın Allah'tan olduğuna⁶¹⁶ dair rivayetler nakledilmektedir. Neticede *Kütüb-i Sitte* musannifleri, yaratılan her şeyin bilgisinin Allah'ın ezeli ilmi içerisinde bulunduğunu ve Allah'ın ilminde değişme olmayacağını hadislerle delillendirmeye çalışmıştır. Onlar, bu izahları ile Mu'tezile'ye isnad edilen Allah'ın ilminin ezeli olmadığı düşüncesine karşı çıkmıştır.

Kader konusu ekseninde, Emevî yönetiminin muhalifleri Kaderiyye'yi karalamak için bazı hadisçileri kullanarak Kaderiyye'nin ümmetin mecûsîleri olduğu, hastalandıklarında ziyaretlerine gidilmeyeceği, cenazelerinde bulunulmayacağı, onlarla oturulmayacağına dair rivayetleri dolaşıma dâhil ettiği iddiaları görülmektedir.⁶¹⁷ Hicrî ilk asırda kader üzerinden devam edip "Allah'ın ezeli ilmi"ne

hâmile kaldı." dedi. Bunun üzerine Rasûlullah buyurdu ki: "Bir nefis için takdir edilmiş olan şey mutlaka olur." İbn Mâce, "Mukaddime", 10 (No. 89).

⁶¹⁴ "Ümmü Habibe: "Allah'ım! Bana zevcim Rasûlullah, babam Ebû Süfyan ve kardeşim Muâviye ile fayda ver!" dedi. Bunun üzerine Hz. Peygamber: "Sen Allah'tan muayyen ecellere, sayılı günlere ve taksim edilmiş rızıklara ait bir şey istedin. O hiçbir şeyi vakti gelmeden yaratacak yahut bir şeyi vaktinden sonraya bırakacak değildir. Şayet Allah'tan seni cehennemdeki bir azaptan veya kabirdeki azaptan korumasını isteseydin daha hayırlı ve daha faziletli olurdu." buyurdular." Müslim, "Kader", 32.

⁶¹⁵ "Rasûlullah şöyle buyurdu: "Allah bir kulunun bir yerde ölmesine hükmettiği vakit o kulunun işini oraya yöneltir." Tirmizi, "Kader", 11 (2146).

⁶¹⁶ "Hiç kimse rızkını tamamlamadan ölmez. O halde rızkınızı helal yoldan arayınız." Mâlik, "Kader", 2 (No. 10).

⁶¹⁷ Hadisçilerin kader düşüncesini desteklemesi ile ilgili Ahmet Akbulut'a ait ifadeler şu şekildedir: "Hadis külliyyatının, genelde, insan sorumluluğunu anlamsız kılan bir yaklaşımı telkin etmesi, Emevî yöneticilerinin kader anlayışı ile paralellik arz etmektedir. Hadislerin yazıya geçirilmediği bir dönemde, böyle bir yönetimin olması, Müslüman'ın geleceğini de olumsuz yönde etkilemiştir. Bugün, bilebildiğimiz ve elimizde mevcut olan en eski hadis kitabı, İmam-ı Malik'in *Muvatta*'sıdır. Bu eser Emevî Devleti'nin yıkılmasından sonra toplanmıştır.... İslâm ümmetinin en büyük şanssızlığı, hadislerin toplanarak kayda geçirilmediği bir dönemde, meşru yönetimi isyan sonucu devirerek kurulmuş bir yönetimin, kaderci düşüncüyü desteklemesi olsa gerektir. Hadis külliyyatının kaderci karaktere bürünmesinin arkasında bu olgu yatmaktadır. Düşünen Müslüman, Peygamberi ile karşı karşıya getirilmiştir. Hadisçilerimiz ise nakledilenleri değil, nakledenleri araştırmakla meşgul olmuşlardır. İslâm kültürünün teşekkül devrinde meşruluk sıkıntısı çeken siyasî yapının, İslâm ümmetinin geleceğini de ipotek altına alması bu hadisçilerin sayesinde gerçekleşmiştir. Bugün Müslümanlar hadis problemi ile de karşı karşıyadırlar. Müslüman'ın dünya görüşünün ortaya konması için tek ölçü olması gerken Kur'an-ı Kerim'in karşısına, hadis yedek bir ölçü olarak çıkarılmış, hatta onun gibi bir ölçü olduğu dahi ileri sürülebilmektedir. Böylece, Kur'an ölçülerden biri durumuna düşürülmüştür. Ölçüler çoğalınca, İslâm'ın hayata intibak esnekliği kaybolmuş ve hayata alternatif bir dünya görüşü halini almıştır." (Akbulut, "Allah'ın Takdiri-Kulun Tedbiri", 133, 137, 138.)

varan tartışmalar sonraki asırlarda da Allah'ın sıfatları minvalinde tevhid problemi olarak görülmüştür. Bu sebeple Kaderiyye ile ilgili rivayetlerin eserlerde yer alması İslâm toplumunu bid'atlerden sakındırmak⁶¹⁸ gayesine matuf olup yalan haberler naklederek toplumu yanıltmak değildir. Nitekim Kaderiyye ve Mürcie ile ilgili hadislerin değerlendirmesini yapan Yavuz Köktaş'a katılmaktayız. Köktaş bu konuda şunları demektedir:

“Kaderiyye ve Mürcie fırkalarıyla ilgili olarak on hadisin kırk tariki üzerinde durulmuştur. Tek tek sened itibariyle bakıldığında içlerinde birkaç mevzu hadis varsa da bu hadislerin çoğunun hafif veya şiddetli zayıf olduğu tesbit edilmiştir. Bazı hadisler ise birbirini desteklemek suretiyle hasen derecesine yükselebilmektedir. Bu kadar senedle nakledilen hadislerin bir aslı bulunduğu söylenebilir. Zira Kaderiyye ile ilgili delil olabilecek bazı hadislerin senedlerinde kezzâb olan veya yalancılıkla itham edilen herhangi bir râvi bulunmamaktadır. Bu durumda şu hususu belirtmemiz gerekmektedir: Muhtemelen Hz. Peygamber, herhangi bir fırka adı vermeden ileride kaderi yalanlayacak insanların çıkabileceğinden, Allah'ın kaderi konusunun ehemmiyetine binaen bu hususta dikkatli olunması gerektiğinden bahsetmiştir. Zira herhangi bir fırkadan bahsetmeksizin “kaderi yalanlayanları” uyarma şeklinde hadisler nakledilmiştir. Ancak bu ifadeler Kaderiyye'nin ortaya çıktığı dönemde tartışmaların etkisinde kalan râviler tarafından yanlış yorumlanarak bu fırkaya mensup olan kimselere atfedilmiştir. Bu durum, belki kaderi yalanlayanları uyarı niteliğinde bir aslı olan hadislerin metinlerini müşkil hale sokmuş ve illetli konuma düşürmüştür.”⁶¹⁹

2.1.2. Kulların Fiilleri Konusu

Allah'ın irade ve kudreti karşısında insanın irade ve hürriyeti, kazâ ve kader çerçevesinde tartışılan bir diğer konudur. Cebriyye bu konuda insanın yaptığı işin gerçek sahibi ve failinin Allah olduğu, insanın fiillerinde hürriyetinin ve kudretinin bulunmadığı görüşündedir.⁶²⁰ Mu'tezile, Allah'ın insan fiillerinin yaratıcısı olmadığını ve insanın kendi eylemlerini gerçekleştirecek kudrete sahip olduğunu savunur. Onlara göre Allah adil olduğu için ondan kötü fiiller sadır olmaz ve Allah kulu için kötü fiilleri seçmez. Bu sebeple insan hayır veya şer olan fiillerini kendisi

⁶¹⁸ Tirmizî, “Kader”, 16 (No. 2153)'daki rivayete “Kader konusunda bozuk görüş sahipleri yüzünden neler olabilir?” şeklinde bâb başlığı vermiştir. Rivayet şu şekildedir: İbn Ömer'den rivayete göre, Rasûlullah şöyle buyurmuştur: “Ümmetim arasında kaderi yalanlayanlar yüzünden topluca yerin dibine girme olayları ve şekil değişimi şeklindeki belalar meydana gelecektir.” İbn Mâce, “Fiten”, 29 (No. 4061).

⁶¹⁹ Yavuz Köktaş, “Kaderiyye ve Mürcie ile İlgili Hadislerin Değerlendirilmesi”, Hadis Tetkikleri Dergisi 1/2 (Aralık 2003), 113-143.

⁶²⁰ Eş'arî, *Makâlât*, 404; Şehristânî, *El-Milel ve'n-nihal*, 85; Bağdâdî, *el-Fark beyne'l-fırak*, 266.

yaratır ve böylece ceza yahut mükâfatı hak eder.⁶²¹ Ehl-i sünnet ise bu konuda genel olarak Allah'ın mutlak ve ezeli bir iradesi olduğunu ve insanın fiillerinin de Allah'ın yaratması içinde bulunduğunu ifade eder. İnsan Allah'ın iradesi altında kendi tercihleri ile gerçekleştirdiği eylemlerden sorumludur. Bu eylemler Allah tarafından kulun niyetine göre kolaylaştırılır ve böylece imtihana tabi tutulur.⁶²² Buhârî, Allah'ın iradesi ve kulun fiilleri konusunda döneminde meydana gelen tartışmanın taraflarına ait iddiaları: “İnsanlar fâil, mef’ul ve fiilde ihtilaf ettiler. Kaderiyye fiillerin tümü Allah’tan olmayıp beşerdendir, dedi. Cebriyye fiillerin tümü Allah’tandır, dedi. Cehmiyye ise fiil ile mef’ul ikisi de birdir, (ikisi de) mahlûktur, dediler.”⁶²³ sözleri ile özetlemiştir. O, Ehl-i sünnetin bu konudaki görüşünü ise şu şekilde açıklamıştır: “Yaratma Allah’ın fiilidir. Bizim fiillerimiz ise yaratılmıştır. Allah’ın fiili onun sıfatıdır. Mef’ul ise ondan gayrı olan yaratıklardır.”⁶²⁴

Kütüb-i Sitte musannifleri, rivayet ettiği hadislerde insanın iradesinin olduğu fakat bu iradenin Allah’ın yaratması ile gerçekleştiğini izah etmeye çalışmıştır. Nitekim kulların cennetlik yahut cehennemlik oluşunun yazgısında bulunduğunu anlatan Hz. Peygamber’e birisi: “Bu yazgıya dayanalım mı (kadere boyun eğip amel etmeyelim mi?)” diye sorar. Hz. Peygamber cevaben: “Hayır, siz amel edin. Zira bunların her biri kolaylaştırılır.”⁶²⁵ buyurur. Rivayet metninde Allah’ın ezeli ilmi ön plana çıkarılırken insan iradesinin hiçe sayılmadığı, kişinin amelleri için çalışması ve iradesini ortaya koyması gerektiği anlaşılmaktadır.

Kaderle ilgili bir diğer problem, iyilik ve kötülüğün Allah tarafından yaratılıp yaratılmadığıdır. Bu konuda Ehl-i sünnet içinde farklı düşünceler olduğu görülmektedir. Ömer b. Abdülazîz (öl.101/720):

“Sonra da siz hakk olan bir çağırıcıyı, bati bir yorumla açığa çıkardınız. İnsanları Allah’ın ilmini reddetmeye çağırarak “iyilikler (el-hasane) Allah’tandır, kötülükler ise bizdendir” dediniz. Ehl-i sünnet olan imamlarınız ise şöyle demişlerdir: “iyilik daha önce geçmiş olan

⁶²¹ Bağdâdî, *el-Fark beyne'l-fırak*, 83.

⁶²² Mustafa Said Yazıcıoğlu, “Fiil”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1996), 13/59-64.

⁶²³ Buhârî, *Halku ef’âli'l-ibâd*, 188.

⁶²⁴ Buhârî, *Halku ef’âli'l-ibâd*, 188.

⁶²⁵ Buhârî, “Kader”, 2 (No. 6596); “Kader”, 4 (No. 6605); Mâlik, “Kader”, 1 (No. 2); Müslim, “Kader”, 20, 21; İbn Mâce, “Mukaddime”, 10 (No. 78); Ebû Dâvûd, “Sünne”, 16 (4694); Tirmizî, “Kader”, 3 (No. 2135, 2136).

bir kadere göre Allah'tandır. Kötülük ise daha önce Allah'ın ilminde geçtiği gibi nefislerimizdendir.”⁶²⁶

sözleri ile iyiliğin Allah'tan kötülüğün kullardan olduğunu savunanlara karşı çıkmıştır. Bu düşünce, kötülüğün Allah'ın ezelî bilgisinde olmadığı şeklinde anlaşılacağı için de “Kötülük Allah'ın ilminde geçtiği gibi nefislerimizdendir.” demiş olmalıdır. Hasan el-Basrî (öl. 110/728) ise insanın kötü eylemlerinin Allah'tan kaynaklanmadığı düşüncesindedir. Halife Abdulmelik b. Mervân'ın (öl.86/705) isteği üzerine kaleme aldığı mektubunda Hasan el-Basrî: “Allah'ın nehyettiği kendinden değildir, zira o, hoş görmediğine razı olmaz ve razı olduğuna da hoşnutsuzluk göstermez. Onun emri kaderi, kaderi de emridir. O, fuhşu ve fena olan şeyleri emretmez.”⁶²⁷ diyerek Allah'ın kötülüğü emretmediğini belirtirken: “Yüce Allah, kendisine kulluk etmeleri için yarattığı kullarına ibâdet etmelerini emretmiştir. Allah kullarını bir iş için yaratıp sonra işle onlar arasına girmiş değildir. Zira Yüce Allah kullarına karşı zulmedici değildir.”⁶²⁸ sözleri ile insanın kendi fiillerinin mesûlü olduğunu ifade eder. Onun: “Muhakkak ki Allah iyilik yapıp ileri geçenlere cenneti hak etmeleri, fenalık yapıp geri kalanlara da cehennemi hak etmeleri için kudret vermiştir. O halde yolu göstermek Allah'tan, sapıtma kullardandır.”⁶²⁹ şeklindeki beyanı da insana verilen kudreti izah etmektedir. İnsanın irade sahibi olduğu ve fiillerinden sorumlu tutulduğu gibi söylemleri sebebi ile Hasan el-Basrî Kaderiyye'den kabul edilmiştir. Fakat bu kabul Hasan el-Basrî adına yalan sözler üretildiği ve sözlerinin halk tarafından yanlış anlaşıldığı gerekçesi ile kabul görmemiştir.⁶³⁰ Nitekim Hasan el-Basrî, birgün Mekke'ye gider ve -rica üzerine- dönemin fıkıh âlimlerine orada bir konuşma yapar. Orada bulunanlardan birisi Hasan el-Basrî'ye: “Ey Ebû Saîd! Şeytanı kim yarattı?” diye sorar. Hasan el-Basrî: “Sübhanallah! Allah'dan başka yaratıcı var mı? Şeytanı da Allah yarattı. Hayrı da şerri de Allah yarattı!” cevabını verir. Bunun üzerine soruyu soran kişi: “Allah onları kahretsin; bu şeyh hakkında nasıl da yalan uyduruyorlar.” der.⁶³¹ Ebû Dâvûd (öl. 275/889), Hasan el-Basrî'nin, sünnet ehli, kadere inanan bir mümin olduğu fakat

⁶²⁶ Erdemci, “Ömer b. Abdulaziz: er-Risale”, 199-200.

⁶²⁷ Doğan-Kutluay, “Hasan Basri'nin Mektubu”, 76.

⁶²⁸ Mehmet Kubat, “Kadere Dair İki Risâle”, 367. Bu argüman daha sonra Mu'tezile tarafından kullanılacaktır. Bk. Eş'arî, *İbâne*, 52-53.

⁶²⁹ Doğan-Kutluay, “Hasan Basri'nin Mektubu”, 77.

⁶³⁰ Ebû Dâvûd, “Sünnet”, 6. (No. 4621-4626).

⁶³¹ Ebû Dâvûd, “Sünne”, 6 (No. 4615-4618).

Kaderiyye mensuplarının kendisini istismar ettiği; sözlerinin tevil edildiği yönünde haberler nakleder.⁶³²

Kütüb-i Sitte musannifleri, iyilik ve kötülüğü Allah'ın yarattığını fakat kulların kendi iradeleri ile bu eylemleri tercih ettiğine delil olacak hadisler nakletmiştir. Buhârî, “Ameller Son Nefese Göredir (Değerlendirilir.)”⁶³³ bâb başlığı ile kulların fiillerinden mesul olduğunu izah etmektedir. Yine “Şüphesiz Allah insana zinadan nasibini yazmıştır. Herkes bu paydan kaçınılmaz bir şekilde nasibini alır. Gözün zinası bakmaktır. Dilin zinası konuşmaktır. Nefis (zinayı) temenni eder ve arzular. Cinsel organ ise bu arzu ve isteği ya doğrular (gerçekleştirir) ya da yalanlar (eyleme dökmez).”⁶³⁴ rivayeti ile kötü eylemlerin yaratıcısının Allah fakat bu eylemleri tercih edenin kul olduğu şeklinde anlaşılmaktadır.

Musannifler, Allah'ın iyiyi, kötüyü, küfrü ve küfre götüren saikleri yaratmasını imtihan doktrini ile açıklamaktadır. Buhârî'nin nakline göre Hz. Peygamber şöyle buyurmuştur: “Âdem ve Musa münakaşa etti. Musa ona: “Ey Âdem! Sen bizim atamızsın. Sen bizi zarara uğrattın ve bizi cennetten çıkardın.” dedi. Âdem de ona: “Ey Musa! Allah seni kelimayla seçkin kıldı ve eliyle senin için yazdı. Allah'ın beni yaratmadan kırk yıl önce takdir ettiği şeyden dolayı beni kınıyor musun?” dedi. Böylece Âdem, Musa'ya galip geldi. (Bunu üç defa söyledi.)”⁶³⁵ Böylece ilk imtihana tabi tutulan, ilk insan olan Hz. Âdem olmaktadır. Bu rivayet insanoğlunun yaratıldığı günden beri imtihana tabi tutulmasına vurgu yapmasının yanı sıra kulların fiilleri üzerinde ilahî cebrin olup olamayışı ile ilgili olarak Mu'tezile ve Cebriyye tarafından tenkit edilmiştir. Öyle ki bahsi geçen hadis kader konusunda üzerinde en çok münazaranın olduğu rivayetlerdendir. Bu rivayete göre eğer fiili Allah yaratmış olsaydı Hz. Musa bunu bilerek Hz. Âdem'i suçlamazdı denilmektedir.⁶³⁶ Mu'tezile şu iki sebepten ötürü de hadisin sahih olmadığını iddia eder: Birincisi, Allah'ın affetmiş olduğu bir işten dolayı Hz. Musa Hz. Âdem'i suçlamadı; ikincisi, kaderde yazılı olan bir günah sebebiyle kınamak caiz olsaydı herkes kader mahkûmu olmanın ardına sığınırdı. Bu durumda da kısas ve had

⁶³² Ebû Dâvûd, “Sünne”, 6. (No. 4621-4626).

⁶³³ Buhârî, “Kader”, 5; Tirmizî, “Kader”, 4.

⁶³⁴ Buhârî, “Kader”, 9 (No. 6612); Müslim, “Kader”, 20, 21.

⁶³⁵ Buhârî, “Kader”, 11 (No. 6614); Müslim, “Kader”, 13-15; İbn Mâce, “Mukaddime”, 10 (No. 80); Ebû Dâvûd, “Sünne”, 16 (No. 4701-4702); Tirmizî, “Kader”, 2 (No. 2134).

⁶³⁶ İbn Battâl, *Şerhu Sahîhi'l-Buhârî*, 10/316. Ayrıca bk. Kâdî Abdülcebbar, *Fadlû'l-i 'tizâl*, 210.

cezaları uygulanmazdı.⁶³⁷ Cebriyye ise bu rivayetle ilgili olarak Hz. Âdem'in: "Hakkımda verilen hükümden dolayı beni mi kınıyorsun?" sözüne istinaden kulların fiillerinde cebir olduğunu iddia eder.⁶³⁸ Kulların fiileri konusunda orta yolu bulmanın zorluğunu anlatmak isteyen İbn Hacer'in durum tespiti çok yerindedir. O, bu rivayetin şerhinde şöyle demektedir: "Kaderiyye'yi reddedelim derken Cebriyye'yi desteklemiş olacağımız için bu kadarla yetindik."⁶³⁹

Kulların fiilleri konusunda musannifler, her gücün üzerinde Allah'ın olduğu bilinci ile Kaderiyye ve Cebriyye arasında orta yolu sağlamaya çalışmıştır. Nitekim Buhârî, Hz. Âdem ve Hz. Musa'nın arasında geçen diyalogdan sonra "Senin Verdiğine Mani Olacak Kimse Yoktur."⁶⁴⁰ ve "Meşakkat ve Kötü Kazâdan Allah'a Sığınan Kimse"⁶⁴¹ adını verdiği bâb başlıkları ile kader bölümüne devam etmiştir. Böylece iyi ya da kötü tüm fiilleri Allah'ın yarattığı⁶⁴² fakat kulun bu eylemleri muhakeme ve tercih edebildiği, neticede her şeyin yaratıcısı olan Allah'a sığınmak gerektiği mesajı verilmiş olmaktadır. Ayrıca Hz. Peygamber: "Kalpler Allah'ın iki parmağı arasındadır, onları dilediği şekilde evirip çevirir."⁶⁴³ buyurmaktadır. Bu sebeple kişi dua etmeli⁶⁴⁴ ve son nefesine kadar çabalamalıdır.⁶⁴⁵ Zira Allah'ın iradesi olmadan hiçbir şer giderilemez ve hiçbir hayır elde edilemez.⁶⁴⁶ Öyle ki

⁶³⁷ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 11/510-512. 207.

⁶³⁸ İbn Battâl, *Şerhu Sahîhi'l-Buhârî*, 10/319.

⁶³⁹ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 11/512.

⁶⁴⁰ Buhârî, "Kader", 12.

⁶⁴¹ Buhârî, "Kader", 13.

⁶⁴² Tirmizî, "Kader", 10.

⁶⁴³ Tirmizî, "Kader", 7 (No. 2140); Müslim, "Kader", 17; İbn Mâce, "Mukaddime", 10 (No. 199).

⁶⁴⁴ "Rasûlullah şöyle buyurdu: "Kazayı ancak dua önler, ömrü ise ancak iyilik artırır." Tirmizî, "Kader", 6 (No. 2139); İbn Mâce, "Mukaddime", 10 (No. 90). "Malik'e rivayet edildiğine göre: "Her şeyi gerektiği şekilde yaratan, hiçbir şeyin takdir edip tayin ettiği vaktini geçirmeyen Allah'a hamdolsun. Bana Allah yeter. Allah, dua eden iştir. Allah'dan başka dua edilecek bir makam yoktur." denilmiştir" Mâlik, "Kader", 2 (No. 9).

⁶⁴⁵ "Abdullah b. Mes'ûd'dan: "Dosdoğru ve doğruluğu tasdik olunan Rasûlullah bize şöyle anlattı: "Sizden birinizin anne karnında yaratılması ve meydana gelmesi kırk günde tamamlanır. Sonra bu kadar zamanda alaka (pıhtılaşmış kan) haline gelir. Sonra bir o kadar zamanda mudğa (bir parça et) haline gelir ve sonra Allah o parçaya bir melek gönderir ve melek ona ruh üfler. O meleğe dört şeyi yazması emredilir. Rızkını, ecelini, amelini, saîd mi şâkî mi olacağını yazar. Kendisinden başka ilâh olmayan Allah'a yemin ederim ki; sizden biriniz cennetlik kimsenin yaptığını yapacak, kendisiyle cennet arasında bir arşınlık mesafe kalınca şakilik yazgısı galip gelerek cehennemlik kişilerin yapacakları işlerle defteri son bulacak ve dolayısıyla cehenneme girecektir. Yine sizden biriniz cehennemliklerin işledikleri işleri işleyecek ve tam o anda kendisiyle cehennem arasına sadece bir arşınlık mesafe kalacak tam o anda saîdlik yazgısı galip gelip cennetliklerin yaptığı işleri işleyip amel defteri kapatılacak ve cennete girecektir." Tirmizî, "Kader", 4 (No. 2137), Müslim, "Kader", 1; İbn Mâce, "Mukaddime", 10 (No. 76).

⁶⁴⁶ Buhârî, "Kader", 7 (No. 6610).

insanın adakta bulunması Allah'ın insan üzerindeki takdirini değiştirmeyecektir.⁶⁴⁷ Bu sebeple kadere rıza göstermek insanoğlu için huzur nedenidir.⁶⁴⁸ Kişi *keşkeli* cümlelerden uzak durarak kaderine razı olmalıdır.⁶⁴⁹ Neticede musannifler, kulların fiilleri üzerinde Allah'ın irade ve kudreti olduğunu vurgulamıştır. Hayırdan veya şerden birine niyet eden kimse kendi iradesi ile seçimini yapar. Fakat hayrı da şerri de yaratan Allah'tır, Allah ezelde kulunun niyetini bilir ve kulunun niyet ettiği şeyi vakti gelince onun için kolaylaştırarak yaratır. Böylece kul yapana kadar Allah onun fiillerini bilmez diyen Cehmiyye'ye ve Allah amelleri yapmaya insanı mecbur kıldı diyen Cebriyye'ye reddiye sunulmaktadır. Kader konusu çerçevesinde tartışılan meselelerden biri de dalâlet ve hidâyet hususudur. Kulların fiilleri meselesinden sonra bu konu ile alakalı olarak dalâlet ve hidâyet meselesini ele almak uygun olacaktır.

2.1.3. Dalâlet ve Hidâyet Konusu

Kişinin mümin ya da kâfir olmasının kendi tercihi mi yoksa Allah'ın icbarı mı tartışması, kazâ ve kader konusunun alt başlıklarından biridir. Mu'tezile'nin büyük çoğunluğu Allah'ın kâfirlere hidâyet ettiğini yani doğru yolu açıkladığını fakat onların hidâyete ermediğini söylemektedir. Yani Allah kulları için küfrü yaratmamış aksine hidâyeti yaratıp seçmeleri için onlara güç vermiştir. Hidâyeti seçmeyip kendisi için dalâleti yaratan kuldur ve böylece o kul *yoldan çıkmış* olarak isimlendirilir.⁶⁵⁰ Ehl-i sünnet ise hayır ve şer, yarar ve zarar gibi hidâyet ve dalâletin de yaratıcısının Allah olduğunu savunmaktadır.⁶⁵¹ Nitekim Ömer b. Abdülazîz (öl.102/720):

⁶⁴⁷ Buhârî, "Kader", 6 (No. 6609).

⁶⁴⁸ Sa'd b. Ebî Vakkâs'dan Rasûlullah şöyle buyurdu: "Âdemoğlunun, Allah'tan kendisine takdir olunana razı olması onu mutlu eder. Kazaya razı olmayı terk etmesi ise onun bedbahtlığındandır. Yine Allah'tan hayır dilemeyi terk etmesi de bedbahtlığından olup, Allah'ın takdir ettiklerine kızgın olması da yine bedbahtlığındandır." Tirmizî, "Kader", 15 (No. 2151).

⁶⁴⁹ Ebû Hureyre'den Rasûlullah şöyle buyurmuştur: "Kuvvetli mümin zayıf müminden daha hayırlı ve Allah'a daha sevimlidir. Her ikisinde de hayır vardır. Sana menfaati olan şeylere düşkün ol. Allah'tan da yardım dile ve (faydalı şeyleri istemek, Allah'tan da yardım dilemek hususunda) gevşeklik etme. Eğer (hoşlanmadığın) bir şey sana isabet ederse (başına gelirse) ben şunu isteseydim, bunu yapsaydım (bu iş başıma gelmezdi) söyleme ve lâkin: "Allah (böyle) takdir buyurdu ve dilediğini yapar." demelisin. Çünkü "lev" (şunu yapsaydım, böyle olsaydı kelimesi) şeytan işine yol açar." Müslim, "Kader", 34; İbn Mâce, "Mukaddime", 10 (No. 79).

⁶⁵⁰ Eş'arî, *Makâlât*, 378-382.

⁶⁵¹ Eş'arî, *Makâlât*, 380.

“Yine siz yüce Allah’ın bir topluluğu daha onlar yoldan çıkmadan yoldan çıkardığını daha onlar sapmadan onları saptırdığını inkâr ettiniz.”⁶⁵² Oysa Yüce Allah’a iman eden müminler şunda şüphe etmezler: Yüce Allah, daha insanları yaratmadan onların mümin olanlarını ve kâfir olanlarını, iyi olanlarını ve fâcir olanlarını bilmiştir. Bu durumda Allah’ın mümin olarak bildiği biri nasıl kâfir olmaya güç yetirebilir ya da Allah katında kâfir olarak bilinen biri mümin olmaya nasıl güç yetirebilir?⁶⁵³ Yine siz önceden bazı kimseler için hidâyet ve bazı kimseler için de dalâletin yazıldığını/kararlaştırıldığını inkâr ettiniz? Sizin iddianıza göre onun bilgisi (ilm) korunmuştur, fakat amellerdeki meşiet ise size aittir eğer isterseniz imanı sever ve cennet ehlinden olursunuz! Sonra da siz, bilgisizliğinizle indirilmiş kitabı doğrulayan ve Ehl-i sünnet tarafından nakledilen Hz. Peygamberin hadisinde zikredilenin iğrenç bir günaha benzeyen bir günah olduğunu söylediniz. Nitekim bu hadiste Hz. Ömer, Hz. Peygambere (s.a.v.) “Yaptıklarımız acaba tamamen olmuş bitmiş şeyler midir? Yoksa yapmaya yeni başladığımız (yaptığımız anda ortaya çıkan) şeyler midir?” diye sorunca Hz. Peygamber (s.a.v.): “Bilakis bitmiş şeylerdir!” diye buyurmuştur. Oysa siz onu yalan söylemekle itham ettiniz. Allah’ın ilminden kaçtınız. Zira siz şöyle dediniz: Eğer bundan (kaderden) çıkmaya güç yetiremiyorsak bu, cebirdir. Cebr ise size göre haksızlıktır.”⁶⁵⁴ Böylece Allah’ın ilminin yaratıkları arasında cari olmasını haksızlık (hayf) olarak isimlendirdiniz.”⁶⁵⁵

sözleri ile kulun iradesinin Allah’ın iradesinin önüne geçemeyeceği, kişinin dalâlet ya da hidâyette olmasının Allah’ın ilminden olduğunu belirtmektedir. Yine O:

“Siz bilgisizliğinizle (cehalet) yüce Allah’ın “...Öyleyse dileyen iman etsin, dileyen inkâr etsin.”⁶⁵⁶ ayetinde geçen meşietin, hidâyet ve dalâletten kişiye sevimli gelen neyse o, olduğunu söylediniz. Oysa Yüce Allah: “Âlemlerin rabbi olan Allah dilemedikçe siz dileyemezsiniz.”⁶⁵⁷ buyurmaktadır. (Dolayısıyla) insanlar ancak Allah’ın dilemesiyle dileyebilmektedirler. Allah dilemezse insanlar kendi meşietleri ile ne söz ne de amel olarak Allah için herhangi bir ibadeti yerine getiremezler. Zira Allah, peygamberlerinden dahi esirgediği, kendi elinde bulundurduğu yetkiyi insanlara devretmiş değildir. Nitekim peygamberler bütün insanların hidâyet bulmaları konusunda çaba sarf ettikleri halde, Allah’ın hidâyet verdiklerinden başkasına hidâyet verememişlerdir. İblis de insanları saptırmak için o kadar gayret gösterdiği halde, Allah’ın ilminde sapık (dâll) olarak yer alanlardan başkasını saptıramamıştır.”⁶⁵⁸

⁶⁵² Erdemci, “Ömer b. Abdulaziz: er-Risale”, 198.

⁶⁵³ Erdemci, “Ömer b. Abdulaziz: er-Risale”, 198.

⁶⁵⁴ Erdemci, “Ömer b. Abdulaziz: er-Risale”, 199.

⁶⁵⁵ Erdemci, “Ömer b. Abdulaziz: er-Risale”, 199.

⁶⁵⁶ el-Kehf 18/29.

⁶⁵⁷ et-Tekvîr 81/29.

⁶⁵⁸ Erdemci, “Ömer b. Abdulaziz: er-Risale”, 191-192.

şeklindeki delillendirmeleri ile kulların Allah'ın ezeli bilgisinin dışına çıkamayacağını ifade etmektedir. Bunun yanı sıra Ömer b. Abdülazîz (öl. 101/720) muhataplarını, amelleri Allah'ın iradesinden çıkarmakla;⁶⁵⁹ Allah'ın kişilerin hidâyette veya delalette olduklarına dair bilgisini inkâr etmekle⁶⁶⁰ itham etmektedir.

İyiliğin ve kötülüğün; hidâyetin ve dalâletin Allah'tan olup olmaması konusunda Hasan el-Basrî (öl. 110/728) ise şunları demektedir:

“Allah: *“Kötülüğün gizlisine de aşîkârına da yaklaşmayın.”*⁶⁶¹ diyor. Allah'ın nehyettiği kendinden değildir. Zira o, hoş görmediğine razı olmaz ve razı olduğuna da hoşnutsuzluk göstermez. Nitekim Allah şöyle buyurmaktadır: *“Küfrederseniz, şüphe yok ki Hak Teâla sizden müstağnidir. (Her ihtiyacın fevkindedir), kullarının küfretmesine razı olmaz, şükrederseniz (sizin şükredici olmanızdan) hoşnut olur.”*⁶⁶² Küfür Allah'ın kazâ ve kaderinden olsaydı Allah da yaptığından (küfürden) hoşnut olurdu. Allahu Teâla kazâ ettiği bir şeyden sonradan hoşnutsuzluk duymaz. Eziyet ve zulüm, Allah'ın kazâsından değildir. Onun kazâsı, marufu, adli, ihsanı ve akrabalara yardımı emir, fuhuş, fenalık ve azgınlığı nehyetmektir.”⁶⁶³

Böylece o, Allah'ın kötülüğü emretmeyeceği için kötülüğün Allah'ın kaderi olmadığını savunmaktadır. Buna paralel olarak ona göre kulun dalâlet içinde olması da Allah'ın takdiri olmayıp kulun tercihidir. Ancak Ebû Dâvûd (öl. 275/889), Hasan el-Basrî'nin *“İşte onu inkârcıların kalplerine böyle yerleştiririz.”*⁶⁶⁴ ayetinde geçen *onu* kelimesini, *şirki* diye tefsir ettiğini rivayet etmiştir.⁶⁶⁵ Ayrıca o, *“Artık kendileriyle arzuladıkları arasına bir set çekilmiştir.”*⁶⁶⁶ ayeti hakkında: “Onlarla iman arasına perde çekilmiştir.” açıklamasında bulunmuştur.⁶⁶⁷ Böylece Ebû Dâvûd, Hasan el-Basrî'nin kulun hidâyet ve dalâlet içinde olmasını Allah'ın takdir ettiği yönünde bir görüşe sahip olduğunu ispatlamaya çalışmıştır. Ayrıca Ebû Dâvûd'un, Hasan el-Basrî'nin sünnet ehli, kadere inanan bir mümin olduğunu delillendirmek ve -kendince- onu Kaderiyye mensuplarının istismarından kurtarmak istemesi muhtemeldir. Dalâlet ve hidâyeti Allah'ın yarattığı konusunda Buhârî de, Allah'ın

⁶⁵⁹ Erdemci, “Ömer b. Abdulaziz: er-Risale”, 194.

⁶⁶⁰ Erdemci, “Ömer b. Abdulaziz: er-Risale”, 194.

⁶⁶¹ el-En'âm 6/151.

⁶⁶² ez-Zümer 39/7.

⁶⁶³ Doğan-Kutluay, “Hasan Basri'nin Mektubu”, 76.

⁶⁶⁴ Hicr (15), 12.

⁶⁶⁵ Ebû Dâvûd, “Sünne”, 6 (No. 4619).

⁶⁶⁶ Sebe' (34), 54.

⁶⁶⁷ Ebû Dâvûd, “Sünne”, 6 (No. 4620).

kişi ile kalbi arasına gireceğini belirten ayeti⁶⁶⁸ delil göstermiştir.⁶⁶⁹ Nitekim şârihler ilgili rivayeti izah ederken bu hadisin Allah'ın küfür ve imanı yarattığına, Allah takdir etmedikçe kâfirin iman edemeyeceğine delil olduğuna işaret etmektedir.⁶⁷⁰ Zaten Buhârî kader bölümünü “*Eğer Allah bana hidâyet nasip etseydi günahtan sakınanlardan olurdum.*”⁶⁷¹ ayeti ile tamamlayarak⁶⁷² hidâyeti ve dalâleti kulları için Allah'ın yarattığını ispat etmeye çalışmaktadır.

Muhaddisler hayrın, şerrin, dalâlet ve hidâyetin, Allah'ın ezeli bilgisinde olduğu⁶⁷³ haberlerini rivayet ederken kulun iradesinin varlığını da delillendiren nakillerde bulunmuşlardır. Gerek müminlerden gerekse de müşriklerin çocuklarından bulûğa ulaşmadan ölenler hakkında gelen rivayetlerde ölen çocuğun Müslüman mı kâfir mi olduğu ashâb tarafından merak edilmiştir. Nitekim bahsi geçen rivayetlerden birisinde Hz. Peygamber henüz ergenlik çağına ulaşmamış, Ensardan bir erkek çocuğun cenazesine davet edilir. Hz. Âişe de: “Ya Rasûlallah! Ne mutlu bu çocuğa! Hiç bir kötülük (günah) işlemedi, günah işleme çağına ermedi. (Bu çocuk) Cennet kuşlarından bir kuştur.” der. Rasûlullah (s.a.v.): “Ya Âişe! Şu söylediğin sözden başka şey (yani susman) daha uygun olur. Şüphesiz Allah cennet için insanlar yarattı. Onları babalarının bellerinde iken cennet için yarattı. Cehennem için de insanlar yarattı. Onları da babalarının bellerinde iken cehennem için yarattı.”⁶⁷⁴ buyurur. Diğer bir rivayette ise Hz. Peygamber'e müşrik çocukların âhiretteki durumu sorulur. Rasûl-i Ekrem: “Allah onların dünyada yaşadıkları takdirde ne yapacak olduklarını en iyi bilendir.”⁶⁷⁵ buyurur. Hz. Peygamber'in verdiği cevaplardan kişinin mümin ya da kâfir olacağının bilgisinin Allah tarafından ezelde bilindiği sonucu çıkmaktadır. Bununla birlikte Hz. Peygamber: “Her doğan fitrat üzere doğar. Anne ve babası onu Yahudî, Hristiyan ve müşrik yapar.” buyurmaktadır. Onun bu sözleri üzerine “Ya

⁶⁶⁸ Enfâl 24.

⁶⁶⁹ Buhârî, “Kader”, 14 (No. 6617).

⁶⁷⁰ Kirmânî, *Kevâkibü'd-derârî*, 23/86; İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 11/514.

⁶⁷¹ ez-Zümer 39/57.

⁶⁷² Buhârî, “Kader”, 16.

⁶⁷³ Câbir b. Abdullah'tan Rasûlullah şöyle buyurdu: “Bir kul hayır ve şerrin Allah'tan olduğuna iman etmedikçe; hatta başına gelen bir şeyin kendisinden şaşırıp başka bir tarafa gitmeyeceğine kendisini atlayan bir şeyin de kendisine dönüp gelmesine imkân olmadığına kesinlikle bilmedikçe gerçek imana erişmiş olamaz.” Tirmizî, “Kader”, 10 (No. 2144). Amr b. Dînar'dan Abdullah b. Zübeyr bir hutbesinde şöyle demiştir: “Hidayete erdiren ve dalâlete düşüren Allah'tır.” Malik, “Kader”, 1 (No. 5).

⁶⁷⁴ Buhârî, “Kader”, 3 (No. 6600); Müslim, “Kader”, 31; Ebû Dâvûd, “Sünne”, 17 (No. 4713); İbn Mâce, “Mukaddime”, 10 (No. 82).

⁶⁷⁵ Müslim, “Kader”, 26; Ebû Dâvûd, “Sünne”, 17 (No. 4711).

Yahudi, Hristiyan ve müşrik olmadan önce ölenler?” diye sorulur. Rasûlullah: “Yaşamış olsalardı onların ne yapacaklarını Allah en iyi bilendir.”⁶⁷⁶ şeklinde cevap verir. Böylece her doğanın fitrat üzere yani Müslüman olarak doğduğu fakat sonrasında dinî kimliğini seçmesinden hareketle kişinin iradesi sonucu hidâyete ya da dalâlete yöneldiği anlaşılmaktadır. Burada dikkati çeken, fitrat üzere doğmanın, Müslüman olarak doğma şeklinde ifade edilmesidir. Sonuç olarak bu ve diğer rivayetler neticesinde musanniflerin, Allah’ın dalâleti yarattığı ama bunu kulunun seçmesine razı olmadığını ifade etmek istedikleri anlaşılmaktadır.

Değerlendirme

Muhaddislerce kader konusu esasen, Allah’ın ezelî ilmi üzerinden açıklanmaktadır. Onlar, kişinin cennetlik mi cehennemlik mi olduğu; amelinin, ecelinin, rızkının, şakî yahut saîd olmasının, hidâyette ya da dalâlette oluşunun Allah tarafından takdir edildiği ve onun ezelî ilminde olduğuna delil sayılabilecek hadisler rivayet etmiştir. Onlara göre Allah’ın iradesi her şeyin üzerinde olmakla birlikte insanın fiilleri üzerinde cebr/zorlama yoktur, tefviz/tam serbestlik de yoktur. Durum ikisi arasında orta bir yoldur. İnsan fiilleri ezelî bilgiye göre takdir edilip vakti gelince yaratılmaktadır; yaptığından sorumlu olan kul da kaderine rıza gösterip münakaşalardan imtina etmelidir.

Kader konusunun İslâm toplumunu meşgul etmesi muhaddisler nazarında hoş görülmemiştir. Çünkü bu mevzu bid‘atlere sebep olacaktır. Nitekim Ebû Dâvûd (öl. 275/889) “Kitâbü’s-Sünne”de Abdullah b. Ömer (öl. 73/693), Hasan el-Basrî (öl. 110/728) ve Ömer b. Abdulazîz’e (öl. 101/720), yazılan mektuplardan ve her birinin bu mektuplara verdikleri cevaplardan nakiller yaparak Ehl-i sünnetin kader konusundaki görüşünü serdetmiştir. Nakledilen rivayetlerde Abdullah b. Ömer, kaderi kabul etmediğini öğrendiği arkadaşının kendisine bir daha mektup yazmamasını zira Hz. Peygamber’in ümmet içerisinden kaderi inkâr eden kimselerin ortaya çıkacağını haber verdiğini söyleyerek tepkisini ortaya koymuştur.⁶⁷⁷ Ömer b. Abdulazîz’in ise kaderle ilgili tartışmaları bid‘at olarak yorumladığı ve sünnete

⁶⁷⁶ Tirmizî, “Kader”, 5 (No. 2138); Buhârî, “Kader”, 3 (No. 6599); Müslim, “Kader”, 22-25; Ebû Dâvûd, “Sünne”, 17 (No. 4716).

⁶⁷⁷ Ebû Dâvûd, “Sünne”, 6 (No. 4613); Müslim, “İman”, 1-4.

sarılmayı tavsiye ettiği⁶⁷⁸ görülmektedir. Ebû Dâvûd “Kader” bölümünde yukarıda zikredilen genel kader düşüncesinin yanı sıra Kaderiyye’nin ümmetin mecûsîleri olduğu, hastalandıklarında ziyaretlerine gidilmeyeceği, cenazelerinde bulunulmayacağı, onlarla oturulmayacağına dair haberleri⁶⁷⁹ naklederek okuyucusunu bu gruplardan uzak durmaları konusunda ikaz etmiş görünmektedir. Tirmizî’nin (öl. 279/892) kader konusuna yaklaşımı Ebû Dâvûd’a benzemektedir. Nitekim “Ebvâbü’l-Kader”in ilk bâbına “Kader konusunda münakaşa edilir mi?”⁶⁸⁰ sorusuyla başlayan Tirmizî, hemen ardından Hz. Âdem ve Hz. Musa arasında cereyan eden kadere dair münakaşayı⁶⁸¹ naklederek devam eder. Bu tartışmanın kazânanı Hz. Âdem’dir. Yani bu rivayet kader münakaşalarında galip belli iken bu konuda tartışmanın yersiz olacağı kanaatini uyandırmaktadır. Zaten Tirmizî kader konusunu “Kader konusunda konuşmamak”⁶⁸² başlığı ile nihayete erdirmiştir. O da Ebû Dâvûd gibi Kaderiyye’nin İslâm’dan nasibi olmadığı yönündeki haberleri naklederken bu grup içerisine Mürcie’yi de dâhil eder.⁶⁸³ Kaderi yalanlayanlar sebebiyle ümmetin afet ve belalara düçar olacağı,⁶⁸⁴ kaderi yalanlayan kimsenin Allah ve Hz. Peygamber tarafından lanetlendiği⁶⁸⁵ rivayetleri ile bu fikirlerden uzak durulması konusunda uyarılarda bulunmuş gibidir. Benzer şekilde İbn Mâce (öl. 273/887) de kader konusunda az bir şey bile konuşanın ahiret günü konuştukları sebebi ile sorguya çekileceğini⁶⁸⁶ ve sahâbîlerin kader meselesini tartışırken bu ana şahit olan Hz. Peygamber’in çok öfkelenildiğini⁶⁸⁷ ve kaderi inkâr eden müşriklerin

⁶⁷⁸ Ebû Dâvûd, “Sünne”, 6 (No. 4612).

⁶⁷⁹ Abdullah b. Ömer’den Hz. Peygamber şöyle buyurmuştur: “Kaderiyye bu ümmetin Mecûsileridir. Hasta olduklarında onları ziyâret etmeyin. Öldüklerinde cenazelerine katılmayın.” Ebû Dâvûd, “Sünnet”, 16 (No. 4691-4692); Tirmizî, “Kader”, 13 (No. 2149); İbn Mâce, “Mukaddime”, 10 (No. 84).

⁶⁸⁰ Tirmizî, “Kader”, 1.

⁶⁸¹ Tirmizî, “Kader”, 2 (No. 2134).

⁶⁸² Tirmizî, “Kader”, 19 (No. 2157).

⁶⁸³ Tirmizî, “Kader”, 13 (No. 2149).

⁶⁸⁴ Tirmizî, “Kader”, 16 (No. 2152-2153).

⁶⁸⁵ Tirmizî, “Kader”, 17 (No. 2154).

⁶⁸⁶ İbn Mâce, “Mukaddime”, 10 (No. 84).

⁶⁸⁷ Ebû Hureyre’den rivayet edildiğine göre ashab kader konusunda münakaşa ederken Hz. Peygamber çıkagelir. Onların bu haline o kadar öfkelenir ki yanaklarından kan fışkıracakmışçasına yüzü kızarır. Sonra şöyle buyurur: “Size bu konuda münakaşa emredildi mi yoksa ben bu konular için mi gönderildim. Sizden önceki toplumlar bu konuda münakaşa ettikleri için helak olup gittiler. Bu konuda münakaşa etmemenizi istiyorum.” Hadisi nakleden Tirmizî: “Bu konuda Ömer, Âişe, Enes’den de hadis rivayet edilmiştir. Bu hadis garîb olup sadece Salih el-Mürri’nin rivayetiyle bilmekteyiz. Salih el-Mürri’nin münferiden rivayet ettiği birçok hadis vardır ki onlara asla uyulmaz.” şeklinde kayıt düşer. Tirmizî, “Kader”, 1 (No. 2133); İbn Mâce, “Mukaddime”, 10 (No. 85).

Hız. Peygamber'le mücadele ettiğini⁶⁸⁸ rivayet eder. O, kaderi işlediği bölümde Hız. Peygamber'in ümmetin Mecûsîlerinin -bir mezhep ismi vermeksizin- kaderi yalanlayanlar olduğunu, bu kimselerin hastalandığında ziyaret edilmeyeceğini, cenazelerine gidilmeyeceğini, onlara selam verilmeyeceğini buyurduğunu⁶⁸⁹ nakletmiştir. Böylece İbn Mâce kader hakkında konuşmaktan uzak durulması gerektiğini beyan etmiştir. Ancak Buhârî, "Kitâbü'l-Kader"de kader konusunda münakaşa etmemek üzerine herhangi bir başlık koymamış ve rivayette bulunmamıştır.⁶⁹⁰ Bilakis o, diğer musannifler gibi Kaderiyye ve Cebriyye'ye reddiye olacak hadisleri "Kitâbü'l-Kader"de nakletmiştir. Böylece Buhârî, itikadî bir konuyu bir hadis kitabına almış ve muhaliflerine gerek bâb başlıkları gerekse hadis rivayetleri ile cevap vermiş olmaktadır. Dolayısı ile bu şekilde kendi kelâmî görüşlerini de yansıtmış olmaktadır. Bu nedenle kendi sistemi ile çelişmemek adına kader konusunda tartışılmaması minvalindeki hadisleri, Buhârî'nin ilgili bölümde nakletmemesi muhtemeldir. Bu cihetten bakıldığında Buhârî, *Sahîh*'inde hadisçiliği ve fıkıhcılığı kadar kalamcılığını da sergilemektedir.

2.2. İman Konusunun *Kütüb-i Sitte*'deki Yansımaları

İman konusunun siyasî ve itikadî olarak gündeme gelmesine neden olarak Sıffîn Savaşı gösterilmektedir. Zira Hâricîler, Sıffîn Savaşı'nda (37/657) tahkimi kabul ettikleri için Hız. Ali (40/661) ve Hız. Muaviye taraftarlarını tekfir etmiştir. Böylece İslâm tarihinde iman, amel, küfür, nifak, büyük günah/kebâir gibi meseleler tartışılmaya başlanmıştır. Bilhassa Hâricî liderlerinden Nâfi' b. el-Ezrak'ın (öl. 65/685) bütün büyük günah işleyenleri tekfir etmesi ve onların cehennemlik olduğunu söylemesi mümin, Müslüman, münafık ve kâfir kavramlarının kimler için kullanılacağını da tartışmaya açmıştır. Hâricîlerin bu tutumuna karşı Cemel ve Sıffîn'e katılan, bu savaşlarda ölen ve öldüren herkesin durumunu Allah'a bırakan, bu kimselerin mümin yahut kâfir olmasını tartışmayan ilk ircâ fikri ortaya çıkmıştır.

⁶⁸⁸ Ebû Hüreyre'nin rivayetine göre Kureyş müşrikleri Rasûlullah'ın yanına gelerek kader konusunda tartışılar. Bunun üzerine şu ayetler nazil olur: "O gün yüzüstü ateşe sürüklenirler: "Tadin bakalım cehennemimin dokunuşunu! Şüphesiz biz her şeyi bir ölçüye göre yarattık." (el-Kamer 54/48-49) Müslim, "Kader", 4; Tirmizî, "Kader", 19 (No. 2157); İbn Mâce, "Mukaddime", 10 (No. 83).

⁶⁸⁹ İbn Mâce, "Mukaddime", 10 (No. 92).

⁶⁹⁰ İlgili rivayet örnekleri için bk. Müslim, "Kader", 4; Tirmizî, "Kader", 19 (No. 2157); İbn Mâce, "Mukaddime", 10 (No. 83).

Evvvela bu iki grup arasında başlayan iman ve amel problemi daha sonra ehl-i hadîs ile Mürcie arasında devam etmiştir. Ehl-i hadîs, büyük günah işleyenin tekfir edilmeyeceği, ebedî olarak cehennemde kalmayacağı, imanda artma ve azalmanın olacağı, amellerin imanın yansımaları olduğunu savunmuştur. Diğer taraftan daha sonra tartışmaya dâhil olan Mu‘tezile ise büyük günah işleyenin mümin ya da kâfir değil fasık olduğu ve ebedî olarak ateşte kalacağı fikriyle ortaya çıkmıştır.⁶⁹¹ Kelamî problemlerin yanı sıra iman ve amel konusunun toplumsal tarafı da dikkat çekmektedir. Nitekim Hâricîler, tekfir meselesinde aşırıya kaçarak kendi ilkelerini benimsemeyen Müslümanlara kâfir muamelesi yapmakta ve onların mallarını, kanlarını helal görmektedir. Hâricîlere tepki olarak ortaya çıkan Mürcie ise Müslümanların birliğini önemsemiş, itikadî ve fikhî konularda dinde kolaylık sağlamaya çalışmış ve böylece özellikle Horasan ve Mâverâünnehir bölgelerinde yaşayan mevâlî tarafından destek görmüştür.⁶⁹²

Hicrî ilk üç asırda iman meselesiyle ilgili fırkaların görüşlerini ele alan eserler bulunmaktadır. Hâricî müelliflerden Rebî‘ b. Habîb’e (öl. 180/796 [?]) atfedilen *el-Câmiu’s-sahîh* adlı hadis eserinde “Bâbu fi’l-îmân ve’l-İslâm ve’s- Şerâi” bâbında; Şii müelliflerden Muhammed b. Ebî Umayr (öl. 217/832) *Kitâbü’l-imân ve’l-küfr* adlı eserinde imanla ilgili kanaatlerini belirtmişlerdir. Ehl-i hadîsten Kuteybe b. Saîd’in (öl. 240/854) *Kitâbü’l-îmân*’ı; Ahmed b. Hanbel’in *Kitâbü’l-îmân*’ı; Ebû Ubeyd Kâsım b. Sellâm’ın (öl. 224/838) *Kitâbü’l-îmân ve me‘alimihi ve sünenihi ve’stikmâlihi ve derecâtihi* adlı kitabı iman konusunda kaleme alınan müstakil eserlerin örneklerindendir.⁶⁹³ İman konusunu hadis musanniflerinden Ma‘mer b. Râşid (öl. 153/770), *Kitâbü’l-Câmi’i*’nde “Bâbü’l-îmân ve’l-islâm” adı altında,⁶⁹⁴ İbn Ebû Şeybe (öl. 235/849) ise *Musannef*’inde müstakil bir bölüm olarak “Kitâbü’l-Îmân”da ele almıştır.⁶⁹⁵ Buhârî (öl. 256/870) ve Müslim (öl. 261/875) *Sâhîh*’lerinde iman konusuna ilk kitab⁶⁹⁶ olarak yer ayırmış ve bu bölüme “Kitâbü’l-Îmân” adını

⁶⁹¹ İlyas Üzümlü, “Sıffin Savaşı”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 37/108-109.

⁶⁹² Kutlu, *Mürcie ve Tesirleri*, 219-231.

⁶⁹³ Bu örnekler ve diğer eserler için bk. Tuğba Eruçar, *Hadisçilerin İman Anlayışı* (İstanbul, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2020), 31-33.

⁶⁹⁴ Abdürrezzâk b. Hemâm, *el-Musannef*, 11/126.

⁶⁹⁵ İbn Ebû Şeybe, *el-Musannef*, 15/573.

⁶⁹⁶ “Vahyin Başlangıcı” bölümü *el-Câmiu’s-sahîh*’in girişi/önsözü gibi kabul edilmiştir. Buhârî’nin bu sebeple bu bölüme “Kitâbu Bid‘i’l-vahy” yerine “Bâbu bid‘i’l-vahy” adını vermiş olduğu

vermiştir. İbn Mâce (öl. 273/887) *Sünen*'inin "Mukaddime"sinde "İman Hakkında Bir Bâb"⁶⁹⁷ adını verdiği bölümde; Ebû Dâvûd es-Sicistânî (öl. 275/888) *Sünen*'inde "Kitâbü's-Sünne" bölümünde "Mürchie'yi Red"⁶⁹⁸ adını verdiği bâb başlığında; Ebû İsâ et-Tirmizî (öl. 279/892), *el-Câmi'u's-sahîh*'inde "Ebvâbü'l-İmân";⁶⁹⁹ Nesâî (öl. 303/915) *Sünen*'inde "Kitâbü'l-İmân ve Şerâi'ihî"⁷⁰⁰ adını verdiği bölümde iman konusuna yer vermiştir. *Kütüb-i Sitte* müelliflerinden yer vermiştir.

Kütüb-i Sitte musannifleri iman konusunu müstakil olarak ele aldıkları bölümlerde imanın mahiyeti, artması ve azalmasına delil olacak rivayetlerde bulunmuşlardır. Bu konuların yanı sıra onlar, büyük günah işleyen kimsenin durumunu; iman ve islam kavramları arasındaki münasebeti izah eden nakilleri de eserlerine almıştır. Bu nedenle *Kütüb-i Sitte*'ye yansımaları bakımından iman konusu, iman tanımı, artması ve eksilmesi, büyük günah meselesi, iman ve islam kavramları arasındaki münasebet başlıkları altında incelenecektir.

2.2.1. İmanın Tanımı Konusu

İman kelimesi sözlükte bir kişinin söylediği sözün doğru olduğunu kabul etmek;⁷⁰¹ bir şeyi ip ile bağlamak; boyun eğmek; benimsemek; güven vermek manalarına gelir.⁷⁰² Hicrî ilk üç asırdaki kelimî tartışmalar neticesinde birçok iman tanımı ortaya çıkmıştır. Her bir fırka ve bazen de bu fırkaların alt kolları kendi düşüncelerine paralel olarak iman tarifi yapmıştır. Bu iman tariflerinden birinde Cehm b. Safvân (öl. 131/748) iman marifet (Allah'ı kalple bilmek) olduğunu⁷⁰³ söylerken Muhammed b. Kerrâm (öl. 256/870) imanı kalp ile tasdik olmaksızın sadece dil ile ikrardan⁷⁰⁴ ibaret saymıştır. Ebû Hanîfe'ye (öl. 150/767) göre iman; marifet ve Rasûlü bilerek onun Allah'tan getirdiği vahyi ikrar etmektir.⁷⁰⁵ Hâricîler, Mu'tezile, Şîa ve Ashâbu'l-Hadîs imanı genel olarak "kalp ile tasdik, dil ile ikrar ve

söylenmiştir. Dolayısıyla "Kitâbü'l-İmân" *el-Câmi'u's-sahîh*'in ilk bölümü olmaktadır. Kirmânî, *Kevâkibü'd-derârî*, 1/69; İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 1/8-9, 68; Aynî, *Umdetü'l-kârî*, 1/171; Kastallânî, *İrşâdü's-sârî*, 1/121.

⁶⁹⁷ İbn Mâce, "Mukaddime", 9.

⁶⁹⁸ Ebû Dâvûd, "Sünne", 14.

⁶⁹⁹ Tirmizî, "İman", 38.

⁷⁰⁰ Nesâî, "İman", 1 (No. 4985-4986).

⁷⁰¹ İbn Manzûr, "e-m-n", 13/21; Aynî, *Umdetü'l-kârî*, 1/172; Kastallânî, *İrşâdü's-sârî*, 1/121.

⁷⁰² Fîrûzâbâdî, "e-m-n", 1176.

⁷⁰³ Eş'arî, *Makâlât*, 137; Şehristânî, *El-Milel ve'n-nihal*, 86; Bağdâdî, *el-Fark beyne'l-firak*, 156.

⁷⁰⁴ Eş'arî, *Makâlât*, 144; Bağdâdî, *el-Fark beyne'l-firak*, 166.

⁷⁰⁵ Eş'arî, *Makâlât*, 142; Bağdâdî, *el-Fark beyne'l-firak*, 149.

azalarla amel” şeklinde tanımlamışlardır.⁷⁰⁶ Esasen Hâricîlere göre iman tanımlarında yer alan rükünlerden birini terk edenin küfre düşmesi ve böylece onların mallarını ve kanlarını helal görmeleri bu tartışmaların sosyal hayata yansiyarak şiddetlenmesine sebep olmuştur. Hâricîlerin bu davranışlarının doğal karşılığı olarak amelleri imana dâhil etmeyip iman konusunda müminlerin eşit olduğunu savunan Mürcie taraftar kazanmaya başlamıştır. Diğer taraftan Irak, Horasan ve Mâverâünnehir bölgesinde Müslüman olmalarına rağmen haraç ve cizye ödeyen mevâlî de çözümü Mürcie’de bulmuştur. Zira Mürcie’ye göre ameller imanın dışındadır ve Müslüman olduğunu ifade eden birinin imanı ile diğer müminlerin hatta peygamberlerin ve meleklerin imanı eşittir. Dolayısıyla Mürcie’nin bu görüşleri, haraç ve cizye ödememek için Müslüman oldukları söylenen mevalîyi ikinci sınıf vatandaş olmaktan çıkaracak ve Arap Müslümanlarla eşit haklara sahip kılacaktır.⁷⁰⁷

İman tanımını *Kütüb-i Sitte* musanniflerinden Buhârî, *el-Câmiu’s-Sahîh*’te açık bir şekilde yapmaktadır. O, Kitâbü’l-Îmân’a “Hz. Peygamber’in “İslâm Beş Temel Üzerine Bina Edilmiştir.” Sözü” ile başlamış ve hemen sonra “İman, söz ve fiildir, artar ve eksilir.”⁷⁰⁸ demiştir. “İman İle İlgili Hususlar” bâbında “İman altmış küsur şubedir. Hayâ da imandan bir şubedir.”⁷⁰⁹ hadisini nakletmektedir. Bu rivayeti bütün *Kütüb-i Sitte* musannifleri amelin imandan olduğunu ispat için kullanmıştır.⁷¹⁰ İmanın şubelerini, bu rivayet üzerinden şerh eden Kastallânî (öl. 923/1517) şunları demektedir: “Bu hadiste iman, dalları olan bir ağaca benzetilmiştir. İmanın sözlük anlamı tasdiktir. Şer’î anlamı ise kalp ile tasdik, dil ile ikrar, bedenle ameldir. Bu şekilde imanın altmış küsur şubesi olduğunu söylemek gövde ile dallar arasındaki ilişkiye göredir. İman gövde, ameller de bu gövdenin dallarıdır. Amellere iman denilmesi mecazîdir. Zira ameller imanın yansımasıdır. Bu da imanın artıp eksileceğine göredir. Bunu kabul etmeyenlere göre ise ameller imana dâhil değildir.”⁷¹¹ Aynı hadis için İbn Battâl’ın (öl. 449/1057) yorumu ise şöyledir:

⁷⁰⁶ Ahmed Sâim Kılavuz, *İman Küfür Sınırı Tekfir Meselesi* (İstanbul: Marifet Yayınları, 2016), 19-26. Aynî, *Umdetü’l-kârî*, 1/172-175.

⁷⁰⁷ Von Wilfred Madelung, “Horasan ve Maveraünnehir’de İlk Mürcie ve Hanefiliğin Yayılışı”, çev. Sönmez Kutlu, *AÜİFD* 13 (1992), 240.

⁷⁰⁸ Buhârî, “İman”, 1.

⁷⁰⁹ Buhârî, “İman”, 2 (No. 9).

⁷¹⁰ Müslim, “İman”, 57, 58, 59, 60, 61; İbn Mâce, “Mukaddime”, 9 (No. 57-58); Ebû Dâvûd, “Sünne”, 14 (No. 4676); Tirmizî, “İman”, 7 (No. 2615); Nesâî, “İman”, 16 (No. 5004-5006).

⁷¹¹ Kastallânî, *İrşâdü’s-sârî*, 1/133.

“Tasdik, imanin mertebelerinden ilkidir. İmanın tamamlanması bunlarla olur. Buhârî konuyu tamamlamak istediği için iman kitabına alt başlıklar açarak şöyle dedi: “İmanla alakalı şeyler bâbı, cihad imandandır bâbı, namaz imandandır bâbı, zekât imandandır bâbı...”. Buhârî bu şekilde alt başlıklar açmakla “İman amel olmaksızın sözdür.” diyen Mürcie’nin görüşlerini reddetmek ve onların hata içerisinde bulunduklarını ve Kur’ân ile Sünnet’e muhalif olduklarını açıklamak istemiştir.”⁷¹² Şârihlerin de belirttiği gibi Buhârî, iman tanımı içerisinde amellerin de yer aldığını ispat sadedinde “Yemek Yedirmek İslâmdandır”,⁷¹³ “Kişinin Kendi Nefsi İçin Arzu Ettiğini Kardeşi İçin De Arzu Etmesi İmandandır”,⁷¹⁴ “Rasûlullah’ı Sevmek İmandandır”,⁷¹⁵ “İmanın Alâmeti Ensâr’ı Sevmektir”,⁷¹⁶ “Fitnelerden Kaçmak Dindendir”,⁷¹⁷ “Kişinin, Küfre Dönmeyi Ateşe Atılmak Gibi Kötü Görmesi İmandandır”,⁷¹⁸ “Hayâ İmandandır”,⁷¹⁹ “Selamı Yaymak İslâmdandır”,⁷²⁰ “Kadir Gecesini İhya Etmek İmandandır”,⁷²¹ “Cihad İmandandır”,⁷²² “Ramazan Gecelerini Nafile İbadetle Geçirmek İmandandır”,⁷²³ “Karşılığını Yalnızca Allah’tan Bekleyerek Ramazan Orucunu Tutmak İmandandır”,⁷²⁴ “Namaz İmandandır”,⁷²⁵ “Zekât İslâmdandır”,⁷²⁶ “Cenazenin Arkasından Gitmek İmandandır”,⁷²⁷ ve “Humusu Vermek İmandandır”⁷²⁸ adını verdiği bâblar açmıştır. Buhârî ile aynı gayeye matuf olarak Müslim (öl. 261/875) de imandan olduğu söylenen eylemleri ihtiva eden rivayetler⁷²⁹ naklederek amellerin imandan olduğuna deliller sunmuştur. Dolayısıyla ehl-i hadîs iman şubeleri konusunda ve *imandandır* kalıbı ile nakledilen rivayetleri, iman tanımı içerisinde amelin de yer aldığını ispat için kullanmaktadır.

⁷¹² Aynî, *Umdetü’l-kârî*, 1/202; İbn Battâl, *Şerhu Sahihi’l-Buhârî*, 1/61-62.

⁷¹³ Buhârî, “İman”, 6.

⁷¹⁴ Buhârî, “İman”, 7.

⁷¹⁵ Buhârî, “İman”, 8.

⁷¹⁶ Buhârî, “İman”, 10.

⁷¹⁷ Buhârî, “İman”, 12.

⁷¹⁸ Buhârî, “İman”, 14.

⁷¹⁹ Buhârî, “İman”, 16.

⁷²⁰ Buhârî, “İman”, 20.

⁷²¹ Buhârî, “İman”, 25.

⁷²² Buhârî, “İman”, 26.

⁷²³ Buhârî, “İman”, 27.

⁷²⁴ Buhârî, “İman”, 28.

⁷²⁵ Buhârî, “İman”, 30.

⁷²⁶ Buhârî, “İman”, 34.

⁷²⁷ Buhârî, “İman”, 35.

⁷²⁸ Buhârî, “İman”, 40.

⁷²⁹ Müslim, “İman”, 62-94.

Musannifler imanın tanımı içerisinde söz ve amelden başka *marifetin* de olduğuna delil sunmaktadır.⁷³⁰ Nitekim Müslim, “Kitâbü’l-Îmân”da “Her kim Allah’tan başka ilah olmadığını bilerek ölürse cennete girecektir.”⁷³¹ rivayetindeki *bilmeyi* kullanır. Musannif, iman tanımında *dil ile ikrarın* yer almasına şu hadisi delil olarak sunar: “Üsâme’den rivayet edildiğine göre: Rasûlullah bizi bir seriyyeye göndermişti, Cüheyne kabilesinden Hurukât’a bir sabah baskını yaptık. Derken ben bir adamı yakaladım. Adam hemen: “La ilâhe illallah.” dedi. Ama ben kendisini vurdum. Bundan dolayı kalbime bir şüphe düştü ve hâdiseyi Peygamber’e anlattım. Rasûlullah: “La ilâhe illallah, dedi mi? Sen de onu öldürdün mü?” buyurdu. Ben: “Yâ Rasûlallah! O ancak silahtan korktuğu için bu sözü söyledi.” dedim. O da: “Bâî kalbini yarsan da bu sözü gerçekten söyledi mi söylemedi mi baksaydın ya!” buyurdu. Bunu bana o kadar tekrarlardı durdu ki keşke o gün yeni Müslüman olmuş olsaydım, diye temenni ettim.”⁷³²

Ebû Dâvûd (öl. 275/888) “Kitâbü’s-Sünne” bölümünde “Mürchie’yi Red”⁷³³ adını verdiği bâb başlığında Hz. Peygamber’in “Allah’a iman nedir?” sorusuna verdiği cevabı naklederek iman tanımı yapmaktadır. Hz. Peygamber şöyle buyurmuştur: “(İman) Allah’tan başka ilah olmadığına ve Muhammed’in (s.a.v) Allah’ın elçisi olduğuna şahitlik etmek, namazı kılmak, zekâtı vermek, Ramazan orucunu tutmak ve ganimet mallarının beşte birini vermenizdir.”⁷³⁴ Böylece Ebû Dâvûd, ameli imandan ayıran Mürchie’yi reddetmekte ve ameli imana dâhil etmektedir.

İbn Mâce’nin (öl. 273/887) “Mukaddime”sinde “İman Hakkında Bir Bâb” bölümünde Hz. Ali’den şöyle bir rivayet bulunmaktadır: “Rasûlullah şöyle buyurdu: “İman: Kalb ile marifet, dil ile ikrar ve organlar ile amel etmektir.”⁷³⁵ Hadisin sıhhati konusunda tartışmalar bulunmakla birlikte bu rivayet, ehl-i hadisin kabul ettiği iman tanımını yansıtmaları bakımından önemlidir.

⁷³⁰ Buhârî, “İman”, 13.

⁷³¹ Müslim, “İman”, 43-55

⁷³² Müslim, “İman”, 158-160

⁷³³ Ebû Dâvûd, “Sünne”, 14.

⁷³⁴ Ebû Dâvûd, “Sünne”, 14 (No. 4677).

⁷³⁵ İbn Mâce, “Mukaddime”, 9 (No. 65). Hadisin sıhhati konusunda ihtilaf bulunmaktadır. Zevâid’de hadisin râvisi Ebû’s-Salt’ın zayıf olduğu hususunda âlimlerin ittifak ettikleri, bu sebeple hadisin isnadının zayıf olduğu söylenmektedir. İbnü’l-Cevzî bu hadisi mevzû kabul ederken Süyûtî ise hadisin mevzû olmadığını söylemiştir. Hatipoğlu, *Sünen-i İbni Mâce Tercemesi ve Şerhi*, 1/112-113.

Tirmizî (öl. 279/892) “Ebvâbü’l-imân” bölümünü “İnsanlarla “Lâ ilâhe illallah” deyinceye kadar savaşmakla emrolundum.”⁷³⁶ hadisi ile başlatır. Ardından Tirmizî “Rasûlullah (s.a.v.) vefat edip Ebû Bekir de halife olunca Araplardan küfre dönüp İslam’dan çıkanlar oldu. Ömer b. Hattâb, Ebû Bekir’e şöyle dedi: “Rasûlullah (s.a.v.): “Tüm insanlarla ‘Lâ ilâhe illallah’ deyinceye kadar savaşmakla emrolundum. Bunu kabul ederlerse mal ve canlarını benden kurtarırlar. Gizli durumlarının hesabı Allah’a kalmıştır.” demesine rağmen sen bu insanlarla nasıl savaşacaksın?” Ebû Bekir de şu karşılığı verdi: “Namaz ile zekâtı birbirinden ayıranlara karşı vallahi savaşacağım çünkü zekât malın hakkıdır. Allah’a yemin ederim ki Rasûlullah’a (s.a.v.) verdikleri bir deve yularını bana vermezlerse bu yüzden kendileriyle savaşırım.” Bunun üzerine Ömer b. Hattâb şöyle dedi: “Vallahi durum böyle iken Allah’ın, Ebû Bekir’in göğsüne ferahlık verdiğini gördüm savaş konusunda kendisinin hak üzerinde olduğunu anladım.”⁷³⁷ Tirmizî, namazı ve zekâtı birbirinden ayırmayan Hz. Ebu Bekir örneğinden hareketle amellerin imandan soyutlanamayacağını açıklamıştır. Tirmizî’nin bu tutumunu siyaseten okumak da mümkündür. Zira daha önce de değinildiği üzere haraç ve cizye ödememek için Müslüman oldukları söylenen kimseler, dil ile ikrarın imanın tezahürü için yeterli olduğunu söyleyen Mücie’nin yanında yer almaktadır. Dolayısıyla bu kişiler, Müslüman olduklarını söyleyip amel etmeseler bile kendilerinin Müslüman kabul edilmesi gerektiğini savunmaktadır. Siyasî nedenlerle zekât vermek istemeyenlere nasıl ki Hz. Ebû Bekir karşı durmuşsa, Tirmizî de siyasî saiklerle imanın amelden ayrılmasına itiraz etmiştir.

Nesâî (öl. 303/915): “Rasûlullah’a (s.a.v.): “Hangi amel daha değerlidir?” diye soruldu. “Allah ve Rasûlüne imandır.” buyurdular.”⁷³⁸ hadisini naklederek imanın bizatihi amel olduğunu ifade etmiş olmaktadır. Nesâî’nin bu tanımını Buhârî, niyetle ilişkilendirir. “Kitâbü’l-Îmân”a “Ameller Niyetlere ve Sevap Elde Etme İsteğine Göredir, Herkes İçin Niyet Ettiği Vardır” adında bir bâb açan Buhârî, abdest, namaz, zekât, hac, oruç ve (diğer) hükümler gibi niyetin de imanın içine girdiğini söyler.⁷³⁹ Buhârî niyeti hususen iman konusunun içerisinde değerlendirmiştir. Zira iman

⁷³⁶ Tirmizî, “İman”, 38 (2606).

⁷³⁷ Tirmizî, “İman”, 1 (No. 2607).

⁷³⁸ Nesâî, “İman”, 1 (No. 4985-4986).

⁷³⁹ Buhârî, “İman”, 41.

amelse ve ameller de bir niyete göre yapılıyorsa iman konusu da bunun içine dâhil edilmelidir. Niyet aynı zamanda kalbin amelidir. Böylece Buhârî, “iman, kalbin inanması olmasa da dil ile söylemektir” diyen Mürcie’ye reddiyede bulunmaktadır.⁷⁴⁰

Sonuç olarak *Kütüb-i Sitte* musannifleri, Mürcie’nin iddiasının aksine, amelden bağımsız bir şekilde imanın tanımı yapılamayacağına delil olan hadisleri rivayet etmişlerdir.

2.2.2. İmanın Artması ve Eksilmesi Konusu

İmanda artma veya eksilme meselesi esasında iman tanımı ile doğrudan ilişkilidir. İmanın sadece marifet olduğunu veya marifetle birlikte dilin ikrarı olduğunu kabul edenlere göre imanda artma ve eksilme olmaz. İman tanımını “kalp ile tasdik, dil ile ikrar ve amel” üzerine inşa edenler imanın artıp eksildiğini iddia ederler. İmanda artma ve azalma olmayacağı iddiası genellikle Mürcie’ye aittir. Zira onlar imanın tanımına amelleri dâhil etmedikleri için, kalp ile tasdik ve dil ile ikrarın herkes açısından eşit olduğunu ileri sürerler. Nitekim Mürcie’nin öncülerinden olan Gaylân ed-Dımaşkî (öl. 120/738 civarı),⁷⁴¹ ve Cehm b. Safvân’a (öl. 128/745-46)⁷⁴² göre iman bir bütündür, ne artar ne de azalır. Mâlik (öl. 179/795) gibi düşünen ulemanın bir kısmı ise Allah’ın Kur’ân’da imanın artmasından bahsettiğini fakat azalmasından söz etmediğini, bu sebeple imanın eksilmeyi kabul etmeyeceğini iddia eder. Zira iman eksilirse bu durumda tamamen yok olur. Ehl-i sünnetten diğer bir grup ise imanın hem artacağı hem de azalacağını savunur. Çünkü artışı kabul eden her şey zorunlu olarak eksilmeyi de kabul eder. Bununla birlikte iman taatlerle artar günahlarla eksilir.⁷⁴³ Ehl-i hadîs ise iman tanımına amelleri dâhil ettiği ve amel bakımından herkesin birbirinden farklı olduğu neticesinde imanın amellere bağlı olarak artıp azalacağını kabul eder.

⁷⁴⁰ İbn Battâl, *Şerhu Sahîhi’l-Buhârî*, 1/120; İbn Hacer, *Fethu’l-bârî*, 1/135; Aynî, *Umdetü’l-kârî*, 1/483-484; Kastallânî, *İrşâdü’s-sârî*, 1/215, 217.

⁷⁴¹ Watt, *İslâm Düşüncesi*, 137.

⁷⁴² Şehristânî, *El-Milel ve’n-nihal*, 86.

⁷⁴³ Kirmânî, *Kevâkıbü’d-derârî*, 1/70; İbn Hacer, *Fethu’l-bârî*, 1/46; Aynî, *Umdetü’l-kârî*, 1/180-183; Kastallânî, *İrşâdü’s-sârî*, 1/122-125.

Küttüb-i Sitte musannifleri imanın artıp eksildiğini telif ettiği eserlerdeki bâb başlıklarına taşıyarak delillendirmeye çalışmıştır.⁷⁴⁴ *el-Câmiu's-Sahîh*'te Buhârî, bu konuya "İman hem söz hem de fiildir, artar ve eksilir."⁷⁴⁵ diyerek başlar. Ardından "İmanlarına iman katsınlar diye..."⁷⁴⁶ "Onların hidâyetini arttırdık."⁷⁴⁷ "Allah iman edenlerin hidâyetini arttırır."⁷⁴⁸ "Doğru yolda olanların hidâyetini arttırmış ve onlara takvalarını vermiştir."⁷⁴⁹ "İman edenlerin imanı artsın diye..."⁷⁵⁰ "(Münafıklar): 'Bu (inen sûre) hanginizin imanını arttırdı?' (derler.) Gerçek şu ki (bu inen sûre) iman edenlerin imanını arttırmıştır."⁷⁵¹ "(Münafıklar müminlere): 'Onlardan (size saldırmak üzere gelen Kureyşlilerden) korkun.' derler. Oysa bu iman edenlerin imanını arttırır."⁷⁵² ayetlerini imanın artmasına delil olarak kullanır. Ayrıca o, "İmanın Artması ve Eksilmesi"⁷⁵³ ismini verdiği bâbda bu ayetlerden farklı olarak "Bugün size dininizi tamamladım."⁷⁵⁴ ayetini de kullanmaktadır. Şârihler bu durumu ilk bâbda zikredilen ayetlerden imanda artmanın anlaşıldığı, bir şeyin tamam olmasının o şeyin eksilmesine delalet ettiği, dolayısıyla imanda azalma olacağına delil getirildiği şeklinde açıklamıştır.⁷⁵⁵ İmanın artması ve eksilmesi konusunda Hz. İbrahim'in: "Kalbim mutmain olsun diye..."⁷⁵⁶ sözünü kullanan musannif Abdullah b. Mes'ûd'un (öl. 32/652-53): "Yakîn, imanın tamamıdır."⁷⁵⁷ ve Abdullah b. Ömer'in (öl. 73/693): "Kişi, içine sinmeyen şeyi terk etmedikçe takvanın hakikatine ulaşamaz."⁷⁵⁸ ifadeleri ile imanın kalbî bir amel olduğuna işaret etmektedir. Ona göre marifet kalpte oluşmaktadır ve marifet arttıkça iman da artmaktadır. Nitekim Muâz b. Cebel (öl. 17/638) şöyle demiştir: "Otur da bir saat iman edelim."⁷⁵⁹ Ayrıca Buhârî "Marifet kalbin fiilidir."⁷⁶⁰ diyerek Kerrâmiye'nin iddia ettiği gibi imanın yalnızca

⁷⁴⁴ Ebû Dâvûd, "Sünne", 15; Tirmizî, "İman", 6; Nesâî, "İman", 18.

⁷⁴⁵ Buhârî, "İman", 1.

⁷⁴⁶ el-Fetih 48/4.

⁷⁴⁷ el-Kehf 18/13.

⁷⁴⁸ Meryem 19/76.

⁷⁴⁹ Muhammed 47/76.

⁷⁵⁰ el-Müddessir 74/31.

⁷⁵¹ et-Tevbe 9/124.

⁷⁵² Âl-i İmrân 3/173.

⁷⁵³ Buhârî, "İman", 33.

⁷⁵⁴ el-Mâide 5/3.

⁷⁵⁵ Aynî, *Umdetü'l-kârî*, 1/399.

⁷⁵⁶ el-Bakara 2/260.

⁷⁵⁷ Buhârî, "İman", 1.

⁷⁵⁸ Buhârî, "İman", 1.

⁷⁵⁹ Buhârî, "İman", 1.

⁷⁶⁰ Buhârî, "İman", 13.

dil ile ikrardan ibaret olamayacağını buna kalben tasdikini de eklenmesi gerektiğini ispat sadedinde Hz. Peygamber'in: "Allah'ı en iyi bileniniz benim."⁷⁶¹ buyruğunu delil olarak kullanmıştır. Aynı zamanda bu hadis, Allah hakkındaki bilginin dereceleri farklı olduğu için iman artma ve eksilmesine delil olmaktadır.⁷⁶²

Musannifler, *hardal tanesi* veya *zerre* miktarı ile ifade edilen imana ilişkin hadisleri, iman en azına ve bununla birlikte imanda artma ve azalmaya işaret olarak rivayet etmiştir. "İman Ehlinin Ameller Bakımından Birbirlerine Üstünlüğü"⁷⁶³ ismini verdiği bâbda Buhârî, "Cennetlikler cennete, cehennemlikler de cehenneme girdikten sonra Allah Teâla: "Kalbinde hardal tanesi ağırlığınca imanı olanı (cehennemden) çıkarın!" buyurur."⁷⁶⁴ hadisini rivayet eder. Buhârî bu minvalde: "Kalbinde arpa tanesi ağırlığınca iyilik bulunup da "Lâ ilâhe illallah" diyen kimse cehennem ateşinden çıkar. Kalbinde buğday ağırlığınca iyilik olup da "Lâ ilâhe illallah" diyen kişi cehennem ateşinden çıkar. Kalbinde zerre ağırlığınca hayır bulunan kimse "Lâ ilâhe illallah" derse sonunda cehennem ateşinden çıkar."⁷⁶⁵ hadisini de nakleder. Benzer şekilde İbn Mâce (öl. 273/887) "Kalbinde hardal tanesi ağırlığınca kibir bulunan kimse cennete, kalbinde hardal tanesi ağırlığınca iman bulunan kimse ateşe girmeyecektir."⁷⁶⁶ Hadisini rivayet eder. Bu rivayetlerde aynı zamanda Mürcie'ye reddiye vardır. Nitekim onlar kalpte iman bulunduğu sürece günahın kişiye zarar vermeyeceğini dolayısıyla cehenneme girmeyeceğini savunur. Oysa hadisten günahkâr müminin cehenneme gireceği anlaşılmaktadır. Yine bu rivayetlerle Mu'tezile'ye de reddiyede bulunmaktadır. Zira onlar günahkâr müminin cehennemde ebediyen kalacağını iddia ederken hadis metninden bunun aksi anlaşılmaktadır.⁷⁶⁷ Buhârî'nin bu konuda rivayette bulunduğu bir diğer hadiste ise Hz. Peygamber şöyle buyurmuştur: "Rüyamda insanların bana arz edildiğini gördüm. Üzerlerinde gömlekler vardı. Kimisinin gömleği göğsüne kadardı, kimisinin ise daha kısaydı. Ömer b. Hattâb da bana arz edildi, üzerinde yerlere sürünen bir gömleği vardı." Ashâb: "Bu rüyayı nasıl yorumladın?" diye sorunca Hz. Peygamber: "Din

⁷⁶¹ Buhârî, "İman", 13 (No. 20).

⁷⁶² İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 1/69; Aynî, *Umdetü'l-kârî*, 1/265; Kastallânî, *İrşâdü's-sârî*, 1/147.

⁷⁶³ Buhârî, "İman", 15.

⁷⁶⁴ Buhârî, "İman", 15 (No. 22).

⁷⁶⁵ Buhârî, "İman", 33 (No. 44); Müslim, "İmân", 325; Nesâî, "İmân", 18 (No. 5010).

⁷⁶⁶ İbn Mâce, "Mukaddime", 9 (No. 59-60).

⁷⁶⁷ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 1/73; Aynî, *Umdetü'l-kârî*, 1/275-276; Kastallânî, *İrşâdü's-sârî*, 1/152-153.

ile.’.”⁷⁶⁸ Nevevî bu rivayetle ilgili olarak: “Hadis amellerin imandan olduğuna, din ile imanın aynı manada olduğuna ve iman ehlinin bu hususta birbirlerinden farklı olduğuna delalet etmektedir.”⁷⁶⁹ şeklinde yorumda bulunmaktadır.

İbn Mâce (öl. 273/887) ise *Sünen*’inin “Mukaddime”sinde “İman Hakkında Bir Bâb”⁷⁷⁰ adını verdiği bölümde Cündeb b. Abdullah’ın: “Biz erginliğine girmek üzere olan gençler iken Peygamber (s.a.v) ile beraberdik. Kurân’ı öğrenmeden önce imanı öğrendik. Ondan sonra Kurân’ı öğrendik. Kurân sayesinde de imanımız ziyadeleşti.”⁷⁷¹ sözlerini aktarır. İbn Mâce sahâbe kavli olarak Ebû Hureyre ve İbn Abbâs’ın⁷⁷² yanı sıra Ebu’d-Derdâ’nın⁷⁷³ “İman fazlaşır ve eksilir.” şeklindeki sözlerini naklederek imanda artmanın olacağını izah etmekte ve Mürcie’ye reddiyede bulunmaktadır. Ebû Dâvûd (öl. 275/889) imanda artma ve eksilmenin olacağına delil olarak “İmânın Artıp Eksildiğinin Delili”⁷⁷⁴ adını verdiği başlık altında rivayetler nakletmiştir. Musannif bu başlık altında ilk olarak Hz. Peygamber’in kadınlara: “Dini ve akli noksan olup akıllı bir erkeğe sizden daha çok galebe çalan görmedim.”⁷⁷⁵ şeklindeki hitabını kullanmıştır. Burada onun amacı dinin noksan olabileceğini hadislerle delillendirmektir. Tirmizî (öl. 279/892) de aynı rivayeti “İmanın Kemale Ermesi, Artması ve Eksilmesi” adını verdiği bâbda *sahîh*, *garîb*, *hasen* kaydıyla nakletmiştir.⁷⁷⁶ Böylece her musannif, hadis rivayetleri ile imanda artma ve azalma olacağına delil getirmiştir.

Musannifler, imandaki artma ve eksilmenin “Müminlerin iman bakımından en kâmil olanları ahlâk bakımından en güzel olanıdır.”⁷⁷⁷ rivayetinde olduğu gibi kemal bakımından gerçekleştiğini ifade eder. Yine “Kendiniz için arzu ettiğinizi din kardeşiniz için de istemedikçe iman etmiş olamazsınız.”⁷⁷⁸ hadisinde olduğu gibi “iman etmiş olamazsınız” fiili ile nakledilen hadisler de imandaki artmanın nicelik

⁷⁶⁸ Buhârî, “İman”, 15 (No. 23).

⁷⁶⁹ Aynî, *Umdetü’l-kârî*, 1/277.

⁷⁷⁰ İbn Mâce, “Mukaddime”, 9.

⁷⁷¹ İbn Mâce, “Mukaddime”, 9 (No. 61).

⁷⁷² İbn Mâce, “Mukaddime”, 9 (No. 74). Hadisin isnadının zayıf olduğu Zevâid’de beyan edilmiştir. Hatipoğlu, *Sünen-i İbni Mâce Tercemesi ve Şerhi*, 1/122-124.

⁷⁷³ İbn Mâce, “Mukaddime”, 9 (No. 75).

⁷⁷⁴ Ebû Dâvûd, “Sünne”, 15.

⁷⁷⁵ Ebû Dâvûd, “Sünne”, 15 (No. 4679).

⁷⁷⁶ Tirmizî, “İman”, 6 (2613).

⁷⁷⁷ Ebû Dâvûd, “Sünne”, 15 (No. 4682); Tirmizî, “İman”, 6 (No. 2612).

⁷⁷⁸ Müslim, “İman”, 71; İbn Mâce, “Mukaddime”, 9 (No. 66-68); Nesâî, “İman”, 19 (No. 4930).

değil nitelik yani kemal açısından gerçekleştiğine işaret etmektedir. “Sizden kim bir kötülük görürse onu eliyle düzeltmeye çalışsın. Buna gücü yetmezse diliyle düzeltmeye çalışsın. Ona da gücü yetmezse kalbiyle buğz etsin ki bu da imanın en zayıfıdır.”⁷⁷⁹ hadisinde açıkça anlaşıldığı üzere imandaki olgunluk kişiden kişiye değişebilmektedir ve bu da imanda artma ve eksilmenin gerçekleşeceğine delildir. Nitekim Buhârî de imanın artabileceğine delil olarak “Allah için sevmek ve Allah için buğzetmek imandandır.”⁷⁸⁰ sözünü delil olarak getirmiştir. Zira sevmenin ve buğzetmenin derecesi farklı farklıdır. Dolayısı ile herkesin imanı aynı olgunluk derecesinde değildir. Burada musanniflerin, imanın kemale ermesini vahyin tamamlanmasından önce ve sonra diye taksim ettiği söylenebilir. Nitekim Tirmizî (öl. 279/892), Zührî’ye “Allah’tan başka ilah yoktur diyen cennete girecektir” hadisi sorulunca: “Bu durum İslâm’ın başlangıcında farzların emir ve yasakların inmesinden önce idi.”⁷⁸¹ dediğini nakleder. Ebû Dâvûd (öl. 275/889) ise, bu kanaati destekler mahiyette, kible değişmeden önce vefat eden kişilerin kıldığı namazların ne olacağı ile ilgili rivayeti delil olarak kullanılır. Hz. Peygamber Kâbe’ye doğru namaz kılmaya başlayınca: “Ey Allah’ın Rasûlü Beytül-Makdis’e doğru namaz kılarken vefat etmiş olan kimselerin durumu ne olacak?” diye sorulur. Bunun üzerine: “*Allah imanınızı asla zayi edecek değildir.*”⁷⁸² ayeti nazil olur.⁷⁸³ Böylece din kemale erinceye kadar yeni emirlere muhatap olan sahâbe ile din tamamlandıktan sonra Müslüman olanlar arasında fark olduğu anlatılmak istenir. İslâm dininin farzlar açısından tamamlandığı ve böylece topyekûn bir şekilde iman ve amel bütünlüğünün sağlanması gerektiği de Hz. Ömer’in yanına gelen Yahudi bir adamla arasında geçen diyalogla anlatılmaya çalışılır. Rivayete göre Hz. Ömer’in yanına bir Yahudi gelir ve: “Ey Müminlerin emiri! Kitab’ınızda okuduğunuz bir ayet var ki eğer o ayet biz Yahudilere inmiş olsaydı o günü bayram ilan ederdik.” der. Hz. Ömer: “Hangi ayet?” diye sorunca Yahudi: “...*Bugün sizin için dininizi kemale erdirdim, size nimetimi tamamladım, sizin için din olarak İslâmiyet’i beğendim...*”⁷⁸⁴ ayetini okur. Bunun üzerine Hz. Ömer: “Ben bu ayetin indiği yeri ve indiği günü iyi biliyorum. Bu ayet

⁷⁷⁹ Müslim, “İman”, 78; Ebû Dâvûd, “Sünne”, 15 (No. 4681); Nesâî, “İman”, 17 (No. 5007-5009).

⁷⁸⁰ Buhârî, “İman”, 1.

⁷⁸¹ Tirmizî, “İman”, 17 (No. 2638).

⁷⁸² el-Bakara 2/143.

⁷⁸³ Ebû Dâvûd, “Sünne”, 15 (No. 4680).

⁷⁸⁴ el-Mâide 5/3.

Arafat'ta ve Cuma günü indirilmiştir.” der.⁷⁸⁵ Dolayısıyla kişinin, Allah'ın mükellef tuttuğu tüm farzları yerine getirdiğinde kâmil anlamda mümin olacağı açığa çıkmaktadır. Neticede musannifler imanın artacağı ve eksileceğine ancak bu durumun imanın kemali ile ilişkili olduğuna dair rivayetlerde bulunmuştur. Aynı zamanda onlar bu tutumları ile imanda artma ve eksilmeyi kabul etmeyen Mürcie'nin görüşlerini reddetmiş olmaktadır.

2.2.3. İman-islâm İlişkisi Konusu

İman ve islâm kavramlarının ne olduğu, iki kavramın birbirinin yerine kullanılması, her iki kavramın aynı yahut ayrı manaları muhtevi olması imanla ilgili olarak gündeme gelen meselelerdendir. Âlimler, islâm ve iman kelimelerinin aynı manaya gelip gelmediği konusunda ihtilaf etmişlerdir. Muhaddisler ve kelamcıların bir kısmı ile Mu'tezile, iman ile islâmın aynı olduğu görüşündedir. Fakat ulemanın büyük çoğunluğu her ikisinin manalarının farklı olduğunu söylemiştir.

Kütüb-i Sitte musannifleri iman ve islâmı ayırırken Cibrîl hadisini delil olarak kullanmaktadır. Hadise göre iman “Allah’a, meleklerine, kitaplarına, rasûllerine, ahiret gününe, hayır ve şerriyle kadere inanmak”; İslâm ise “Allah’tan başka ilah olmadığına, Hz. Muhammed’in onun rasûlü ve kulu olduğuna şehadet getirmek, namaz kılmak, Ramazan orucunu tutmak, zekât vermek ve hacca gitmek.”tir.⁷⁸⁶ Mürcie ise bu rivayeti kabul etmez. Zira bu kabul iman ve islâmı ayırmak demektir. Oysa onlara göre iman ve islâm aynı anlamda olup ameller hem imanın hem de islâmın dışındadır. Böylece ne imanda ne de islâmda artma ve azalma olur.⁷⁸⁷ Ancak musannifler iman ve islâmın farklı şeyler olabileceği gibi her ikisinin de amelden azade olamayacağına dikkati çekmiştir. Nitekim Mürcie'nin bu görüşüne itiraz sadedinde Tirmizî (öl. 279/892), “Ebvâbü'l-imân”a “İmana Farzların Eklenmesi Hakkında Gelen (Hadis)ler”⁷⁸⁸ başlığı atarak islâmın olduğu kadar imanın da farz ibadetlerle ilişkili olduğunu ifade etmiştir. Cibrîl hadisinden⁷⁸⁹ sonra mümin ve

⁷⁸⁵ Nesâî, “İman”, 18 (No. 4926).

⁷⁸⁶ Müslim, “İman”, 1-7; İbn Mâce, “Mukaddime”, 9 (No. 63-65); Tirmizî, “İman”, (No. 2610); Nesâî, “İman”, 5-6 (No. 4990, 4991).

⁷⁸⁷ Mâtürîdî, *Kitâbü't-tevhîd*, 580-591.

⁷⁸⁸ Tirmizî, “İman”, 5 (2611).

⁷⁸⁹ Nesâî, “İman”, 5-6 (No. 4990-4991).

Müslüman'ın farklı tanımlarının⁷⁹⁰ yapıldığı hadisleri nakleden Nesâî (öl. 303/915) bu yöntemi ile *Kütüb-i Sitte* müellifleri içerisinde bu iki kavramı birbirinden ayırma çabasının en çok görüldüğü muhaddis olmaktadır. Bu noktada Nesâî'nin iman konusunu sünen türü eserlerin bir parçası olarak görmediği düşünülebilir. Bu sebeple konuyu hukukî bir zeminde işlemek adına tanımlamalar üzerinden işlediği dikkati çekmektedir. Zira dünyada insanlara uygulanacak hükümler açısından iman yalnızca ikrardan ibaret olduğu söylenmiştir. Bir kimse iman ettiğini söylerse ona dünyada İslâm ahkâmı uygulanır ve puta tapmak gibi açık bir eylemi bulunmadıkça kendisinin kâfir olduğuna hükmedilmez.⁷⁹¹

Buhârî Cibrîl hadisini, iman ve islâmın aynı kavramlar olduğunu ispatlamak için kullanmaktadır. Buhârî, bu tavrını “Cebrail’in Hz. Peygamber’e İman, İslâm, İhsan ve Kıyametin Bilgisi Hakkında Soru Sorması ve Hz. Peygamber’in Bunları Ona Açıklaması”⁷⁹² ismini verdiği bâb başlığı altında göstermiştir. Başlığın hemen ardından “Daha sonra Hz. Peygamber: ‘Cibrîl, size dininizi öğretmek için geldi.’ buyurdu. Hz. Peygamber, Cebrail’in sorduğu tüm konuları din olarak kabul etmiştir.” diyerek iman ve islâmın din olarak aynı şey olması gerektiğine işaret etmektedir. Musannif cümlelerin devamında “Hz. Peygamber’in Abdulkays heyetine imanı açıklaması ve Yüce Allah’ın şu ayeti: “*Kim İslâm’dan başka din ararsa, bu kendisinden asla kabul edilmez.*”⁷⁹³ ifadelerini kullanmıştır. Böylece o, Rasûlullah’ın, Cebrail’in imana yönelik sorusuna verdiği cevabın⁷⁹⁴ aynısını Abdulkays heyetinin İslâm’a yönelik sorduğu soruya⁷⁹⁵ da verdiğinden hareketle imanla islâmın aynı şey olduğunu beyan etmektedir. O bu konuda o kadar ısrarcıdır

⁷⁹⁰ Nesâî, “İman”, 7-15 (No. 4992-5003).

⁷⁹¹ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 1/46; Aynî, *Umdetü'l-kârî*, 1/173-176; Kastallânî, *İrşâdü's-sârî*, 1/122-124.

⁷⁹² Buhârî, “İman”, 37.

⁷⁹³ Âl-i İmrân 3/85.

⁷⁹⁴ “Bir gün Hz. Peygamber’e bir adam gelerek: “İman nedir?” diye sordu. Hz. Peygamber: “Allah’a, meleklerine, ona kavuşmaya, peygamberlerine ve yeniden dirilmeye inanmandır.” karşılığını verdi. Adam: “İslâm nedir?” diye sorunca Hz. Peygamber: “Allah’a ibadet etmen ve ona hiçbir şeyi ortak koşturman, namaz kılman, farz olan zekâtı vermen ve Ramazan orucunu tutmandır.” buyurdu.” Buhârî, “İman”, 37 (No. 50).

⁷⁹⁵ “Hz. Peygamber Abdulkays heyetine Allah’a iman etmeyi emretti ve: “Yalnızca Allah’a iman nedir bilir misiniz?” diye sordu. Onlar: “Allah ve Rasûlü daha iyi bilir.” dediler. Hz. Peygamber şöyle buyurdu: “Allah’tan başka ilah olmadığına ve Muhammed’in Allah’ın elçisi olduğuna şahitlik etmek, namaz kılmak, zekât vermek, Ramazan orucunu tutmak ve ganimetin beşte birini vermektir.” Buhârî, “İman”, 40 (No. 53).

ki *el-Câmiu's-Sahîh*'te “İmanın Kapsamında Olan Hususlar”⁷⁹⁶ bâbının ardından imanın şubelerinden bahsettiği hadislerde “Müslüman, Müslümanların Dilinden ve Elinden Selamette Olduğu Kişidir”,⁷⁹⁷ “İslâm'ın Hangisi En Faziletlidir?”,⁷⁹⁸ “Yemek Yedirmek İslâm'dandır”⁷⁹⁹ başlıklarında *islâm* kelimesini; “Kendisi İçin İstedliğini Başkası İçin de İstemek İmandandır”,⁸⁰⁰ “Allah'ın Rasûlünü Sevmek İmandandır”⁸⁰¹ bâblarında *imanı* ve “Fitnelerden Kaçmak Dindendir”,⁸⁰² “Allah'ın En Çok Sevdiği Din (Amel) Devamlı Olanıdır”⁸⁰³ başlıklarında *din* kelimesini kullanmıştır. Buhârî bu şekilde iman, islâm ve dinin birbirinin yerine kullanılabileceği görüşünde olduğunu göstermektedir. Nitekim “Duanız İmanınızdır”⁸⁰⁴ adını verdiği bâbın hemen ardından “İslâm beş şey üzerine bina edilmiştir.”⁸⁰⁵ hadisini naklederek imanla ilgili bir başlık altında islâmı anlatan rivayette bulunmak suretiyle her iki kelimeyi de aynı mana için kullanmıştır. Müslim (öl. 261/875) de “Kitâbü'l-İmân”da Cibrîl hadisinin⁸⁰⁶ yanı sıra Abdulkays heyeti ile ilgili rivayetleri⁸⁰⁷ de nakleder. Müslim'in iman ve islâm ayrımını okuyucusuna bırakmış olması muhtemeldir. Zira onun iman ve islâm kelimelerini ihtiva eden rivayetleri sıralamaasından iki kavramı tam olarak birbirinden ayırmanın da aynı kabul etmenin de pek mümkün görünmediği anlaşılmaktadır.

Musannifler iman ve islâmın ayrı şeyler olduğuna delil olarak: “Zina eden kişi mü'min olduğu halde zina etmez. Hırsızlık eden de mü'min olarak hırsızlık edemez ama tevbe ettiği takdirde tevbesinin kabulü umulur.”⁸⁰⁸ rivayetini de kullanır.⁸⁰⁹ Mürcie bu hadisi Kur'ân'a aykırı olduğu gerekçesiyle reddetmektedir. Nitekim ehl-i hadîs tarafından Mürcie'den sayılan⁸¹⁰ Ebû Hanîfe bu konuda: “Onların rivayet ettikleri bu haber Kur'ân'a muhaliftir. Çünkü Allah; Kur'ân'da:

⁷⁹⁶ Buhârî, “İman”, 3.

⁷⁹⁷ Buhârî, “İman”, 4.

⁷⁹⁸ Buhârî, “İman”, 5.

⁷⁹⁹ Buhârî, “İman”, 6.

⁸⁰⁰ Buhârî, “İman”, 7.

⁸⁰¹ Buhârî, “İman”, 8.

⁸⁰² Buhârî, “İman”, 12.

⁸⁰³ Buhârî, “İman”, 32.

⁸⁰⁴ Buhârî, “İman”, 2.

⁸⁰⁵ Buhârî, “İman”, 2 (No. 8). Aynî, *Umdetü'l-kârî*, 1/196.

⁸⁰⁶ Müslim, “İman”, 1-7.

⁸⁰⁷ Müslim, “İman”, 23-28.

⁸⁰⁸ Tirmizî, “İman”, 11 (No. 2625); Müslim, “İman”, 100-105.

⁸⁰⁹ Hadis hakkındaki tartışmalar için bk. Kutlu, *Selefilîğin Fikrî Arka Planı*, 160-163.

⁸¹⁰ Buhârî, *Târîhu'l-kebîr*, 8/81.

“Zina eden kadın ile zina eden erkeğin her birine yüz sopa vurun. Allah’a ve âhiret gününe inanıyorsanız, Allah’ın dinini uygulama hususunda o ikisine karşı merhamet duygusuna kapılmayın. Mü’minlerden bir topluluk da onların cezalandırılmasına şahit olsun.”⁸¹¹ ayetinde zâni ve zâniyeden iman vasfını nefyetmemiştir. Keza: “İçinizden zina eden iki kimseye eziyet edin, tövbe edip düzelirlerse onları bırakın...”⁸¹² ayetinde Allah, “sizden” kaydı ile Yahudi ve Hristiyanları değil, Müslümanları kastetmektedir. O halde Kur’ân’ın hilafına Hz. Peygamber’den hadis nakleden herhangi bir kimseyi reddetmek, Hz. Peygamber’i reddetmek ve onu tekzip etmek demek değildir. Bilakis Hz. Peygamber adına bâtilı rivayet eden kimseyi reddetmek demektir.”⁸¹³ şeklinde beyanda bulunmaktadır. Ancak ehl-i hadîs bu minvaldeki: “İnsan zina edince iman kendisinden çıkarak (başının) üstünde bir bulut gibi olur (orada bekler durur). Zinadan çekilince iman da ona döner.”⁸¹⁴ hadisini kişinin mümin olmasının Müslüman olmasından başka bir şey olduğunu ifade etmek için kullanılır. Nitekim Tirmizî (öl. 279/892) bu hadis ile ilgili olarak: “Ebû Cafer Muhammed b. Ali’nin şöyle dediği rivayet olunmuştur: “Bu konuda imandan islâma çıkış vardır.”.”⁸¹⁵ Tirmizî *hasen garîb sahîh* kaydıyla: “Kim bir suç işler de cezasını bu dünyada çekerse Allah ahirette kuluna cezayı ikileyerek tekrar etmez. Kim bir suç işler de Allah onu örter ve kendisini affederse, kıyamet günü o kulunu tekrar cezalandırmaz. Affetmesi ve bağışlaması cezalandırmasından daha çoktur.”⁸¹⁶ hadisini naklettikten sonra: “İlim adamlarının görüşü bu hadise göredir. Zina hırsızlık ve şarap içme yüzünden kişinin kâfir olacağına hüküm veren bir âlim tanımıyoruz.”⁸¹⁷ demektedir. Binaenaleyh Zührî: “De ki: Siz (hâlâ) iman etmediniz; ancak İslâm olduk deyin.” İman henüz kalplerinize girmiş değildir.”⁸¹⁸ ayet-i kerimesi hakkında şöyle der: “Biz (bu ayetle) İslâmın kelime-i şehadet (getirmek) olduğu, imanın da bununla amel etmek olduğu anlamına geldiğine inanırdık.”⁸¹⁹ demektedir. Bu sözlerden anlaşılan: ikrar, dünyevî hükümlerin uygulanabilmesi için gereklidir. Zina ve hırsızlık gibi suçları işleyen kimseye cezası uygulanırsa bu ceza

⁸¹¹ Nûr 24/2.

⁸¹² en-Nisâ 4/16.

⁸¹³ Ebû Hanîfe, *el-Âlim ve'l-müteallim (İmâm-ı A'zam'ın Beş Eseri içinde)*, 24.

⁸¹⁴ Ebû Dâvûd, “Sünne”, 15 (No. 4690).

⁸¹⁵ Tirmizî, “İman”, 11 (No. 2625).

⁸¹⁶ Tirmizî, “İman”, 11 (No. 2626).

⁸¹⁷ Tirmizî, “İman”, 11 (No. 2626).

⁸¹⁸ el-Hucurât 49/14.

⁸¹⁹ Ebû Dâvûd, “Sünne”, 15 (No. 4684).

onun günahına kefarettir. Dolayısıyla kişi Müslüman olduğunu söylediği halde bahsi geçen suçları işlerse olursa cezayı hak etmiş olur. Bu anlamda İslâm imandan ayrılır. Yani kişi Müslüman kalır fakat imanında noksanlık hâsıl olur. Mevzu daha ziyade imanın aşikâr olması bakımından Müslüman olmaktır. Zira Hz. Peygamber kendisinden gelerek ganimetten pay isteyen müellefe-i kulûbdan bir gruba imanlarını artırmak için pay vermiş fakat orada bulunanlardan birini Müslüman kabul ettiği halde ona pay vermemiştir.⁸²⁰ Hz. Peygamber'in bu ayrımı yapması kişilerin kalben inanıp inanmadığının bilinemeyeceğini izhar etmek içindir. Hattâbî bu konuda: “Doğru olan bu kelama kayıt düşülmesidir, mutlak olarak böyle bir şey denilmez. Şöyle ki; Müslüman bazı durumlarda mümin olur bazı durumlarda olmaz. Mümin ise bütün hallerde Müslümandır. O halde her mümin Müslümandır ancak her Müslüman mümin değildir. Kelimelerin manalarını böyle düşünürsen ayetlerin tevilini doğru bir şekilde anlamış, ayetlerin yorumlanmasında orta yolu tutmuş olursun ve ayetlerin farklı yorumlanması ihtimali ortadan kalkar. İmanın aslı tasdikten ibarettir. İslâm ise teslim olmak ve boyun eğmek demektir. Kişi bazen dış görünüş itibarıyla Müslüman hakikatte ise itaatkâr biri olmayabilir. Bazen hakikatte iç âleminde doğru olup, dış görünüş itibarıyla de itaatkâr olmayabilir.”⁸²¹ diyerek açıklık getirmektedir.

Buhârî iman ve islamın birbirinin aynı olduğu konusunda diğer *Kütüb-i Sitte* musanniflerinden ayrılmaktadır. O, “Gerçek Anlamda Müslüman Olmamak”⁸²² şeklinde başladığı uzunca bâb adında “*Bedeviler: ‘İman ettik.’ dediler. De ki: ‘Siz iman etmediniz, ancak ‘Teslim olduk.’ deyiniz.*”⁸²³ ayetini kullanarak Müslüman olmanın teslim olma veya öldürülmekten korkmaya dayanmaması gerektiğini ifade etmiştir. O, Müslümanlığın gerçek anlamda “Şüphesiz ki Allah katında din,

⁸²⁰ Sa’d b. Vakkas’tan: “Peygamber (s.a.v) (müellefe-i kulûbdan) bazı kimselere (ganimet mallarından bir şeyler) verdi (müellefe-i kulûbdan olmayan) bazı kimselere ise, (bu mallardan hiç) bir şey vermedi. Bunun üzerine Sa’d: “Ey Allah’ın Rasûlü (ganimet mallarından) falana falana (bir şeyler) verdin. Falana ise (hiç) bir şey vermedin. Oysa o (vermediğin kimse diğerlerine nisbetle daha olgun) mümindir.” dedi. Hz. Peygamber de: “Ya da Müslüman.” dedi. Sa’d bu soruyu üç defa tekrarladı. Peygamber (s.a.v) de (her defasında): “Ya da Müslümandır.” dedi. Sonra da: “Ben (verilmediği takdirde) yüzleri üstü ateşe düşecekleri korkusuyla (bu mallardan) bazı kimselere veriyorum. Bana onlardan daha sevimli olan kimseleri de (haklarında böyle bir tehlike sezmediğim için) bırakıyorum, onlara hiç bir şey vermiyorum.” buyurdu.” Ebû Dâvûd, “Sünne”, 15 (No. 4683); Müslim, “İman”, 236; Nesâî, “İman”, 7 (No. 4906).

⁸²¹ Aynî, *Umdetü'l-kârî*, 1/183.

⁸²² Buhârî, “İman”, 19.

⁸²³ el-Hucurât 49/14.

İslâm'dır."⁸²⁴ ve bunun da “*Her kim İslâm'dan başka bir din ararsa bu ondan asla kabul edilmeyecektir.*”⁸²⁵ ayeti mucibince gerçekleşeceğini ifade etmektedir. Böylece Buhârî, kişinin zahiren teslim olmasının veya ölüm korkusundan Müslüman olduğunu söylemesinin ahirette kendisine bir faydasının olmayacağını söylemiştir. Onun kullandığı bu ayetler islâm ile imanın özdeş olduğuna, Müslümanlığın imanla birlikte tamam olduğuna ve böylece hakikî manada dinin tezahür ettiğine delildir. Neticede ona göre iman dindir, din de İslâm'dır.⁸²⁶

Kütüb-i Sitte musanniflerinin birçoğu iman ve islâmı ayırarak büyük günah işleyen imandan çıkabileceği fakat kendisi Müslüman olduğunu söylediği sürece islâmdan çıkmayacağını izah etmektedir. Zira zina ve hırsızlık gibi suçları işleyen kimseye ceza uygulayabilmek için kişinin Müslüman olduğunu ikrar etmesi gerekmektedir. Bu anlamda kişi Müslüman kalır fakat imanında noksanlık meydana gelir. Buhârî ise iman sadece ikrarla gerçekleşeceğini söyleyen Kerrâmiyye ve Mürchie'nin lehine olacağından⁸²⁷ hareketle bu ayrıma karşı çıkmış olmalıdır. Bununla birlikte o, ahireti öncelemiş ve kişinin ölüm korkusu yahut başka sebeplerle Müslüman olduğunu söylemesinin ahirette kendisine bir faydasının olmayacağını anlatmak istemiştir. Bu malumatın ardından bir kavram olarak iman ve islâmı birbirinden ayırmaya sebep olan büyük günah meselesinin yapılacaktır.

2.2.4. Büyük Günah Konusu

Hiz. Osman'ın şehit edilmesinin ardından Cemel ve Sıffın savaşlarında Hiz. Ali, Hiz. Talha, Hiz. Zübeyr gibi sahâbenin ölümü ve onların dünya ve ahiretteki durumlarının ne olacağı üzerine yapılan tartışmalar bazı siyasî ve itikadî mezheplerin ortaya çıkmasının başlıca sebeplerindendir. Bu minvalde “Hiz. Osman ve Hiz. Ali'nin durumlarının Allah'a bırakılarak cennetlik veya cehennemlik olduklarına şehadette bulunulmaması” kanaatine sahip olan Mürchie daha sonra bütün büyük günah işleyenlerin durumunun Allah'a bırakılması, onların cennetlik yahut cehennemlik olduklarına şahitlik edilmemesi, Allah'ın onları dilerse affedeceği, dilerse azap edeceği konusunu ilkeselleştirmiştir. Esasında bu düşüncenin ilk örneği Tebük

⁸²⁴ Âl-i İmrân 3/19.

⁸²⁵ Âl-i İmrân 3/85.

⁸²⁶ Kirmânî, *Kevâkibü'd-derârî*, 1/171; Aynî, *Umdetü'l-kârî*, 1/399; Kastallânî, *İrşâdü's-sârî*, 1/160.

⁸²⁷ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 1/79-81; Aynî, *Umdetü'l-kârî*, 1/303; Kastallânî, *İrşâdü's-sârî*, 1/160.

Seferi'ne mazeretsiz katılmayan Müslümanların durumuna benzetilmiştir. Zira Hz. Peygamber bu savaşa katılmayanlar hakkında herhangi bir hüküm vermemiş bu konuda vahiy beklemiştir. Diğer Müslümanlar tarafından boykot edilip kendileri ile konuşulmayan bu kimselerin durumu: “*Bir diğer grubun durumu ise Allah'ın hükmüne kalmıştır; ya onlara azap edecek veya tövbelerini kabul edecektir. Allah bilen ve hikmetle yönetendir.*”⁸²⁸ ayetine yansımıştır.⁸²⁹ Onlar mescide kapanarak Allah'tan af dilemişler ve “*Burada gerçekten arınmak isteyen adamlar vardır. Allah da arınmaya çalışanları sever.*”⁸³⁰ ayetinin nüzülü ile affedildikleri açıklanmıştır. Bu misalden hareketle Hz. Ali, taraftarları ve Cemel ile Sıffın Savaşı'na katılanlar birbirlerinin kanını döktükleri için büyük günah işlemelerine rağmen onlar hakkındaki kararı Allah verecektir. Böylesine büyük bir günah Allah'a havale edilebildiğine göre diğer tüm büyük günah işleyen kimselerin durumu da ona bırakılabilir. Zira Allah dilerse onları affeder, dilerse cezalandırır.⁸³¹

Mürcie'nin karşısında yer alan “Hâricîlerin sayı ve kuvvet bakımından en güçlü ve en büyük fırkası”⁸³² Nâfi' b. Ezrak'ın (öl. 65/685) taraftarları, Hz. Osman, Hz. Ali, Amr b. Âs, Ebû Mûsâ el-Eş'arî, Cemel ve Sıffın'e katılanları küfre düşmekle itham etmekte, onlardan teberrî etmekte ve onlara isyanı gerekli görmektedir.⁸³³ Onlar: “Büyük günah işleyen küfre girmiştir ve küfür topluluğundandır. O, bütünüyle İslâm'dan çıkmış olup diğer kâfirlerle beraber ebedî cehennemliktir. Bunun delili İblis'in durumudur. Allah, ona Âdem'e secde etmesini emretti, ancak o secde etmedi. Böylece büyük bir günah işledi. Bu nedenle de cehennemlik oldu.”⁸³⁴ sözleri ile kendilerini ifade etmektedir. Böylece bu grup kendilerine katılmayanları tekfir ederken kendilerine katılmak isteyenleri de sınava tabi tutup ardından aralarına almaktadır.⁸³⁵ Hatta onlar işi o kadar ileri götürmüşlerdir ki hulefâ-yi râşidîn ve özellikle Hz. Ali'yi övmesi üzerine Abdullah

⁸²⁸ et-Tevbe 9/106.

⁸²⁹ Kutlu, *Mürcie ve Tesirleri*, 84.

⁸³⁰ et-Tevbe 9/108.

⁸³¹ Şehristânî, *El-Milel ve'n-nihal*, 129; Kutlu, *Mürcie ve Tesirleri*, 83.

⁸³² Bağdâdî, *el-Fark beyne'l-fırak*, 60.

⁸³³ Eş'arî, *Makâlât*, 102-105; Şehristânî, *El-Milel ve'n-nihal*, 113-114; Bağdâdî, *el-Fark beyne'l-fırak*, 60-63.

⁸³⁴ Şehristânî, *El-Milel ve'n-nihal*, 114.

⁸³⁵ Eş'arî, *Makâlât*, 102-105; Şehristânî, *El-Milel ve'n-nihal*, 113-114; Bağdâdî, *el-Fark beyne'l-fırak*, 60-63.

b. Habbâb b. Eret'i (öl. 37/657-58) ve hamile olan karısını öldürmüştür.⁸³⁶ Hâricîlerin bu muharebeci tavrı sahabe tarafından tepki ile karşılanmıştır. Nitekim Yezîd (öl. 64/683) ile Abdullah b. Zübeyr (öl. 73/692) arasındaki savaş devam ederken Nâfi b. Ezrak taraftarı bir genç Abdullah b. Ömer'e (öl. 73/693); *"Eğer müminlerden iki grup birbiriyle kavgaya tutuşursa hemen aralarını düzeltin; ikisinden biri diğerinin hakkına tecavüz etmiş olursa -Allah'ın emrine geri dönünceye kadar- haksızlığa sapanlara karşı savaşın."*⁸³⁷ ayetini okumuş ve onu Abdullah b. Zübeyr'i desteklemeye davet etmiştir. Abdullah b. Ömer de ona: *"Kim de bir mümini kasten öldürürse cezası, içinde devamlı kalmak üzere cehennemdir."*⁸³⁸ ayetini okuyarak daveti reddetmiştir. Bunun üzerine Hâricî genç: *"Fitne ortadan kalkıncaya ve din yalnız Allah'ın oluncaya kadar onlarla savaşın."*⁸³⁹ ayeti ile karşılık verir. Bunun üzerine Abdullah b. Ömer: *"Burada bahsolunan fitne harbi nedir bilir misin? Muhammed (s.a.v.) müşriklerle harp ederdi. Müşrikler üzerine harbe gitmek bir fitneyi izale içindir, yoksa sizin savaşınız gibi mülk ve saltanat üzerine açılmış bir savaş değildir."*⁸⁴⁰ diyerek onların bu tavırları ile menfaat içerisinde olduklarını ifade etmiştir.

Büyük günah meselesinin Hz. Osman ve Hz. Ali üzerinden yürümesinin başlıca nedeni Hz. Muaviye'nin başlatmış olduğu Hz. Ali'yi lanetleme ve Hz. Osman'ı övme politikasıdır.⁸⁴¹ Nitekim o, Hucr b. Adî (öl. 51/671) ve arkadaşlarından Hz. Ali'den teberrî etmelerini (onu düşman edinmelerini) istemiştir. Hucr ve arkadaşları onun bu talebini: *"Bilakis biz onu dost ediniyoruz (tevellî) ve onu düşman edinenleri de düşman (teberrî) ediniyoruz."* cevabını vererek geri çevirmişlerdir. Neticede onlar siyasî suçlu kabul edilerek 51/671 yılında öldürülmüştür.⁸⁴² Bu olaylar sonucunda "tevellî" ve "teberrî" kavramlarının siyaseten kullanması ile Hz. Osman ve Hz. Ali hakkında ircâ etme düşüncesi de hicrî ilk asrın yarısından sonra siyasî bir tercih olarak görülmeye başlamıştır. Zira böylesi bir ircâ

⁸³⁶ Bağdâdî, *el-Fark beyne'l-fırak*, 60.

⁸³⁷ el-Hucurât 49/9.

⁸³⁸ en-Nisâ 4/93.

⁸³⁹ el-Bakara 2/193.

⁸⁴⁰ Buhârî, "Tefsîr", 30 (No. 4530).

⁸⁴¹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 3/413-414.

⁸⁴² Taberî, *Târih*, 5/253-277.

fikri Hâricîlerin, Hz. Muâviye'nin ve Hâşimîlerin son iki halife hakkındaki düşüncelerini reddetmek demektir.⁸⁴³

Hâricîlerin büyük günah işleyenleri tekfir etmesine karşılık Mu'tezile ve Şîa, büyük günah işleyenin imandan çıkmadığını fakat bu kişinin küfre girmediğini de söyler.⁸⁴⁴ Bununla birlikte onlara göre kişi, günah işlediği için tövbe etmeden ölürse ebedî olarak cehennemde kalacaktır. Mürcie ise amelleri imanın dışında bırakmakta için büyük günah işleyen dünyada fâsık mümindir, bu kişinin ahiretteki durumu ise Allah'a kalmıştır, dilerse affeder dilerse azab eder.⁸⁴⁵ Mürcie'nin büyük günah işleyenleri mümin kabul etmesi büyük günahın imana zarar vermediği ve amellerin imanın bir rüknü olmadığı anlamına da gelmektedir. Onların bu fikri Vâsıl b. Atâ (öl. 131/748) tarafından: "Masiyet imana zarar vermediği gibi, taât da küfürle beraber fayda vermez."⁸⁴⁶ şeklinde ifade edilmiştir. Hâricîler ise her büyük günahın küfür, kendileri gibi düşünmeyenlerin yurdunun *dâru'l-küfr* olduğu ve büyük günah işleyen herkesin ebedî olarak cehennemde kalacağını söylemektedir. Vâsıl b. Atâ büyük günah işleyenin, mümin ve kâfir olmayıp bu ikisi arasında bir yerde olduğu (el-menizile beyne'l-menzileteyn) fikrini ortaya atıncaya kadar, bu konuda ümmet arasında Hâricî ve Mürcîî kanaat hâkimdir.⁸⁴⁷ Ehl-i sünnete göre şirk dışındaki günahları işleyenler tekfir edilmez ve bu kişiler ebedi olarak cehennemde kalmayacaktır.⁸⁴⁸ Onlar şirkin yanı sıra anne-babayla asi olmak, yalan yere şahitlik yapmak, sihir, Allah'ın haram kıldığı cana kıymak, yetim malı yemek, faiz yemek, savaştan kaçmak, mümin ve iffetli kadınlara iftira atmak gibi⁸⁴⁹ fiilleri hadisten delillerle büyük günah olarak saymaktadır.

Kütüb-i Sitte musannifleri, büyük günah meselesini kişinin ahiretteki ve dünyadaki durumuna göre ele almıştır. Büyük günah işleyenin ahiretteki durumu ile ilgili olarak musannifler, "Allah'a hiçbir şeyi ortak koşmadan ölen cennete girer."⁸⁵⁰ yahut "Kim Allah'tan başka ilah olmadığına ve Muhammed'in (s.a.v.) de Allah'ın

⁸⁴³ Kutlu, *Mürcie ve Tesirleri*, 85-88.

⁸⁴⁴ Aynî, *Umdetü'l-kârî*, 1/323; Kastallânî, *İrşâdü's-sârî*, 1/166.

⁸⁴⁵ Mustafa Sinanoğlu, "İman", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2005), 22/212-214.

⁸⁴⁶ Şehristânî, *El-Milel ve'n-nihal*, 60. Ayrıca bk. Kâdî Abdülcebbâr, *Fadlû'l-i'tizâl*, 203.

⁸⁴⁷ Şehristânî, *El-Milel ve'n-nihal*, 59-60.

⁸⁴⁸ Kirmânî, *Kevâkibü'd-derârî*, 1/137-138.

⁸⁴⁹ Müslim, "İman", 145.

⁸⁵⁰ Müslim, "İman", 150-152.

peygamberi olduğuna şahitlik ederse Allah cehennem ateşini ona haram kılar.”⁸⁵¹ rivayetlerinde görüldüğü üzere şirk haricindeki günahları işleyen kimsenin ebedî olarak cehennemde kalmayacağı görüşü ile Hâricîlerden ayrılmaktadır. Nitekim Tirmizî (öl. 279/892) bu konuda: “Bazı ilim adamlarına göre bu hadisin yorumu şöyledir: “Tevhid inancına sahip olup bir olan Allah’a inananlar günahlarından dolayı azap görseler bile sonunda cehennemden çıkar ve cennete girer. İbn Mes’ûd, Ebû Zer, İmrân b. Hüseyin, Câbir b. Abdullah, İbn Abbâs, Ebû Saîd el-Hudrî ve Enes b. Mâlik’den, Rasûlullah’ın şöyle buyurduğu rivayet edilmiştir: “Tevhid ehlinde bir grup cehennemden çıkarılıp cennete gireceklerdir.” Aynı şekilde Saîd b. Cübeyr, İbrahim Nehaî ve tabiinden pek çok kişi bu görüştedir.”⁸⁵² demektedir. Hz. Peygamber’in amcası Ebû Tâlib için: “Ey Amca! Allah’tan başka ilâh yoktur, de. Bu kelimeyi söyle ki, Allah katında senin lehine şahitlik edeyim.”⁸⁵³ sözleri; “Her kim Allah’tan başka ilah olmadığını bilerek ölürse cennete girecektir.”⁸⁵⁴; “İmanın tadını, Rab olarak Allah’ı, din olarak İslâm’ı, peygamber olarak Muhammed’den razı olan imanın tadını almıştır.”⁸⁵⁵ gibi rivayetler de, kişi büyük günah işlese bile mümin sayılacağına delil olarak kullanılmıştır.⁸⁵⁶ Buhârî bu minvalde Akabe Biatı sırasında Ubâde b. Sâmit’ten (öl. 34/654) Hz. Peygamber’e biat ederken onun şu sözleri söylediğini nakleder: “Allah’a hiç bir şeyi ortak koşmamak, hırsızlık yapmamak, zina etmemek, çocuklarınızı öldürmemek, kendiliğinizden uyduracağınız bir yalanla kimseye iftira etmemek, hiç bir iyi işte isyan etmemek üzere bana biat ediniz. Kim sözünde durursa mükâfatı Allah’a aittir. Kim de bu günahlardan işleyip de dünyada iken cezalandırılırsa, bu ceza ona kefarettir. Bunlardan birini yapıp da yaptığı fiili Allah örterse işi Allah’a kalır. O isterse affeder isterse ceza verir.”⁸⁵⁷ Rivayette kişinin ahiretteki durumunun Allah’a kalması ile büyük günah işleyen kişinin tövbe etmeden ölmesi durumunda Allah’ın dilerse onu affedip cennetine koyacağı dilerse cehennemde azap edip sonra cennetine koyacağı kastedilmektedir. Bu bir anlamda Mu‘tezile’ye reddiyedir. Nitekim Mu‘tezile büyük günah işleyen tövbe etmeden ölmesi durumunda affedilmeyip ebediyyen cehennemde kalacağını söylemektedir.

⁸⁵¹ Tirmizî, “İman”, 15 (No. 2638).

⁸⁵² Tirmizî, “İman”, 15 (No. 2638).

⁸⁵³ Müslim, “İman”, 39-42.

⁸⁵⁴ Müslim, “İman”, 43-55

⁸⁵⁵ Müslim, “İman”, 56.

⁸⁵⁶ Nevevî, *Sahîhu Müslim bi-şerhi’n-Nevevî*, 2/3.

⁸⁵⁷ Buhârî, “İman”, 11 (No. 18).

Zira onlara göre affedilmek sadece tövbeden sonra mümkündür.⁸⁵⁸ Diğer taraftan kişinin durumunun Allah'ın dilemesine bağlanması büyük günah işleyeni tekfir eden Hâricîlere de reddiye niteliği taşımaktadır.⁸⁵⁹

Büyük günah işleyen kimsenin dünyadaki durumu konusunda musannifler, öncelikli olarak müminleri uyarıcı mahiyette rivayetlerde bulunmuştur. Onlar, günahların türleri olduğu ve bazısının küfre bazısının nifaka düşürebileceğini izah etmiştir. Buhârî'ye göre günahlar, imanı eksilterek cehennemde ebedi kalmayı gerektiren küfre düşürmemektedir. O bu kanaatini “Kocanın İyiliklerine Karşı Küfrân ve Küfrün Derecelerinin Bulunması”⁸⁶⁰ adını verdiği bâb ile açıklamak istemiştir. Buhârî, bu bâb başlığı altında şu rivayeti nakleder: Hz. Peygamber: “Bana cehennem gösterildi. Cehennemdekilerden çoğunun küfürlerinden dolayı kadın olduğunu gördüm.” buyurur. Bunun üzerine: “Allah’a mı küfrederler?” diye sorulur. Hz. Peygamber: “Onlar kocalarına nankörlük ederler, iyiliğe karşı küfrân (nankörlük) ederler. Kadınlardan birine bir ömür iyilik etsen sonra da senden (hoşuna gitmeyen) bir şey görse: “Ben senden hiçbir hayır görmedim.” der.”⁸⁶¹ Rivayette sahabe küfrü, Allah'ı inkâr etmek şeklinde anlamıştır. Hz. Peygamber ise buradaki küfrün nankörlük etmek anlamına geldiğini belirtmiştir. Böylece Buhârî taatlerin *iman* olarak isimlendirilmesi gibi günahların da *küfür* olarak adlandırılabilceğini kastetmektedir. Benzer şekilde Müslim (öl. 261/875) de “İnsanlarda iki haslet vardır ki bunlar küfürdür. Nesebe dil uzatmak ve ölüye feryat ederek ağlamak.”⁸⁶² “Her hangi bir köle sahibinden kaçarsa dönünceye kadar küfretmiştir.”⁸⁶³ hadislerini nakletmiştir. Bu rivayetlerden anlaşılan küfür, günahları belirtmek için söylendiğinde dinden çıkarıcı küfür anlamına gelmemektedir.⁸⁶⁴ Böylece küfrün de dereceleri olduğu belirtilmiştir. Nitekim haksız yere bir insanın malını gasp etmekle haksız yere birini öldürmek arasında fark bulunduğu gibi masiyetlerin her birinin dinden çıkarıcı küfre yakınlığı da farklıdır.⁸⁶⁵ Küfür gibi günahların da birbirinden farklı farklı

⁸⁵⁸ Aynî, *Umdetü'l-kârî*, 1/257.

⁸⁵⁹ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 1/68.

⁸⁶⁰ Buhârî, “İman”, 21.

⁸⁶¹ Buhârî, “İman”, 21 (No. 29).

⁸⁶² Müslim, “İman”, 121.

⁸⁶³ Müslim, “İman”, 122.

⁸⁶⁴ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 1/83; Aynî, *Umdetü'l-kârî*, 1/216-217; Kastallânî, *İrşâdü's-sârî*, 1/164.

⁸⁶⁵ Kastallânî, *İrşâdü's-sârî*, 1/164.

olduğuna istinaden Buhârî “Zulümden Zulüme Fark Vardır”⁸⁶⁶ adlı bir bâb açmıştır. Onun burada naklettiği hadiste “İman edip de imanlarına zulüm karıştırmayanlar var ya...”⁸⁶⁷ ayeti nazil olduğu zaman sahâbe: “Hangimiz zulmetmemiştir ki?” der. Bunun üzerine Allah: “Şüphesiz ki şirk büyük bir zulümdür.”⁸⁶⁸ ayetini indirir. Rivayetten anlaşılan günahların türleri olduğu ve bazısının küfür bazısının ise küfür olmadığıdır.⁸⁶⁹ *Kütüb-i Sitte* musannifleri nifakın da dereceleri bulunduğunu izah sadedinde konuştuğunda yalan söylemenin, söz verdiğinde sözünden dönmenin, emanete ihanet etmenin, yaptığı anlaşmaya vefa göstermemenin, birisiyle davalastığı zaman haddini aşmanın münafıklık alameti sayıldığı hadisleri⁸⁷⁰ rivayet etmiştir. Şârihler rivayetlerde nakledilen amellerin imanî nifak sınıfından olmayıp amelî nifaka gireceğini söylemişlerdir. Böylece hadiste nakledilen fiilleri işleyen kişi, amelî nifaka sahibi olmakta ve cehenneme girecek küfre düşmemektedir.⁸⁷¹ Tıpkı küfürde olduğu gibi nifakta da alametler vardır. Bu sebeple hadislerdeki eylemleri gerçekleştiren kimse dinden çıkmış kâfirler olarak adlandırılmayacaktır.⁸⁷² Ancak bu rivayetlerle musannifler, imanındaki noksanlığın zamanla nifaka ve küfre düşürebileceğinin mesajını vermektedir.

Ehl-i hadîs küfür olarak nitelenen eylemlerde tevîl yoluna gitmiştir. Nitekim Buhârî, “Günahlar Cahiliyye İşlerindendir” adını verdiği bâb başlığının hemen altında “Şirk dışındaki günahları işleyenler tekfir edilmezler.”⁸⁷³ demektedir. Hemen ardından da “Allah kendisine ortak koşulmasını asla bağışlamaz; bundan başkasını dilediği kimse hakkında bağışlar.”⁸⁷⁴ ayetini kullanır. Buhârî, günah işleyenin işlediği günah sebebiyle tekfir edilemeyeceğine ve iman sıfatından soyutlanamayacağına bir diğer delil olarak “Eğer müminlerden iki grup birbirleriyle

⁸⁶⁶ Buhârî, “İman”, 23.

⁸⁶⁷ el-En’âm 6/82.

⁸⁶⁸ Lokmân 31/13.

⁸⁶⁹ İbn Battâl, *Şerhu Sahîhi’l-Buhârî*, 1/89-90; Aynî, *Umdetü’l-kârî*, 1/336.

⁸⁷⁰ Buhârî, “İman”, 24 (No. 33-34); Ebû Dâvûd, “Sünne”, 15 (No. 4688); Tirmizî, “İman”, 14 (2631-2633); Nesâî, “İman”, 20 (No. 5020-5023).

⁸⁷¹ Kirmânî, *Kevâkibü’d-derârî*, 1/148-149; İbn Hacer, *Fethu’l-bârî*, 1/89; Aynî, *Umdetü’l-kârî*, 1/349-351; Kastallânî, *İrşâdü’s-sârî*, 1/171.

⁸⁷² Tirmizî, “İman”, 15 (No. 2635) hadisini izahında: “İbn Abbâs, Tâvus, Atâ ve pek çok ilim adamı der ki: Küfrün de fışkın da dereceleri vardır.” demektedir. Nevevî, *Sahîhu Müslim bi-şerhi’n-Nevevî*, 2/80.

⁸⁷³ Buhârî, “İman”, 22.

⁸⁷⁴ en-Nisâ 4/48.

savaşarlarsa aralarını düzeltin.”⁸⁷⁵ ayetini kullanır.⁸⁷⁶ Nitekim ayette Allah, birbirleri ile savaşan günahkârları *mümin* olarak zikretmiş, onlardan iman sıfatını kaldırmamıştır. Benzer şekilde Hz. Peygamber de: “İki Müslüman kılıçlarıyla karşılaştıkları zaman öldüren de ölen de cehennemdedir.”⁸⁷⁷ buyurarak birbirleriyle savaşan kimselere *Müslüman* demiştir. Böylece büyük günahlar konusunda Hâricîler ve Mu‘tezile’nin görüşleri reddedilmiş olmaktadır.⁸⁷⁸ Müslim (öl. 261/875) de hangi amellerin varlığı ya da yokluğunun⁸⁷⁹ kişiyi küfre⁸⁸⁰ ya da nifaka⁸⁸¹ düşürebileceğini izah sadedinde rivayetlere yer verdikten sonra Allah’a şirk koşmaksızın ölen müminin cennete gireceğini⁸⁸² nakleder. Müslim’in tekfire karşı oluştaki net tavrı ise şu rivayette görülmektedir: “Üsâme b. Zeyd (öl. 54/674) şöyle demiş: ‘Rasûlullah bizi bir seriyyeye göndermişti, Cüheyne kabilesinden el-Hurukât’a bir sabah baskını yaptık. Ben de bir adamı yakaladım. Adam hemen: ‘La ilâhe illallah.’ dedi. Ama ben kendisini öldürdüm. Fakat içime bir şüphe düştü ve hâdiseyi Peygamber’e (s.a.v) anlattım. Rasûlullah (s.a.v): ‘La ilâhe illallah, dedi mi? Sen de onu öldürdün mü?’ diye sordu. Ben: ‘Yâ Rasûlallah! O bu sözü öldürülmekten korktuğu için söyledi.’ dedim. ‘Madem öyle sen bu sözü söyleyip, söylemediğini bilmek için neden kalbini açmadın.’ buyurdu. Allah Resulü bu sözü bana o kadar tekrar edip durdu ki, keşke o gün Müslüman olsaydım, diye temenni ettim.” Bunun üzerine Sa’d: “Vallahi o şişman -yani Üsâme- öldürmedikçe ben de hiç bir Müslümanı öldürmem.” dedi. Orada bulunan bir adam ise: “Allah: ‘*Fitne kalmayınca ve din tamâmiyle Allah’ın oluncaya kadar onlarla savaşın.*’⁸⁸³ buyurmadı mı?” dedi. Bunun üzerine Sa’d: “Biz hiç bir fitne kalmasın diye harp ettik. Sen ve arkadaşlarınsa fitne çıksın diye savaşmak istiyorsunuz.” dedi.”⁸⁸⁴ Böylece Müslim, Müslümanların birbirini tekfir etmesinin fitneye sebep olacağı mesajını vermektedir. Nitekim o, “Kim Allah’tan başka ilah yoktur derse o kimsenin

⁸⁷⁵ el-Hucurât 49/9.

⁸⁷⁶ Buhârî, “İman”, 22. İbn Battâl, *Şerhu Sahîhi l-Buhârî*, 1/86-87.

⁸⁷⁷ Buhârî, “İman”, (No. 31).

⁸⁷⁸ İbn Hacer, *Fethu l-bârî*, 1/85; Aynî, *Umdetü l-kârî*, 1/323.

⁸⁷⁹ Müslim, “İman”, 135-149.

⁸⁸⁰ “Gerçekten kişi ile şirk ve küfrün arasında namazı terk etmek vardır.” (Müslim, “İman”, 134). Bu konudaki diğer rivayet örnekleri için bk. Müslim, “İman”, 111-127.

⁸⁸¹ Müslim, “İman”, 106-110, 128-130.

⁸⁸² Müslim, “İman”, 150-154.

⁸⁸³ el-Enfâl 8/39.

⁸⁸⁴ Müslim, “İman”, 158.

canına dokunmak haramdır.”⁸⁸⁵ hadisi ve bu manaları ihtiva eden rivayetleri⁸⁸⁶ nakletmek suretiyle Müslümanları tekfirden uzak tutmak istemiş olmalıdır.

Ehl-i hadîs, küfür olarak nitelenen Müslüman’ın Müslüman’la savaşmasına dair rivayet konusunda da tevile gitmiştir. Rivayette “Müslüman’a sövmek fısk, onunla savaşmak ise küfürdür.”⁸⁸⁷ buyurulmaktadır. Hadisi *hasen sahih* kaydıyla nakleden Tirmizî (öl. 279/892) şunları söylemektedir: “Onunla savaşmak küfürdür, demek; irtidad etmiş kimse gibi dinden çıkmak demek değildir. Bunun delili Esved’den rivayet edilen şu hadistir: “Kim bilerek bir Müslüman’ı öldürürse öldürülen kimsenin yakınları serbesttir. İsterlerse katilin öldürülmesini isterler isterlerse affederler.” Eğer öldürmekle kişi kâfir olsaydı ölen kimsenin yakınlarına bu serbestlik verilmezdi ve o kişi de mutlaka öldürülürdü.”⁸⁸⁸ Şârihler buradaki küfrün kişiyi dinden çıkaran küfür olmadığını, Müslümanları küfre benzeyen bu davranıştan sakındırmak için mübalağa edildiğini söylemektedir.⁸⁸⁹ Bu noktada Tirmizî de “Herhangi bir Müslüman, Müslüman kardeşine kâfir derse o ikisinden biri bu sıfatla döner.”⁸⁹⁰ hadisini naklederek Müslümanları tekfirden uzak durmaları konusunda ikaz etmiş görünmektedir. Nitekim Tirmizî bu tartışmaların ümmeti böleceği kanaatini izhar ettirircesine 73 fırka hadisi⁸⁹¹ ile “Ebvâbü’l-Îmân”ı nihayete erdirmiştir. İbn Mâce (öl. 273/887) ise “Mukaddime”sinde “İman Hakkında Bir Bâb”⁸⁹² adını verdiği bölümde hem “Bu ümmetten iki sınıf vardır ki İslâm’dan nasipleri yoktur. Bunlar Mürchie ve Kaderiyye’dir.”⁸⁹³ hem de “Ümmetimden iki sınıf vardır ki İslâm’dan nasipleri yoktur. Bunlar ehl-i ircâ ve ehl-i kaderdir.”⁸⁹⁴ rivayetini nakleder. Bahsi geçen rivayetleri hasen, zayıf hatta mevzû kabul edenler olmakla birlikte⁸⁹⁵ İslâm toplumunu itikadî tartışmalarla ayrıştıran fırkaları kınamak adına İbn Mâce’nin bu rivayetleri eserine aldığı söylenebilir. Neticede ehl-i hadîs Allah’tan başka ilah olmadığına; Hz. Peygamber’in Allah’ın rasûlü olduğuna; namazı kılmaya

⁸⁸⁵ Müslim, “İman”, 37.

⁸⁸⁶ Müslim, “İman”, 32-38; 48-53.

⁸⁸⁷ Buhârî, “İman”, 36 (No. 48); Müslim, “İman”, 116-117; İbn Mâce, “Mukaddime”, 9 (No. 70-72); Tirmizî, “İman”, 15 (No. 2635).

⁸⁸⁸ Tirmizî, “İman”, 15 (No. 2635).

⁸⁸⁹ İbn Hacer, *Fethu’l-bârî*, 1/110; Aynî, *Umdetü’l-kârî*, 1/431; Kastallânî, *İrşâdü’s-sârî*, 1/200.

⁸⁹⁰ Tirmizî, “İman”, 38 (2637); Ebû Dâvûd, “Sünne”, 15 (No. 4687).

⁸⁹¹ Tirmizî, “İman”, 38 (2640-2641).

⁸⁹² İbn Mâce, “Mukaddime”, 9.

⁸⁹³ İbn Mâce, “Mukaddime”, 9 (No. 62).

⁸⁹⁴ İbn Mâce, “Mukaddime”, 9 (No. 73).

⁸⁹⁵ Köktaş, “Kaderiyye ve Mürchie ile İlgili Hadislerin Değerlendirilmesi”, 121-122.

ve zekâtı vermeye şahitlik edenlerin⁸⁹⁶ mallarının ve canlarının korunduğuna işaret eden rivayetlerle Müslüman'ın hakkına saygılı olmanın gerekliliğine ve buna riayet edilmezse toplumsal neticelerinin ağır olacağı ima ediliyor gibidir. Bu rivayetin yanı sıra musannifler, “Benden sonra birbirinizin boyunlarını vuran kâfirlere dönmeyin.”⁸⁹⁷ hadisini naklederek iman-küfür dengesini ve Müslüman'ın saygınlığını korumayı hedeflemiş görünmektedir. Öyle ki Nesâî'yi (öl. 303/915) nifak alametlerine⁸⁹⁸ dair hadis rivayetinde bulunduğu halde küfürle ilgili herhangi bir rivayete “Kitâbü'l-imân ve Şerâi'ihî” adını verdiği bölümde yer vermemiştir. O, “Bu din gerçekten kolaylıktır. Hiç kimse dini zorlaştırmaya kalkmasın mağlup olur. O halde doğru yolu takip edip orta yolu elden bırakmayın. Müjdeleyin ve imrendirin, kolaylaştırın sabah erken kalkarak ve gece serinliğinden ve kuşluk vakitlerinden istifade ederek ibadetleriniz de verim ve devamlılığı sağlayın.”⁸⁹⁹ ve “Hiç biriniz kendisi için sevdiğini başkası için de sevmedikçe gerçek mümin olamaz.”⁹⁰⁰ hadislerini bölüm sonunda rivayet etmeyi tercih ederek sünnetin bütünleştirici tarafında yer almış ve tekfirden uzak kalınması gerektiği kanaatine haiz olduğu izlenimi vermektedir.

Musanniflerin kişiyi küfre düşüren yolları kapatmaya çalışması onları Mürcie'ye yakınlaştırmaktadır. İşte bu noktada Buhârî “Müminin, Farkında Olmadan Amelinin İptal Edilmesinden Korkması”⁹⁰¹ adında bir bâb ile Mürcie'den farklı olduğunu izah etmektedir. Bu bâb başlığı altında İbrahim et-Teymî'den (öl. 92/710-11): “Sözlerimle amelimi karşılaştırdığımda hep yalancı çıkmaktan korkarım.”; İbn Ebû Müleyke'den (öl. 117/735): “Hz. Peygamber'in ashâbından otuz kişi ile karşılaştım. Hepsi de kendileri hakkında münafıklıktan korkuyorlardı. Hiçbirisi kendisinin Cebrail ve Mikâil gibi bir imana sahip olduğunu söylemezdi.”; Hasan el-Basrî'den (öl. 110/728) de: “Bundan ancak mümin korkar, münafık emin olur.” sözlerini nakletmiştir.⁹⁰² Böylelikle Buhârî iman olduktan sonra günahlardan sakındırmanın anlamı olmadığını söyleyen Mürcie'ye cevap vermiş olmaktadır. O,

⁸⁹⁶ İbn Mâce, “Mukaddime”, 9 (No. 70-72).

⁸⁹⁷ Müslim, “İman”, 118-120; Ebû Dâvûd, “Sünne”, 15 (No. 4686).

⁸⁹⁸ Nesâî, “İman”, 20 (No. 5020-5023).

⁸⁹⁹ Nesâî, “İman”, 28 (No. 5024).

⁹⁰⁰ Nesâî, “İman”, 33 (No. 5039).

⁹⁰¹ Buhârî, “İman”, 36.

⁹⁰² Buhârî, “İman”, 36.

yaptığı bu nakillerden sonra “Onlar, yaptıklarında (günahlarında) bile bile ısrar etmezler.”⁹⁰³ ayetine yer vererek kişinin tevbe etmeden günahında ısrarcı olamayacağını ifade etmek istemiştir.⁹⁰⁴

Ehl-i sünnetin tekfir konusundaki net duruşu namazın terkine dair rivayetlerde görülmektedir. Namazı inkâr ederek terk edenin küfre düştüğü, unutarak terk edenin tekfir edilemeyeceği konusunda ulema ittifak etmiştir. “Gerçekten kişi ile şirk ve küfür arasında namazın terki vardır.”⁹⁰⁵ rivayetlerindeki namazın terki muhtemelen Allah’a secde etmeyi reddeden İblis’in durumuna benzetilmiştir.⁹⁰⁶ Bu sebeple namazın terki açık bir şirk tezahürüdür. İbrâhîm en-Nehaî (öl. 96/714), Abdullah b. Mübârek (öl. 181/797), Ahmed b. Hanbel (öl. 241/855), İshâk b. Râhûye (öl. 238/853) vakti sona erinceye kadar özürsüz olarak namazı terk edenin kâfir olacağını söylemektedir. Yine Ahmed b. Hanbel namazını terk etmesi haricinde kimseyi tekfir etmediklerini, Şâfiî (öl. 204/820) ise namazı terk edinin öldürüleceğini fakat kişinin bununla dinden çıkmayacağını söylemiştir.⁹⁰⁷ Dört mezhep imamlarından Mürcie’den olmakla tenkit edilen Ebû Hanife (öl. 150/767) namazı terk edenin kâfir olmayacağını; kişinin namaz kılmadığı için öldürülemeyeceğini; namaz kılincaya kadar hapsedilerek cezalandırılacağını söyler. Mâlik’e (öl. 179/795) göre namaz kılmayan kişiye namaz kılması emrolunur şayet kılmazsa öldürülür.⁹⁰⁸ Bu konuda, nakillerinden hareketle öncelikle Tirmizî’nin (öl. 279/892) tavrı yorumlanabilir. Tirmizî, namazın önemi ve değerine dair nakillerin⁹⁰⁹ ardından namazı terk eden kimsenin durumunu açıklayan “Muhammed’in (s.a.v.) ashabı namazdan başka amellerden hiçbirinin terk edilmesini küfür saymazlardı ancak namazın terk edilmesini küfür sayarlardı.”⁹¹⁰ rivayetini nakleder. Ardından “Ebû Mus’ab el-Medinî’den (öl. 242/857) işittim diyordu ki: “İman, sözden ibarettir

⁹⁰³ Âl-i İmrân 3/135.

⁹⁰⁴ İbn Hacer, *Fethu’l-bârî*, 1/110; Aynî, *Umdetü’l-kârî*, 1/431; Kastallânî, *İrşâdü’s-sârî*, 1/200.

⁹⁰⁵ Müslim, “İman”, 134; Ebû Dâvûd, “Sünne”, 14 (No. 4678); Tirmizî, “İman”, 9 (2618-2622).

⁹⁰⁶ “Âdemoğlu secde ayetini okuyup secde ederse, şeytan ağlayarak uzaklaşır ve der ki: “Vay haline! Âdemoğluna secde emredildi ve hemen secde etti. Cennet onundur. Ben de secde ile emrolundum ama ben secdeden imtina ettim. Bu yüzden cehennem de benimdir.” Müslim, “İman”, 133.

⁹⁰⁷ Ebû Süleymân Hamd (Ahmed) b. Muhammed el-Hattâbî, *Meâlimü’s-Sünen*, nşr. Muhammed Râgıb et-Tabbâh (Haleb: Matbaatü’l-İlmiyye, 1932), 4/313-314.

⁹⁰⁸ Kılavuz, *İman-Küfür Sınırı*, 202-204; Kolektif, *Sünen-i Ebu Davud Terceme ve Şerhi*, 15/457-458.

⁹⁰⁹ Tirmizî, “İman”, 8 (2616-2617).

⁹¹⁰ Tirmizî, “İman”, 9 (2622).

diyen kimse tevbe etmeye çağrılır. Tevbe etmezse ne âla, değilse kafası uçurulur.”⁹¹¹ der. Dolayısı ile Tirmizî’nin namazı terk eden kimsenin öncelikle tevbeye çağırılması kanaatinde olduğu söylenebilir. Buhârî *el-Câmiu’s-Sahîh*’te “Kitâbü’l-îmân”da, Nesâî ise *Sünen*’inde “Kitâbü’l-îmân ve Şerâiihî”de kişi ile küfür arasında namazı terk etmenin olduğuna dair hadisi rivayet etmemiştir. Bu durumu onların şirk dışında kalan her eylemin affolunacağına dair rivayetlerle çelişmemek için hadisi nakletmedikleri şeklinde yorumlamak mümkündür. Yahut hadis metninde, namazı terk etmek aşikâr bir şekilde küfrün dereceleri arasında görüldüğü için bu rivayete yer vermedikleri söylenebilir.

Değerlendirme

Kütüb-i Sitte musannifleri imanın söz ve fiilden ibaret olduğunu, artıp eksildiğini kabul etmektedir. Onlara göre ameller imanın yansımasıdır ve şubeleri vardır. Bu şubelerin her biri imanı kemale erdiren amellerdir. Dolayısıyla iman artar ve eksilir. Böylece musannifler, iman ettikten sonra günah işlemenin imana zarar vermeyeceğini iddia eden dolayısıyla ameli imandan ayıran Mürcie’ye karşı çıkmaktadır.

Musannifler imanın amelden azade olamayacağını gösterirken islâm ve iman arasındaki münasebete de değinmiştir. İman ve islâmın tanımlarının farklı yahut aynı anlama geldiği konusunda bir fikir birliği görülmemektedir. Ancak aynı ya da farklı olsa bile her ikisi de amelden bağımsız değildir. Bununla birlikte islâmın alenî imanının ise kalpte gerçekleşmesi hukukun icra edilmesi açısından gerekli görülmüştür. Nitekim Müslüman olduğunu söyleyerek zina ve hırsızlık gibi suçları işleyen kimse cezayı hak eder ve cezası uygulanırsa bu ceza onun günahına kefarettir. Bu anlamda islâm imandan ayrılır. Yani kişi Müslüman kalır fakat imanında noksanlık hâsıl olur. Musannifler bu noktada imanındaki noksanlığın zamanla nifaka ve küfre düşürebileceğinin mesajını vermektedir.

Musannifler büyük günah işleyen kimsenin dünya ve ahiretteki durumunu izah etmeye çalışmıştır. Onlar, şirk dışındaki günahları işleyenlerin tekfir edilemeyeceği; küfrün de dereceleri bulunduğunu; kişinin şirk haricinde işlediği günahlar sebebi ile ceza görse bile imanından ötürü cennetlik olduğu hususunda

⁹¹¹ Tirmizî, “İman”, 9 (2622).

müttefiktir. Büyük günah işleyen kimsenin ahiretteki durumu Allah’a kalmıştır. Bu kişi tövbe etmeden ölürse Allah dilerse onu affeder cennetine alır; dilerse cehennemde azap edip sonra cennetine alır. Onlara göre şirk dışındaki günahları işleyenler tekfir edilmezler. Küfrün de dereceleri bulunmaktadır. Küfür, günahları belirtmek için söylendiğinde dinden çıkaran küfür anlamına gelmemektedir. Böylece günahlar, imanı eksilterek cehennemde ebedi kalmayı gerektiren küfre düşürmemektedir. Dolayısıyla günahların da türleri vardır ve bazıları küfür bazıları değildir. Böylece onlar, büyük günah işleyenin tövbe etmeden ölmesi durumunda affedilmeyip ebediyyen cehennemde kalacağını iddia eden Mu‘tezile ve büyük günah işleyeni tekfir eden Hâricîlerden ayrılmış olmaktadır. Diğer taraftan musannifler, ümmeti böleceği endişesi ile Müslümanların tekfirden uzak durmalarını arzu etmiş, iman ve küfür dengesini sağlayarak Müslüman’ın saygınlığını korumayı hedeflemiş olmaktadır. Netice itibari ile musannifler, bâb başlıklarına yansıttıkları bütün bu görüş ve kabullerini hadislerle bazen de ayetlerle delillendirmeye çalışmışlardır.

2.5. Tevhid Konusunun Kütüb-i Sitte’deki Yansımaları

Tevhid başlığı altında bu konudaki tartışmalara, hadis musanniflerinin bâb başlıklarına ve bâb başlıklarında ifade edilen görüş ve kabullerin hadislerle nasıl delillendirildiğine yer verilecektir. Kur’ân ve hadislerde yer alan Allah’a ait bazı müteşabih kavramlar tevhid ana başlığı altında birtakım tartışmalara zemin hazırlamıştır. Bu başlık altında yer alıp “Allah’ın zâtına nispet edilen mâna ve mefhumlar”⁹¹² olarak anlam kazanan *Allah’ın sıfatları* meselesi, hicrî ikinci asırdan başlayarak takip eden asırlar boyunca hulefanın ve ulemanın gündeminde olmuştur.

Emevîlerle başlayıp Abbâsîlerle genişleyen İslâm toprakları, entelektüel ve kültürel kimlikleri Arap Müslümanlardan hayli farklı olan İran ve Bizans toplumlarının yanı sıra Yahudi, Ârâmî Hristiyanlar ve Zerdüştlar gibi farklı din ve mezheplerden oluşan dinî grupları da bünyesine katmıştır.⁹¹³ Buna ilaveten fetihler sonucu İslâmiyet’i seçenler kimi zaman siyaseten Müslüman olabilmişlerdir. Böylece İslâm dinine girmiş gözükmekle birlikte aslında farklı dinden olanların, Hz. Peygamber ve sahâbe döneminde karşılaşılmayan fikirleri dile getirmeleri birtakım

⁹¹² Çelebi, “Sıfat”, 37/100.

⁹¹³ Gutas, *Yunanca Düşünce-Arapça Kültür*, 41-43.

yeni meseleri ortaya çıkarmıştır.⁹¹⁴ Bunun yanı sıra Uygurlar'ın Maniheizm'i devletin resmî dini kabul etmesi; Mani dinine hizmet eden Ârâmîce eserlerin yeni Müslüman olanlara İslâm'ın temel kaynaklarından önce ulaştırılması; Maniheizm, Deysâniyye, Mazdekiyye, Markionizm, Sabîlik gibi iki tanrılı inançların;⁹¹⁵ Berâhime, Sümeniyye gibi Hint düşüncesinin ve Dehriyye gibi tabiat felsefesinin yayılması gibi meseleler de İslam devletinin çözmesi gereken problemlerdendir. Zira ismi geçen bu inançlar, Kur'ân'ın muhkem ve müteşabihini bilmeyen, Arap gramer ve belagatine muttali olmadıklarından Kur'ân ve hadislerdeki manaları tam olarak idrak edemeyen yeni Müslümanlar için akideye zarar verebilecek konulardan müteşekkildir.⁹¹⁶ Siyasal bir tehdit oluşturmamakla birlikte dönemin Hristiyanları ve Yahudileri de yoğun bir şekilde İslâm karşıtı polemikler geliştirmektedir.⁹¹⁷ Bu ortam içerisinde kelimat âlimleri Allah'ın fiillerini kadîm, hâdis ve kudretin taalluku olmak bakımından tevhidin anlamı içerisinde ve sıfatlar konusu çerçevesinde tartışmışlardır.

Kelamî açıdan Allah'ın birliği konusuna eserlerinde yer veren ilk kişi Ebû Hanîfe (öl. 150/767) olmuştur.⁹¹⁸ Ebû Hanîfe sıfatları *zâtî* ve *fiilî* olmak üzere ikiye ayırmış⁹¹⁹ ve “Cenâb-ı Hakk'ın ortağı bulunmaması anlamında bir olduğunu, cisim ve arazlardan teşekkül etmediğini, denginin veya zıddının bulunmadığını, kendisiyle diğer varlıklar arasında benzerlikten söz edilemeyeceğini” ifade etmiştir.⁹²⁰ Ahmed

⁹¹⁴ Câbirî, *İslâm'da Siyasal Akıl*, 256-257.

⁹¹⁵ “Dinler tarihinde düalizm, kâinatı yaratıp idare eden nur-zulmet veya iyilik-kötülük gibi temel prensiplere dayanmaktadır. Sumerler'in yer-gök tanrıları, eski Mısır'ın aydınlık-karanlık ikilemiyle farklılaşan tanrı telakkisi, Çin geleneğinde evrendeki her şeyin oluşum ve dönüşümünün dayandırıldığı diyalektik zıt kutupluluğu ifade eden Yin ve Yang kavramı, Hint-İran kültüründe karanlık ve pasifliği simgeleyen Tamas ile aydınlık ve hareketi simgeleyen Satva ikiliği farklı din ve geleneklerdeki karşıt temel prensiplerden bazılarını temsil eder. Ancak dinler tarihçilerine göre temel özellikleriyle düalist anlayış Zerdüştiliğe dayalı İran geleneğinde ve hristiyan gnostisizminde görülmektedir.” Mustafa Sinanoğlu, “Seneviyye”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 36/521.

⁹¹⁶ Melhem Chokr, *İslâm'ın Hicrî İkinci Asrında Zındıklık ve Zındıklar*, çev. Ayşe Meral (İstanbul: Anka, 2002), 73; Mustafa Öz, “Zındık”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 44/390.

⁹¹⁷ Ebû Osmân Amr b. Bahr el-Câhiz, *el-Muhtâr fî'r-reddi ale'n-Nasâra*, thk. Muhammed Abdullah eş-Şerkâvî (Beyrût: Dâru'l-Cil, 1991/1411), 66. İbrahim Kaplan, *Erken Dönem Müslüman-Hristiyan Teolojik İlişkileri* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2006), 131, 142, 154.

⁹¹⁸ Mevlüt Özler, “Tevhid”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 41/18.

⁹¹⁹ İlyas Çelebi, “Sıfat”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 37/103.

⁹²⁰ Ebû Hanîfe, *Fıkhü'l-ekber (İmâm-ı A'zam'ın Beş Eseri içinde)*, 54.

b. Hanbel (öl. 241/855) zâtî sıfatlar içerisinde “sem‘, basar, vech, yed, yemîn, istivâ, gazap, rızâ, nefs” gibi tavsifleri zikrederken; fiilî sıfatlara ise “hayat, ilim, kudret, irade ve kelâm” gibi hususları dâhil etmiştir.⁹²¹ Ehl-i hadis âlimleri ayetlerde Allah’a nisbet edilen *yed (el)*, *vech (yüz)*, *ayn (göz)* gibi organların tevil edilmesi gerektiğini, Allah’ın *kelam* sıfatına paralel olarak Kur’ân’ın kadîm olmayıp mahlûk olduğunu savunan, Allah’ın zâtını sıfatlarından soyutlayan görüşleri *ta’tîl* olarak nitelendirmektedir.⁹²² Bu anlayışı reddeden müstakil eserler özellikle hicrî üçüncü asırdan itibaren kaleme alınmıştır. Ahmed b. Hanbel’in (öl. 241/855) *er-Red ale’z-zenâdika ve’l-Cehmiyye*, Buhârî’nin (öl. 256/870) *Halku ef‘âli’l-ibâd*, Osman b. Saîd ed-Dârimî’nin (öl. 280/894) *er-Red ale’l-Cehmiyye*, sonraki asırlarda ise İbn Huzeyme’nin (öl. 311/924) *Kitâbü’t-Tevhid*, İbn Ebû Hâtım er-Râzî’nin (öl. 327/938) *er-Red ale’l-Cehmiyye*, İbn Kayyim el-Cevziyye’nin (öl. 751/1350) *İctimâu’l-cüyûşi’l-İslâmiyye alâ gazvi’l-Muattıla ve’l-Cehmiyye* adlı eserleri bunun örneklerindendir.⁹²³

Tevhid konusunu *Kütüb-i Sitte* musanniflerinden Buhârî, *el-Câmiu’s-Sahîh*’te “Kitâbü’t-Tevhid” bölümünde işlemiştir. Ebû İshak İbrâhim b. Ahmed el-Müstemlî (öl. 376/986) rivayetinde bu başlık “Kitâbü’t-Tevhid ve’r-reddi ale’l-Cehmiyye ve gayrihim/Tevhid ve Cehmiyye ile diğerlerini red kitabı” şeklindedir.⁹²⁴ Bazı *el-Câmiu’s-Sahîh* rivayetlerinde Kitâbü’t-Tevhid’in kitap başlığında *ve’r-reddi ale’l-Cehmiyye ve gayrihim* ziyadesi bulunmasa bile *Halku ef‘âli’l-ibâd* adlı eserinden hareketle Buhârî’nin tevhid konusunda özellikle Cehmiyye’nin görüşlerine açık bir şekilde karşı çıktığı anlaşılmaktadır. Nitekim o: “Yahudî, Hristiyan ve Mecûsîlerin sözlerine baktım. Onların küfürlerinde bile (Cehmiyye’den) daha sapığını görmedim. Küfre düştüklerini bilmeyenler hariç onları tekfir etmeyenlerin cahil olduğu kanaatindeyim.”⁹²⁵ demektedir. Fakat Buhârî’nin *el-Câmiu’s-Sahîh*’te Kitâbü’t-Tevhid’e *ve’r-reddi ale’l-Cehmiyye ve gayrihim* ifadesini eklememesi de makul görünmektedir. Çünkü bu bölümde Buhârî, kendi yöntemi ile tüm bâtil fırkaların tevhid konusundaki görüşleri karşısında sünnetin sunduğu düşünceyi nakletmektedir.

⁹²¹ Çelebi, “Sıfat”, 37/103.

⁹²² Sinanoğlu, “Muattıla”, 30/329.

⁹²³ Sinanoğlu, “Muattıla”, 30/329.

⁹²⁴ İbn Battâl, *Şerhu Sahîhi’l-Buhârî*, 10/401; Kirmânî, *Kevâkibü’d-derârî*, 25/95; İbn Hacer, *Fethu’l-bârî*, 13/344; Aynî, *Umdetü’l-kârî*, 25/122; Kastallânî, *İrşâdü’s-sârî*, 15/329.

⁹²⁵ Buhârî, *Halku ef‘âli’l-ibâd*, 19.

Müslim (öl. 261/875) *el-Câmiu's-Sahîh*'te “Kitâbü'l-Îmân”da, İbn Mâce (öl. 273/887) *Sünen*'in “Mukaddime”sindeki “Cehmiyye'nin İnkâr Ettikleri (hakkında varid olan hadisler)”⁹²⁶ adını verdiği bölüm ile tevhide dair konular hakkında rivayetlerde bulunmuştur. Ebû Dâvûd es-Sicistânî (öl. 275/888) *Sünen*'inde “Kitâbü's-Sünne”sindeki “Cehmiyye”;⁹²⁷ “(Ahirette Allah'ı) Görmeye Dair”;⁹²⁸ “Cehmiyye'yi Red”;⁹²⁹ “Kur'ân Hakkında”⁹³⁰ adını verdiği bâb başlıkları altındaki rivayetlerle tevhide dair konulara değinmiştir. Tirmizî (öl. 279/892) hususî bir bölüm oluşturma da ilgili gördüğü yerlerde bu konu hakkındaki kanaatini belirtmiştir.⁹³¹ Nesâî (öl. 303/915) de *Sünen*'inde, Tirmizî gibi tevhid konusuna yer vermemiştir. O, bu tutumu ile eserinde fıkıhın haricindeki konulara dair rivayetlere azami derecede yer vermemeyi amaçlamış olabilir. Nitekim bu durumu İbn Huzeyme'nin (öl. 311/924) *Kitâbü't-Tevhid*'ine yaptığı mukaddimesindeki: “Ben bundan önce (*Kitâbü't-Tevhid*'i yazmadan önce) içine kelimelerden bir şeyler karışmış kitap tasnifiyle uğraşmayı doğru bulmuyordum. Genellikle, Müslüman olmuş birçok kimsenin inkâr ettiği, kader ve ta'tîl ehlinin nefyedip iman etmediği Allah'ın sıfatları hakkında kelimeler içermeyen fıkıh kitapları tasnif etmekle meşguldük. Gerek bu konularda gerekse fıkıh içermeyen diğer konularda kitap yazmıyorduk.”⁹³² sözleri ile izah etmek mümkündür. Sıfatlar konusunda Kütüb-i sitte musanniflerinin daha ziyade insana ait özellikler barındıran ve tescim yahut teşbihle sonuçlanabilecek sıfatlara ağırlık verdikleri dikkati çekmektedir. Araştırmamızda ele alınacak konular da işte bu teville müsait sıfatlardır.

⁹²⁶ İbn Mâce, Mukaddime, 13.

⁹²⁷ Ebû Dâvûd, “Sünne”, 18.

⁹²⁸ Ebû Dâvûd, “Sünne”, 19.

⁹²⁹ “Concordance'da bu bâba numara verilmemiştir. Bu bâb, Sünen-i Ebû Dâvûd'un nüshalarından sadece bir tanesinde yer almaktadır. Aslında Allah'ın sıfatlarını inkâr eden Cehmiyye ve Mu'tezile'nin bu görüşlerini reddeden bu bâbdaki hadislerin yeri bu mevzudaki hadislerin toplandığı 19 numaralı bâbdır. Bu mevzu ile ilgili hadisler o bâbda toplandığı halde aynı mevzu ile ilgili bu iki hadisin burada ayrı bir bâb halinde toplanması herhalde kâtiplerin hatası sonucu olmuştur.” Kolektif, *Sünen-i Ebû Dâvûd Terceme ve Şerhi*, 15/537-538.

⁹³⁰ Ebû Dâvûd, “Sünne”, 20.

⁹³¹ Tirmizî, “Sıfatı'l-cenne”, 20 (No. 2557); “Tefsîr”, 6 (No. 3045).

⁹³² Ebû Bekr Muhammed b. İshâk b. Huzeyme, *Kitâbü't-Tevhîd ve isbâtü sıfâtı'r-rab*, thk. Abdülazîz b. İbrahim eş-Şevvân (Riyâd: Dâru'r-Rüşd, 1988/1408), 1/9.

2.5.1. Haberî Sıfatlar Konusu

Haberî sıfatlar, Allah'ın sıfatları ekseninde ele alınan konulardan biridir. El (yed), yüz (vech), göz (ayn), iniş (nüzul), yükseliş (istivâ) gibi insanlara ait sıfatların Allah'a izafe edilmesi haberî sıfatların genel muhtevasını oluşturmaktadır.⁹³³ Yahûdî ve Hristiyan inancında da tartışılan bu mesele Müslümanlar tarafından asırlarca gündemde kalmıştır.⁹³⁴ Hicrî üç asır boyunca halifelerin iç ve dış işlerini meşgul eden farklı etnik gruplar ve mensup oldukları dinler, süreç içerisinde dönemin âlimlerini de alakadar etmiştir. Hatta bu gruplarla muhatap olmanın neticesinde ve zaman içerisinde ortaya çıkan tevhide dair meseleler, Ehl-i sünnet ile Cehmiyye başta olmak üzere diğer fırkalar arasında aşırı görüş ayrılıklarından kaynaklanan kutuplaşmalara sebep olmuştur. Kaynaklar bu konunun tabî'n neslinden Ca'd b. Dirhem (öl. 124/742 [?]) tarafından ilk olarak dile getirildiğini söylemektedir.⁹³⁵ Fakat onun görüşlerinin ferdî planda kaldığı ve toplumda pek fazla taraftar bulamadığı ifade edilmektedir.⁹³⁶ Emevî halifelerini, devleti Kur'ân ve Sünnet'in ahkâmına uygun olarak yönetmedikleri için eleştiren⁹³⁷ Ca'd'ın, Kûfe'de Cehm b. Safvân'la (öl. 128/745-46) karşılaştığı rivayet edilir. Bu karşılaşmada Ca'd, görüşlerini Cehm'e anlatmış ve Cehm de bu fikirleri Tirmîz'de yaymaya başlamıştır. Cehm, Allah'ın zâtı ve sıfatları hakkında Kur'ân'da yer alan ayetleri tevîl ederek O'nun zatından gayrı sıfatları olmadığını, ahirette Allah'ın gözle görülemeyeceğini ve Kur'ân'ın mahlûk olduğunu savunmuştur.⁹³⁸ Cehm'in bu görüşlere sahip olmasının nedenini onun Sümenîlerle olan münasebetine bağlayanlar da olmuştur. Nitekim Ahmed b. Hanbel: "Allah'ın düşmanı Cehm hakkında bize ulaşan bilgiler şunlardır: Tirmiz ehlinden olup Horasanlıdır. Tartışmacı ve kelamcıydı. Kendilerine *Sümeniyye* adı verilen müşrik bir toplulukla karşılaştı. Onlar Cehm'i tanıdılar. Ona dediler ki: 'Seninle konuşalım. Eğer delillerimiz karşısında yenilirsen bizim dinimize girersin. Eğer biz senin delillerine yenilirse senin dinine gireriz.' Cehm ile konuştuklarının arasında şunlar vardı: 'Sen tek bir ilahın olduğunu iddia etmiyor

⁹³³ Yüksel, *Sistemik Kelam*, 55-56.

⁹³⁴ Çelebi, "Sıfat", 37/100-101.

⁹³⁵ Mustafa Öz, "Ca'd b. Dirhem", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 6/542.

⁹³⁶ Kırbasoğlu, *Ehl-i Sünnet'in Kurucu Ataları*, 108.

⁹³⁷ Öz, "Ca'd b. Dirhem", 6/542.

⁹³⁸ Koçyiğit, *Münakaşalar*, 133.

musun?’ diye sordular. Cehm: ‘Evet.’ dedi. Onlar: ‘Peki sen bu ilahı gördün mü?’ diye sordu. Cehm: ‘Hayır.’ dedi. Onlar: ‘Peki ya ilahının sözlerini işittin mi?’ diye sordu. Cehm: ‘Hayır.’ dedi. Onlar: ‘Ya ilahının kokusunu aldın mı?’ diye sordu. Cehm: ‘Hayır.’ dedi. Onlar: ‘Peki ilahını hissettin mi?’ diye sordu. Cehm: ‘Hayır.’ dedi. Onlar: ‘Peki ilahına hiç dokundun mu?’ diye sordu. Cehm: ‘Hayır.’ dedi. Onlar: ‘Peki onun ilah olduğunu nereden biliyorsun?’ diye sordu. Bu soru karşısında Cehm şaşırdı ve kırk gün boyunca neye ibadet edeceğini bilemedi.⁹³⁹ Sonra Hristiyanların zındıkları gibi bir delil buldu. Hristiyanların zındıkları İsa b. Meryem’in içindeki ruhun Allah’ın ruhu olduğunu, Allah’ın zatından bir ruh olduğunu iddia ettiler. Onlara göre Allah bir şey meydana getirmek istediği zaman yarattıklarından bir kısmının içene girer. Böylece yarattığının diliyle konuşur, dilediğini onun dili ile emreder, dilediğini de nehy eder. O gözlerin göremediği bir ruhtur. İşte Cehm bunun gibi bir delil buldu Sümenî’ye dedi ki: ‘Sen içinde bir ruh olduğunu iddia etmiyor musun?’ O: ‘Evet.’ dedi. Cehm: ‘Peki sen ruhu gördün mü?’ diye sordu. O: ‘Hayır.’ dedi. Cehm: ‘Peki sözlerini duydun mu?’ diye sordu. O: ‘Hayır.’ dedi. Cehm: ‘Peki ruhunu hissettin mi ya da dokundun mu?’ diye sordu. O: ‘Hayır.’ dedi. Cehm: ‘İşte Allah da böyledir. Onun yüzü görülmez. Sesi duyulmaz. Kokusu alınmaz. Gözler tarafından görülmez. Bir mekânda bulunup başka bir mekânda bulunmaması söz konusu değildir.’⁹⁴⁰ Benzeri bir rivayeti Kâdî Abdülcebbâr ise Cehm’in Horasan’da Sümeniyye’den olan bazı kişilerle karşılaştığı ve bu kimselerin bilginin duyularla sınırlı olduğunu savunduğunu nakleder. Cehm’e: “Hangi duyunla Tanrıyı bilebildin?” diye sorarlar. Soruya cevap veremeyen Cehm’e: “Demek ki Tanrın bilinemez.” derler. Müşkûl duruma düşen Cehm, Mu‘tezile’nin kurucusu olarak bilinen Vâsıl b. Atâ’ya (öl. 131/748) giderek başından geçenleri anlatır. Cehm, Vâsıl’ın cevaplarını Sümenîlere iletir. Mutmain olan Sümenîler Basra’ya giderek Mu‘tezilî âlim Vâsıl vesilesi ile Müslüman olurlar.⁹⁴¹ Bu nakillerden, farklı mezhep müntesiplerinin tevhide çağırarak suretiyle dine hizmet etmek gayesini güttüğü anlaşılmaktadır.

⁹³⁹ Sümenîler “havâss-ı hamse” denilen “beş duyu” ile hissedilemeyen bir şeyin varlığını kabul etmedikleri için bu soruları Cehm’e yöneltmişlerdir.

⁹⁴⁰ Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî, *er-Red ale’z-zenâdika ve’l-Cehmiyye*, thk. Sabrî b. Selâme Şâhîn (Riyâd: Dâru’s-Sebât, 2003/1424), 93-95.

⁹⁴¹ Kâdî Abdülcebbâr, *Fadlû’l-i’tizâl*, 120.

Allah'ın sıfatlarla muttasıf olduğu hususunda tüm Müslümanlar görüş birliği içindedir. İhtilaf Allah'ın zatı ile sıfatları arasındaki ilişkiyi belirlemeye çalışırken çıkmıştır. Cehmiyye ve onun devamı niteliğindeki Mu'tezile'ye göre Allah'ın zatına kadîm ve ezelî sıfatlar nisbet etmek teaddüdü kudemaya sebebiyet vereceği için şirk ve küfür olarak görülmüştür. Mu'tezile'nin kurucusu olarak bilinen Vâsıl b. Atâ (öl. 131/748) tevhid ilkesinin bozulacağı endişesi ile *iki ezelî ve kadîm ilahın var olmasının mümkün olmadığı konusunun ittifakla kabul edildiğini* belirterek ezelî sıfatların varlığını iddia edenlerin aynı zamanada iki ilahın varlığını da iddia etmiş olacaklarını söylemektedir.⁹⁴² Böylece bu gruplar meseleyi ilahî sıfatların inkârına kadar vardırımlıdır. Zât-sıfat münasebeti merkezindeki bu tartışmayı Kütüb-i sitte içerisinde, isim ile müsemmanın aynı olup olmadığı mevzusu üzerinden Buhârî işlemiştir. O, “Kitâbü't-Tevhîd”deki “Yüce Allah'ın İsimleri İle İstemek ve Bunlarla Allah'a Sığınmak”,⁹⁴³ bâbı ile isim ile müsemmanın aynı olduğunu ifade etmeye çalışmıştır. Zira Allah'ın zâtına sığınmak nasıl sahîh ise onun esmasına sığınmak da aynı şekilde sahîhtir.⁹⁴⁴ Bu minvalde Kastallânî (öl. 923/1517) de: “İsim ile müsemma aynı şeydir dersek doksan dokuz isim doksan dokuz ilah etmez mi?” sorusuna cevap vermektedir. O, bu isimlerin birer lafız (okunuş) olduğunu, ayrı ayrı zâtlar ifade etmediğini ve bu hususta ihtilaf olmadığını söylemektedir.⁹⁴⁵ Bu görüşü Ehl-i sünnet kelimacıları da savunmaktadır. Onlara göre Allah'a birden fazla ismin yahut sıfatın verilmesi tevhid inancına zarar vermez çünkü bu isim ve sıfatlar Allah'ın zâtına nispet edilen manalardır. Tam tersi olarak isimler müsemmadan ayrı düşünülduğünde tevhid inancı zedelenmiş olur. Zira birlenen şey Allah'ın zâtı değil isimleri olur. Ahmed b. Hanbel (öl. 241/855), İbn Şihâb ez-Zührî (öl. 124/742), Ebû Zür'a (öl. 264/878) gibi önde gelen selef uleması da “İsim müsemmanın aynıdır.”⁹⁴⁶

⁹⁴² Şehristânî, *El-Milel ve'n-nihal*, 58-59.

⁹⁴³ Buhârî, “Tevhîd”, 13.

⁹⁴⁴ İbn Battâl, *Şerhu Sahîhi'l-Buhârî*, 10/423-425; Kirmânî, *Kevâkibü'd-derârî*, 25/115; İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 13/379, 380; Aynî, *Umdetü'l-kârî*, 25/143; Kastallânî, *İrşâdü's-sârî*, 15/359.

⁹⁴⁵ Kastallânî, *İrşâdü's-sârî*, 15/357.

⁹⁴⁶ İlyas Çelebi, “Klasik Bir Kelam Problemi Olarak İsim-Müsemma Meselesi”, *İLAM Araştırma Dergisi* 3/1 (Ocak-Haziran 1998), 108. İlyas Çelebi bu tartışmaların ortaya çıkışı ile ilgili şu bilgileri de verir: “Müteahhir selef âlimlerinden olan İbn Teymiyye isim-müsemma meselesinin Halku'l-Kur'ân tartışmalarının sonucunda doğduğunu, Kur'an'ın mahlûk olduğunu söyleyen Cehmiyye'nin onda geçen ilahi isimlerin de mahlûk olduğunu, dolayısıyla müsemmanın gayrı olduğunu söylediklerini, Ehl-i sünnet âlimlerinin ise bunları reddetmek üzere “isim müsemmanın aynıdır” dediklerini, ismin müsemmanın aynı olduğu iddiasını ilk olarak Lafziyye'nin ortaya atıp sonra Ahmed b. Hanbel'e nispet ettiklerini, Hâlbuki onun bu tartışmalardan uzak durduğunu kaydetmektedir. İbn

demoştur. Buhârî'yi orijinal bir muhaddis kılan diğerk husus ise *zâtullah*, *sıfatullah*, *ismullah* ve *nefsullah* gibi ifadelerin Allah için kullanılabileceğini tevhid bahsinde işleresidir. Ayrıca onun bu konuyu bâb başlıklarına taşıırken kullandığı yöntemi dikkat çekicidir. Bu hususta Kâdî İyâz (öl. 544/1149) *zât* kelimesinin başına *el* takısı getirmenin mütekellim uygulaması olduğunu ifade etmektedir.⁹⁴⁷ Dolayısıyla bu izahtan Buhârî'nin Allah'ın zâtı, sıfatları ve isimleri konusunda mütekellim metodunu kullandığı anlaşılmaktadır.

İslâm dünyasındaki sıfatlara dair tartışmalar kimi radikal ve birbirinin muhalifi olup birbirini besleyen grupları ortaya çıkarmıştır. Nitekim Takıyyüddîn İbn Teymiyye (öl. 728/1328) sıfatları kabul etmeyen Mu'tezile ve Cehmiyye gibi grupların bunları kabul edenleri mücessime ve müşebbiheden olmakla itham ettiklerini söyler. Onların ithamda bulundukları kişiler arasında Mâlik, Şâfiî, Ahmed gibi meşhur imamların da bulunduğunu söylemektedir.⁹⁴⁸ Ebû Hâtim er-Râzî (öl. 277/890) ise: "Bid'at ehlinin alameti rivayet ehli kimselere dil uzatmaktır. Cehmiyye'nin alameti Ehl-i sünnete müşebbihe adını vermeleridir. Kaderiyye'nin alameti de Ehl-i sünnete cebriyyeci adını vermektir. Zındıkların alameti ise rivayet ehline haşviyye demeleridir."⁹⁴⁹ demektedir. Ehl-i sünnete gelince bu konudaki muhaliflerine inkârcı anlamında *Muattıla* adını vermişlerdir.⁹⁵⁰ Hicrî ikinci asırda bu tartışmaların müsebbibi olarak görülen Cehm b. Safvân'ın (öl. 131/748) vech, sem, basar, yed gibi haberî sıfatları inkâr ettiği,⁹⁵¹ Allah'ın görülecek bir yüzünün olmadığı, Allah'a mekân nisbet edilemeyeceği, O'na sıfat tavsif edenin kâfir olacağını iddia ettiği nakledilir.⁹⁵² Cehm'in yolunda giden kimseler olarak da nitelendirilen Mu'tezile ise teşbihten sakınmak için haberî sıfatları Arap dili ve mantık açısından tevil edilmesi gerektiğini iddia etmişlerdir.⁹⁵³ Buna göre Mu'tezile Allah'a izafe edilen göz ile *ilimin*, *el* ile *nimetin*, *yan/cenb* ile *emirin* kastedildiği gibi

Teymiyye'ye göre bu konuda doğru olan, her iki ifadeden de uzak durarak Allah ve Rasûlü'nün ifade ettikleri gibi "isim müsemmaya aittir" demek ve nasa teslim olmaktadır."

⁹⁴⁷ Kastallânî, *İrşâdû's-sârî*, 14/366.

⁹⁴⁸ İbn Teymiyye, *Minhâcû's-sünne*, 2/558-600.

⁹⁴⁹ Zehebî, *Uluvv*, 93.

⁹⁵⁰ Sinanoğlu, "Muattıla", 30/329.

⁹⁵¹ Eş'arî, *İbâne*, 37.

⁹⁵² Ahmed b. Hanbel, *er-Red*, 95-99.

⁹⁵³ Ebû Zeyd Veliyyüddîn Abdurrahmân b. Muhammed İbn Haldûn, *Mukaddime*, çev. Halil Kendir (Ankara: İmaj, 2004), 2/168-169; Hodgson, *İslâm'ın Serüveni*, 1/349.

tevillerde bulunmuştur.⁹⁵⁴ Yine Mu‘tezile, Allah’ın irade etmesi, konuşması, razı olması, öfkelenmesi gibi fiilî sıfatların ezeli olmasını inkâr etmişlerdir.⁹⁵⁵ Buhârî, Allah’ın en güzel isimlere sahip olduğunu, onun er-Rahmân,⁹⁵⁶ er-Rezzâk, Zü’l-kuvveti’l-metîn,⁹⁵⁷ Âlim,⁹⁵⁸ es-Selâm, el-Mü’mîn,⁹⁵⁹ Meliki’n-nâs,⁹⁶⁰ el-Azîz, el-Hakîm,⁹⁶¹ el-Hak,⁹⁶² Semi’, Basîr,⁹⁶³ el-Kâdir,⁹⁶⁴ Mukallibü’l-Kulûb,⁹⁶⁵ gibi isimleri bulunduğunu bâb başlıklarına taşımıştır. Şârihler Buhârî’nin bu rivayetlerle Allah Kâdir’dir ama kudreti ile değil, Hayy’dır fakat hayat sıfatı ile değil, Âlim’dir fakat ilim sıfatı ile değil, işitir ama semi’ sıfatı ile değil, diyen Mu‘tezile’ye reddiyede bulunduğunu söylemektedir.⁹⁶⁶ Bilhassa İbn Battâl (öl. 449/1057) bahsi geçen bu isimlerin Allah’ın zâtî ve fiilî sıfatlarından hangisine dâhil olduğuna dair görüşler beyan etmiştir.⁹⁶⁷

Hicrî ikinci asırda *yed*, *vech*, *ayn*, *istivâ* gibi sıfatları zahîrî manaları ile kabul edip teşbihe düşen ve muhaddis kimliği ile öne çıkan birçok kimse de bulunmaktadır. Bu kimselerin “Allah cisimdir. İnsan şeklinde bir cüssesi vardır. El, ayak, baş, bacak gibi organları vardır. Bir yerden bir yere intikal eder, aşağı iner, yukarı çıkar. Musafaha yapar, ihlas sahibi Müslümanlar dünyada ve ahirette O’nunla kucaklaşır.” dediği rivayet edilir.⁹⁶⁸ İbn Haldun (öl. 808/1406) bunlardan: “(Selefin yolundan ayrılarak bid‘at yoluna sapan) diğer bir grup da yön, yükselmek, inmek, ses ve harf gibi sıfatlar isnad etmek suretiyle Allah’ın sıfatlarında teşbih (yaratılmışlara benzetme) yoluna gitmiştir. Sonuçta bunların söyledikleri de tecsim anlamına geliyor. Onlar da tıpkı birinci grup gibi içine düştükleri durumdan kurtulmak için, *diğer sesler gibi olmayan bir ses, diğer yönler gibi olmayan bir yön* gibi sözler

⁹⁵⁴ Eş‘arî, *Makâlât*, 248, 290, 320; Bağdâdî, *Usûlü’l-dîn*, 114.

⁹⁵⁵ Eş‘arî, *Makâlât*, 732.

⁹⁵⁶ Buhârî, “Tevhîd”, 2.

⁹⁵⁷ Buhârî, “Tevhîd”, 3.

⁹⁵⁸ Buhârî, “Tevhîd”, 4.

⁹⁵⁹ Buhârî, “Tevhîd”, 5.

⁹⁶⁰ Buhârî, “Tevhîd”, 6.

⁹⁶¹ Buhârî, “Tevhîd”, 7.

⁹⁶² Buhârî, “Tevhîd”, 8.

⁹⁶³ Buhârî, “Tevhîd”, 9.

⁹⁶⁴ Buhârî, “Tevhîd”, 10.

⁹⁶⁵ Buhârî, “Tevhîd”, 11.

⁹⁶⁶ İbn Battâl, *Şerhu Sahîhi’l-Buhârî*, 10/406, 408; Kirmânî, *Kevâkibü’l-derârî*, 25/101, 107; İbn Hacer, *Fethu’l-bârî*, 13/360-362; Aynî, *Umdetü’l-kârî*, 25/139.

⁹⁶⁷ Örnekler için bk. İbn Battâl, *Şerhu Sahîhi’l-Buhârî*, 10/407, 411, 412, 418.

⁹⁶⁸ Şehristânî, *El-Milel ve’n-nihal*, 100-101; Eş‘arî, *Makâlât*, 230, 308.

sarfediyorlar.”⁹⁶⁹ şeklinde bahsetmektedir. Kindî (öl. 252/866 [?]) ise felsefe ile iştigal edenleri tekfir eden bu grupları: “Bir şeyin ticaretini yapan onu satar, sattığı ise artık kendisinin değildir.” önermesinden hareketle, “Kim din ticareti yaparsa onun dini yoktur.” ve “Gerçekte varlığın hakikatının bilgisini (felsefî bilgi) edinenlere karşı çıkan ve onu küfür sayanın dinle bir ilişkisinin kalmaması gerekir.” diyerek tekfir etmiştir.⁹⁷⁰ *Kütüb-i Sitte* musannifleri ise haberî sıfatlar hakkında nakillerde bulunarak bu rivayetlerde dile getirilen sıfatların olduğu gibi kabul edilmesi gerektiğini kanaatini yansıtmıştır.

Haberî sıfatlarla ilgili olarak Buhârî, Allah’ın vechi,⁹⁷¹ gözü,⁹⁷² şekil veren elleri,⁹⁷³ ayağı⁹⁷⁴ olduğu Allah’tan daha kıskanç bir kimsenin bulunmadığı,⁹⁷⁵ Allah’ın kendisini şey diye isimlendirdiği,⁹⁷⁶ O’nun arşının su üzerinde olduğu,⁹⁷⁷ meleklerin ve güzel sözlerin Allah’a yükseldiği,⁹⁷⁸ ahirette müminlerin Allah’ı görebileceği⁹⁷⁹ sadedindeki rivayetleri nakletmiştir. İbn Battâl (öl. 449/1057), Allah’ın uzuvları olduğunu iddia eden Müşebbihe ile Allah’ın uzuvları olmadığını ileri süren Cehmiyye’nin aksine Buhârî, zikrettiği ayet ve hadislerle Allah’ın vechi⁹⁸⁰ ve iki eli olduğu; bunların Allah’ın zâtî sıfatlarından kabul edileceğini ifade etmektedir.⁹⁸¹ Ayrıca Buhârî, Allah’ın kendine şey demesi ve şahsiyet atfetmesine dair bu rivayetlerle onun varlığını ispat ve yokluğunu nefyetmiş, Dehrîleri ve Zındıkları yalanlamıştır.⁹⁸² Ayrıca arşla ilgili olarak Buhârî’nin *Halku efâli’l-ibâd* adlı eserindeki şu ifadeleri bu rivayetlerin olduğu gibi kabul edilmesi gerektiğini ifade etmektedir: “Şayet: ‘Allah nerededir?’ diye sorulursa ‘Göktedir.’ derim. Eğer: ‘Semadan evvel arşı neredeydi?’ diye sorulursa ‘Su üzerindeydi.’ derim. ‘Sudan önce

⁹⁶⁹ İbn Haldûn, *Mukaddime*, 2/197.

⁹⁷⁰ Kaya, “Kindî, Ya’kûb b. İshak”, 26/42.

⁹⁷¹ Buhârî, “Tevhîd”, 16.

⁹⁷² Buhârî, “Tevhîd”, 17.

⁹⁷³ Buhârî, “Tevhîd”, 18, 19.

⁹⁷⁴ Buhârî, “Tevhîd”, 25.

⁹⁷⁵ Buhârî, “Tevhîd”, 20.

⁹⁷⁶ Buhârî, “Tevhîd”, 21.

⁹⁷⁷ Buhârî, “Tevhîd”, 22.

⁹⁷⁸ Buhârî, “Tevhîd”, 23.

⁹⁷⁹ Buhârî, “Tevhîd”, 24.

⁹⁸⁰ İbn Battâl, *Şerhu Sahîhi’l-Buhârî*, 10/432, 433; İbn Hacer, *Fethu’l-bârî*, 13/389; Aynî, *Umdetü’l-kârî*, 25/152.

⁹⁸¹ İbn Battâl, *Şerhu Sahîhi’l-Buhârî*, 10/436; İbn Hacer, *Fethu’l-bârî*, 13/393; Aynî, *Umdetü’l-kârî*, 25/156.

⁹⁸² İbn Battâl, *Şerhu Sahîhi’l-Buhârî*, 10/443, 444; İbn Hacer, *Fethu’l-bârî*, 13/403.

onun arşı neredeydi?’ diye sorulursa ‘Bilmiyorum.’ derim.” Ardından bu mevzunun böylece kapanmasına delil olacağını düşündüğü “*O’nun ilminden hiçbir şeyi -dilediği müstesna- kimse bilgisi içine sığdıramaz.*”⁹⁸³ ayetini aktarır “Yani ancak açıklandığı kadarını anlayabilirler.” şeklinde izah etmiştir.⁹⁸⁴ Böylece Buhârî arş ve istivâ konusunun aklen bilinemeyeceğini, Allah’ın ve Rasûlünün bu konuda getirdiklerine teslim olmak gerektiğini beyan etmiştir.

İbn Mâce (öl. 273/887) Allah’ın gülmesi,⁹⁸⁵ arşının su üstünde olması,⁹⁸⁶ kulun Allah’ın kanadı altında kalması, ardından Allah’la kul arasında gizli bir konuşmanın gerçekleşmesi,⁹⁸⁷ Allah’ın işitme vasfının her şeyi kapsadığı,⁹⁸⁸ Allah’ın eli ile yazdığı,⁹⁸⁹ yine eli ile yeri ve göğü dürdüğü,⁹⁹⁰ teraziyi yükseltip alçalttığı,⁹⁹¹ kalplerin Allah’ın parmakları arasında olduğu,⁹⁹² Allah’ın kelamının olduğu⁹⁹³ ve her an yaratma hali içerisinde bulunduğu⁹⁹⁴ hususunda nakillerde bulunur. Ayrıca musannif, Allah’a mekân nisbet edildiği gerekçesi ile istivâyı kabul etmeyen Cehmiyye’ye reddiye sadedindeki rivayetlerde yedi kat göğün olduğuna, son katın üstünde Allah’ın arşının bulunduğu dair haberleri tasvirleri ile nakleder.⁹⁹⁵

Ebû Dâvûd (öl. 275/889): “Bu hadis Cehmiyye fırkasını reddetmektedir.” diyerek bitirdiği 18. bâbın son hadisinde Ebû Hureyre’nin, Hz. Peygamber “*Allah size, emanetleri mutlaka ehline vermenizi ve insanlar arasında hükmettiğiniz zaman adaletle hükmetmenizi emreder. Allah size ne güzel öğütler veriyor. Şüphesiz Allah her şeyi işitmekte, her şeyi görmektedir.*”⁹⁹⁶ ayetini okurken baş parmağını kulağının üzerine, şahadet parmağını da gözünün üzerine koyarken gördüğünü nakleder.⁹⁹⁷ Bu hadisin râvilerinden Muhammed b. Yunus en-Nesâî (öl. 286), Abdullah b. Yezîd el-Adevî el-Mukrî’nin (öl. 213/828): (Ayetteki) “Allah işitici (semîun) ve görücüdür

⁹⁸³ el-Bakara 2/255.

⁹⁸⁴ Buhârî, *Halku ef’âli’l-ibâd*, 25.

⁹⁸⁵ İbn Mâce, “Mukaddime”, 13 (No. 181).

⁹⁸⁶ İbn Mâce, “Mukaddime”, 13 (No. 182).

⁹⁸⁷ İbn Mâce, “Mukaddime”, 13 (No. 183-185).

⁹⁸⁸ İbn Mâce, “Mukaddime”, 13 (No. 188).

⁹⁸⁹ İbn Mâce, “Mukaddime”, 13 (No. 189).

⁹⁹⁰ İbn Mâce, “Mukaddime”, 13 (No. 192).

⁹⁹¹ İbn Mâce, “Mukaddime”, 13 (No. 195).

⁹⁹² İbn Mâce, “Mukaddime”, 13 (No. 199).

⁹⁹³ İbn Mâce, “Mukaddime”, 13 (No. 198).

⁹⁹⁴ İbn Mâce, “Mukaddime”, 13 (No. 197).

⁹⁹⁵ İbn Mâce, “Mukaddime”, 13 (No. 193-194).

⁹⁹⁶ en-Nisa 4/58.

⁹⁹⁷ Ebû Dâvûd, “Sünne”, 18 (No. 4728).

(basîrun).” ifadesinin “Allah için işitme ve görme (sıfatları) vardır.” demek istemiştir.” şeklinde beyanda bulunduğunu nakleder. Sonraki hadislerde Allah’ın kıyamet günü gökleri dürüp sağ eline aldığı sonra da yeri dürüp sol eline aldığı;⁹⁹⁸ her gecenin son üçte birinde dünya semasına indiği (nüzul ettiği)⁹⁹⁹ rivayet edilmiştir.

Muhaddislerin sıfatlar konusundaki tutumunu eserinde -mevzuya özel bir bölüm tahsis etmemekle- birlikte açık bir şekilde dile getiren kişi ise Tirmizî’dir (öl. 279/892). O, Ebû Hüreyre’den yaptığı nakilde Rasûlullah’ın şöyle buyurduğunu rivayet etmiştir: “Allah sadakayı kabul eder, sağ eliyle alır ve onu sizin atınızın yavrusunu büyüttüğü gibi büyütür, öyle ki bir lokma büyüklüğünde bir sadakanın sevâbı bile Uhud dağı kadar oluverir. Allah’ın kitabında bunun ölçüsü şudur: *“Bilmiyorlar mı ki, kullarının tövbesini kabul eden Allah’tır, sadakaları kabul eden de O’dur. Şüphesiz Allah tövbe kapısını alabildiğine açık tutmaktadır, rahmetiyle her şeyi kuşatmaktadır.”*¹⁰⁰⁰ *“Allah faizi tüketir, sadakaları ise arttırır ve Allah hiçbir inkârcı günahkârı sevmez.”*¹⁰⁰¹ Hadisin *hasen sahîh* olduğunu belirten Tirmizî rivayetin devamında şunları söylemektedir: “Âişe’den benzeri bir hadis daha rivayet edilmiştir. İlim ehlinin pek çoğu bu hadis ve benzeri sıfatlar hakkındaki rivayetler ile Allah’ın her gece dünya semasına inişiyle ilgili şöyle diyorlar: “Bu tür rivayetler sabittir, bunlara inanılmalı vehme kapılarak ‘nasıl’ denmemelidir.” Aynı şekilde Mâlik (öl. 179/795), Abdullah b. Mübarek (öl. 181/797), Süfyân b. Uyeyne (öl. 198/814) bu çeşit hadisler hakkında şunları demektedir: “Bu tür hadisleri “nasılsız (bilâkeyf)” olarak kabul edip inanın.” Ehl-i sünnet ve’l-cemaat ilim adamlarının görüşü böyledir. Cehmiyye ise bu tür rivayetleri reddederek bu “benzetme (teşbih)” olur demektedir. Allah, Kitabı’nın pek çok yerinde yed (el), sem’ (işitme) ve basar (görme) tabirlerini zikrediyor. Cehmiyye ise bu ayetleri tevil etti ve ilim ehlinin tefsir ettiği şekle aykırı olarak tefsir ederek dediler ki: “Allah, Adem’i eliyle yaratmamıştır. Burada *el* kelimesi güç ve kuvvet anlamındadır.” İshâk b. İbrahim şöyle diyor: *Teşbih* şöyle söylenirse olur: El gibi el, ele benzeyen el; işitme gibi işitme, işitmeye benzeyen işitme. Allah’ın buyurduğu gibi *yed (el)*, *sem (işitme)*, *basar (görme)* denir

⁹⁹⁸ Ebû Dâvûd, “Sünne”, 19 (No. 4732).

⁹⁹⁹ Ebû Dâvûd, “Sünne”, 19 (No. 4733).

¹⁰⁰⁰ et-Tevbe 9/104.

¹⁰⁰¹ el-Bakara 2/276. Tirmizî, “Zekât”, 28 (No. 662).

de keyfiyyeti araştırılmaz ise ve işitme gibi ve işitmeye benzer denilmezse bu teşbih olmaz ve Allah'ın kitabındaki şu ayete benzemiş olur: “O’na benzer hiçbir şey yoktur. O her şeyi işitir, her şeyi görür.”¹⁰⁰²

Tirmizî'nin (öl. 279/892) de belirttiği gibi Ehl-i sünnetin önde gelen âlimleri haberî sıfatlara dair meseleleri tartışmaktan uzak durmuşlardır. Bu sıfatlardan istivaya dair Mâlik b. Enes'e (öl. 179/796) sorulan soruya onun verdiği cevap bunun örneklerindendir. Mâlik'e birisi “Allah Arşa istiva etti.”¹⁰⁰³ âyetindeki “istivâ” kelimesinin manasını sorar. O da: “İstivâ malumdur. Onun keyfiyyeti ise meçhuldür. Ona iman vaciptir. Buna dâir soru sormak bid'attir.”¹⁰⁰⁴ şeklinde karşılık verir. Ahmed b. Hanbel'e ait olduğu ifade edilen rivayetler de bu minvaldedir. Bu rivayetlerden birinde ona: “Allah dünya semasına iner mi?” diye sorulur. Ahmed b. Hanbel de: “Evet.” der. Muhatabı “İnmesi ilmi ile midir, ne iledir?” şeklinde yeni bir soru yöneltir. Bunun üzerine çok öfkelenen Ahmed b. Hanbel: “Bu konuda sus. Bundan sana ne! Hadisi rivayet edildiği gibi keyfiyet vermeden oku geç!”¹⁰⁰⁵ der. Bir başka rivayette Ahmed b. Hanbel'e Züheyr b. Harb'in (öl. 234/849) meclisinde yaşananlar anlatılır. Talebeleri Harb'in yanında: “Rahmân oraya (cehenneme) ayağını koyar.”¹⁰⁰⁶ hadisini nakleder. Züheyr b. Harb orada bulunan bir gence yönelerek: “Bu hadisin tefsiri, açıklaması var.” der. Bunu işiten Ahmed b. Hanbel'in tepkisini şu sözlerle dile getirir: “Şuna bak, aynı Cehmiyye'nin dediği gibi diyor!”¹⁰⁰⁷ Görüldüğü üzere selef uleması sıfatların teviline dalmaktan mümkün olduğunca uzak durmak istemiş ve bunların mahiyetine dair bilgiyi Allah'a havale etmişlerdir. Bu durumu İbn Abdülber (öl. 463/1071): “Ehl-i sünnet kitap ve sünnette geçen sıfatları kabul etmek ve onları mecazî anlamları ile değil de hakikî anlamlarına göre kabul etmek hususunda icmâ halindedir. Onlar bu sıfatlardan hiçbirini keyfiyetlendirmezler. Cehmiyye, Mu'tezile ve Hâricîlerin hepsi ise bu sıfatları inkâr eder ve bunların hiçbirisini hakikî anlamına göre açıklamaz. Bunları kabul edenlerin

¹⁰⁰² eş-Şûrâ 42/11). Tirmizî, “Zekât”, 28 (No. 662).

¹⁰⁰³ Tâhâ 20/5.

¹⁰⁰⁴ Bağdâdî, *Usûlü'd-dîn*, 132.

¹⁰⁰⁵ Ebû Abdillâh Ubeydullah b. Muhammed İbn Batta, *el-İbâne an şeriatî'l-fırkati'n-nâciye ve mücânebeti'l-firâki'l-mezmûme*, thk. Rızâ b. Na'sân Mu'tî vd. (Riyâd: Dârü'r-Râye, 1994/1415), 7/242-243.

¹⁰⁰⁶ Buhârî, “Tefsir”, 50 (No. 4848); “Tevhid”, 7 (No. 7384); Müslim, “Sıfatü'l-cenne”, 37; Tirmizî, “Tefsir”, 50 (No. 3272).

¹⁰⁰⁷ İbn Batta, *İbâne*, 7/330-331.

Müşebbihe olduğunu ileri sürerler. Ancak onlar da bu sıfatları kabul edenlere göre mabud olanı (Allah'ı) kabul etmemiş oluyorlar.”¹⁰⁰⁸ sözleri ile izah etmektedir.

Ehl-i sünnet, tevhid akidesini korumaya çalışırken Cehmiyye'nin, haberî sıfatlarla ilgili olarak geliştirdiği düşünce biçimini eleştirmektedir. Zira Cehmiyye ve onun yolunda olan fırkalar teaddüdü kudemaya sebep olmaktan sakınırken söylemeye çalıştıkları şey Allah'ın varlığını inkâr olarak anlaşılmıştır. Bu durumu Zehebî şu sözleri ile ifade etmektedir: “Cehmiyye'nin benimsediği kanaat ‘Allahu Teâla bütün mekânlardadır’ şeklindedir. Yüce Allah onların söylediklerinden münezzehtir. Aksine biz nerede olursak olalım O, ilmi ile bizimle beraberdir. Müteahhir kelimcilerin görüşüne gelince: Yüce Allah semada da değildir, arşın üzerinde de, semavâtın üstünde de, arzda da! Ne âlemin içindedir, ne âlemin dışında. Ne mahlûkattan ayırdır ne de onlara muttasıl. Yine derler ki: Bütün bunlar cisimlerin niteliklerindendir. Allahu Teâlâ da cisimden münezzehtir.”¹⁰⁰⁹ Bu düşüncenin nasıl anlaşıldığına somut örnekler de veren Zehebî bunlardan Hammâd b. Zeyd'in (öl. 179/795) şu sözlerini aktarmaktadır: “Onlar (Cehmiyye) bu sözleri ile semada bir ilâh yoktur, demek istiyorlar.”¹⁰¹⁰ Bir diğer örnek ise Abbâd b. Avvâm'ın (?-185): “Ben Bişr el-Merîsî ve onun ashâbı ile konuştum. Onların sözlerinin nihayetinin semada bir şey yoktur, demeye vardığını gördüm. Görüşüme göre onlarla nikâhlanılmaz ve onlara mirasçı olunmaz.” şeklindeki ifadeleridir.¹⁰¹¹

Ehl-i sünnet âlimleri gibi Buhârî de Cehmiyye'ye tepkilidir. Nitekim o, Cehm'in (öl. 128/745-46) sözlerini Ca'd b. Dirhem'den (öl. 124/742 [?]) aldığını,¹⁰¹² Cehm'in Bişr b. Gıyâs el-Merîsî'nin (öl. 218/833) hocası olduğunu haber veren nakillerde bulunur.¹⁰¹³ Buhârî, Cehmiyye'nin zındıklardan olduğunu ve Allah'ın arşa istivâ etmediğini ileri sürdüklerini¹⁰¹⁴ hatta Yahudi ve Hristiyanların bile Allah'ın arşının üzerinde olduğunda ittifak ettikleri halde Cehmiyye'nin bunu reddettiğine¹⁰¹⁵

¹⁰⁰⁸ Ebû Ömer Cemâlüddîn Yûsuf b. Abdillâh b. Muhammed b. Abdilberr, *et-Temhîd limâ fi'l-Muvatta' mine'l-meânî ve'l-esânîd*, thk. Abdullah b. es-Siddîk (Mağrib: Vizâretü'l-Evkâf ve's-Şuûni'l-İslâmiyye, 1979/1399), 7/145.

¹⁰⁰⁹ Zehebî, *Uluvv*, 173-174.

¹⁰¹⁰ Zehebî, *Uluvv*, 173-174.

¹⁰¹¹ Zehebî, *Uluvv*, 181.

¹⁰¹² Buhârî, *Halku ef'âli'l-ibâd*, 13.

¹⁰¹³ Buhârî, *Halku ef'âli'l-ibâd*, 16.

¹⁰¹⁴ Buhârî, *Halku ef'âli'l-ibâd*, 13.

¹⁰¹⁵ Buhârî, *Halku ef'âli'l-ibâd*, 15.

dair rivayetlerde bulunur. Kendisi için Cehmî ve Râfîzî birinin arkasında namaz kılmanın Yahudi ve Hristiyan birinin arkasında namaz kılmaktan farkı olmadığını, Cehmiyye'ye selam verilmeyeceği, hastalandıklarında ziyaret edilmeyeceği, onlarla evlenilmeyeceği, şehadetlerinin kabul edilmeyeceği, kestiklerinin yenilmeyeceğini ifade eder.¹⁰¹⁶ Ayrıca onun Cehmiyye'ye tepkisi, Kitâbü't-Tevhid'de de yansımıştır. Zira musannifin, buradaki bâb başlıkları altında en fazla hadis rivayetinde bulunduğu konulardan biri *arş* meselesindedir.¹⁰¹⁷ Ebû Dâvûd'un (öl. 275/889) Cehmiyye'yi tenkidi ise daha geneldir. O, "Cehmiyye Hakkında" adını verdiği ilk bâbın altında şu hadisi nakletmektedir: "İnsanlar (Allah'ın varlığı hakkında) soru sormaya devam edecekler. Hatta şu da sorulacak: "Mahlûkatı Allah yarattı. (Pekâlâ) Allah'ı kim yarattı?" Böyle bir soruyla karşılaşan kimse: "Ben Allah'a iman ettim." desin."¹⁰¹⁸ mealindedir. Sonrasında Hz. Peygamber'in Allah'ı kimin yarattığına dair bir soru yöneltildiğinde kişiye ihlas suresini okumasını, sonra sol tarafına üç defa tükürmesini ve "(eûzü billâhi mine'ş-şeytânirracîm, diyerek) Şeytan'dan (Allah'a) sığınmasını" tavsiye ettiği rivayeti¹⁰¹⁹ nakletmiştir. Bu şekilde Ebû Dâvûd sıfatlar konusunda adeta Ehl-i sünnetin tavrını özetlemekte ve kalamî tartışmaların insanı nereye götürebileceğine dair fikir sunmaktadır.

Sonuç olarak *Kütüb-i Sitte* musanniflerinin sıfatlar konusundaki tutumu, bunları ne tevil etmek ne de zahirî manalara hamletmektir. Çünkü Kur'ân ve Sünette açık bir şekilde belirtilen bu sıfatları aklî ya da lügavî delillerle tevil etmek nassa ters düşmeye sebep olabilir. Sıfatları zahirine göre anlamak ise teşbihe ve tecsime neden olur. İşte bu gerekçelerle sıfatları, keyfiyetini sorgulamadan, olduğu gibi kabul edip tevilini Allah'a havele etmek musanniflerin yolu olmuştur.

2.5.2. Rü'yetullah Konusu

Hicrî ikinci asrın sıfatlar konusu dâhilindeki *rü'yetullah* yani *Allah'ın görülmesi* meselesi Ehl-i sünnet ile Cehmiyye ve Mu'tezile arasındaki bir diğer tartışma konusudur. Rü'yetullah mevzusu Ahmed b. Hanbel'e göre, Cehm b. Safvân'ın Sümeniyye ile Allah'ın varlığı hususundaki tartışmalarından biridir. Cehm,

¹⁰¹⁶ Buhârî, *Halku ef'âli'l-ibâd*, 22.

¹⁰¹⁷ Buhârî, "Tevhîd", 22.

¹⁰¹⁸ Ebû Dâvûd, "Sünne", 18 (No. 4721).

¹⁰¹⁹ Ebû Dâvûd, "Sünne", 18 (No. 4722).

Allah duyularla algılanamayan bir varlık olduğu için O'nun gözle görülemeyeceğini iddia etmiş ve bu husustaki bazı müteşâbih âyetleri tevil etmiştir.¹⁰²⁰ Ehl-i sünnete göre Allah ahirette görülecektir. Bunun yanı sıra Hâricîler, Mu'tezile ve Mürcie'den bazılarının bunun mümkün olmadığını ileri sürdükleri aktarılır.¹⁰²¹ Zira onlara göre görme eyleminin gerçekleşebilmesi için görülen varlığın özel bir bedeni olması, görenle görülenin karşı karşıya olması, görülenden görene bir ışık yansımaları, uzaklık ve perde bulunmaması gibi şartlar gerekmektedir. Böylece *görmek* görülenin sonradan olmasını (muhtes) ve bir mekânda gerçekleşmesini zorunlu kılar. Bu sebeple Mu'tezile'nin çoğunluğu Allah'ın ahirette görülmesinin göz ile değil, kalp ile olacağını ifade eder. Kalp ile görmekten kasıt ise Allah'ın bilinmesi, rahmetine şahit olunması gibi manalardır.¹⁰²² Görmenin görülenle bağlantısı, ilmin malumla olan bağlantısı gibidir. Nasıl ki ilmin malumla olan münasebeti ilmin sonradan olmasını gerektirmiyorsa *görme* de *görülen* varlığın sonradan olmasını gerektirmez.¹⁰²³ İbn Battâl, Cehmiyye ve benzeri fırkaların düşüncelerini: "Görülen bir şeyin yaratılmış olması, boşlukta bir mekân işgal etmesi, bir başka ifadeyle sınırlı bir mekân ile kuşatılmış olması gerekir ki, bu hususlar fânîlik alâmetidir. Şanı yüce mekândan münezzeh ezeli ve ebedî olan Allah, bu gibi noksanlıklardan beridir."¹⁰²⁴ şeklinde nakletmiştir. Onlar bu görüşleri ile *tevhid*in bir gereği olarak Allah'ın mahlûkata benzemeyeceği ve bu sebeple Allah'ın dünyada ve ahirette gözle görülemeyeceği konusunda ittifak etmişlerdir.¹⁰²⁵ Zira onlara göre ancak cisim olan şey görülebilir ve cismin belli bir mahalli ile ciheti olur. Bu da tescime götürür ki Allah tüm bu

¹⁰²⁰ Ahmed b. Hanbel, *er-Red*, 95-99. Ahmed b. Hanbel, Cehm'in Allah'ın sıfatlarına dair söylemlerini şöyle özetlemektedir: "Eşya cinsinden O'nun hiçbir misli yoktur, arşın üzerinde nasıl bulunuyorsa yerin yedi kat altında da bulunur. Hiçbir mekân O'ndan hâli değildir. Allah bu veya başka bir mekânda değildir. Allah konuşmamıştır ve konuşmayacaktır. Dünya ve ahirette O'nu kimse görmeyecektir. Allah herhangi bir sıfatla ve herhangi bir fiil ile vasıflandırılmaz ve onlarla bilinemez. O'nun sonu yoktur. Allah akıl ile idrak olunamaz. Allah, bütünüyle vechtir, bütünüyle ilimdir, bütünüyle sem'dir, bütünüyle basardır, bütünüyle nurdur, bütünüyle kudrettir. İki muhtelif şeyden ibaret olamaz, muhtelif vasıflarla vasıflanamaz. O'nun aşağısı ve yukarısı yoktur, yönü ve tarafları yoktur, sağ ve solu yoktur, ağırlığı ve hafifliği yoktur, rengi ve cismi yoktur. Allah mâlum ve mâkul değildir. O'nun tarifinde kalbe tehlike getiren her şeyin hilafıdır." Bu ifadeler Allah'ı görmeyen, duymayan, konuşmayan, hareketsiz putlara benzetmekle sonuçlanacağı için tenkit edilmiştir. Ahmed b. Hanbel, *er-Red*, 97-99.

¹⁰²¹ İbn Battâl, *Şerhu Sahîhi'l-Buhârî*, 10/460; İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 13/426; Aynî, *Umdetü'l-kârî*, 25/185.

¹⁰²² Eş'arî, *Makâlât*, 238, 318. Mu'tezile'nin rû'yetullah konusundaki delilleri hakkında bk. Kılıç Aslan Mavil, "Bir Mu'tezile Mâturîdiyye Tartışması -Rû'yetullah-", *Abant İzzet Baysal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 14/2 (2014) 449-478.

¹⁰²³ İbn Battâl *Şerhu Sahîhi'l-Buhârî*, 10/463; İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 13/427.

¹⁰²⁴ Kolektif, *Sünen-i Ebu Davud Terceme ve Şerhi*, 15/535-536.

¹⁰²⁵ Bağdâdî, *el-Fark beyne'l-fırak*, 264; Şehristânî, *El-Milel ve'n-nihal*, 57-58.

sıfatlardan münezzehtir.¹⁰²⁶ Ehl-i sünnet uleması ise görülen varlığın, varlığı dışında yukarıda sayılan akli şartları aramazlar.¹⁰²⁷ Diğer taraftan Mücessime'nin ekseriyeti ile bazı tasavvuf ehli Allah'ın hem dünyada hem ahirette görüleceğini iddia etmiştir.¹⁰²⁸

Ehl-i sünnet âlimleri mü'minlerin Allah'ı ahirette göreceklerini “*Oysa o gün bir kısım yüzler rablerine bakarak mutlulukla parıldayacaktır.*”¹⁰²⁹ ayeti ile delillendirir.¹⁰³⁰ Mu'tezile buradaki görmeyi tevil ederek *sevabını ummak* şeklinde izah etmektedir.¹⁰³¹ Yine Mu'tezile bu konuyla ilgili olarak “*Gözler O'nu idrak edemez, hâlbuki O gözleri idrak eder. O en ince şeyleri bilir ve her şeyden haberdardır.*”¹⁰³², “*Mûsâ, tayin ettiğimiz vakitte (Tûr'a) gelip de rabbi onunla konuştuğunda o, “Rabbim! Bana görün; sana bakayım” dedi. Rabbi, “Sen beni asla göremezsin. Fakat şu dağa bak; eğer o yerinde durabilirse sen de beni görebilirsin” buyurdu. Rabbi o dağa tecelli edince onu paramparça etti; Mûsâ da bayılıp düştü. Kendine gelince dedi ki: “Seni noksan sıfatlardan tenzih ederim, sana tövbe ettim; ben inananların ilkiyim.*”¹⁰³³ ayetlerini Allah'ın dünyada ve ahirette görülemeyeceği şeklinde tefsir eder. Ehl-i sünnet ise buradaki rü'yetin dünya için söz konusu olduğunu ahirette Allah'ın görülemeyeceğine dair bir kanıt olamayacağını iddia etmiştir.¹⁰³⁴ Ehl-i sünnete göre bu konuda güvenilir râvilerden nakledilmiş inkârı mümkün olmayan sahih hadisler rivayet edilmiştir. Bahsi geçen rivayetler *Kütüb-i Sitte*'de müminlerin ahirette, sıkışıp yığılmaya gerek kalmadan güneşi ve ayı görebildiği gibi Allah'ı görebileceği; Hz. Peygamber'in de Allah'ı kıyamet günü göreceği ve Allah'a kavuşmak için dua ettiği, müminlerin Allah'a kavuşmak için

¹⁰²⁶ Temel Yeşilyurt, “Rü'yetullah”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2008), 35/313.

¹⁰²⁷ Kirmânî, *Kevâkibü'd-derârî*, 25/140; İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 13/426; Aynî, *Umdetü'l-kârî*, 25/185.

¹⁰²⁸ Eş'arî, *Makâlât*, 314, 318, 412.

¹⁰²⁹ el-Kıyâmet 75/22, 23.

¹⁰³⁰ Ahmed b. Hanbel, *er-Red*, 129-134; İbn Kuteybe, *Te'vîlü muhtelifi'l-hadîs*, 124.

¹⁰³¹ Eş'arî, *İbâne*, 14.

¹⁰³² el-En'âm 6/103.

¹⁰³³ el-A'râf 7/143.

¹⁰³⁴ Ahmed b. Hanbel, *er-Red*, 129-134; İbn Kuteybe, *Te'vîlü muhtelifi'l-hadîs*, 124-127.

sabretmeleri gerektiği, Allah'ın müminlerle arada bir tercüman ve onu görmeye mani bir perde olmaksızın konuşacağı yönündeki nakillerde yer almaktadır.¹⁰³⁵

Abbâsî hükümdarları Me'mûn (öl. 218/833), Mu'tasım (öl. 227/842) ve Vâsık (öl. 232/847) dönemlerinde başkadılık yapan ve Mihne olayının müsebbiblerinden sayılan Mu'tezilî âlim İbn Ebû Duâd (öl. 240/854) rü'yet konusunda nakledilen hadislerin zayıf olduğunu iddia etmiştir.¹⁰³⁶ Hatta İbn Ebû Duâd bu rivayetin isnadı ile ilgili malumat almak için hemşehrisi Ali b. el-Medînî'ye (öl. 234/848-49) gider. Ali b. el-Medînî bu hadisin isnadındaki râvilerden birini "topuğuna bevl eden bir bedevî" olarak tanımlar. Bu bilgi karşılığında İbn Ebû Duâd, Ali b. el-Medînî'ye maddî yardımlarda bulunur.¹⁰³⁷ Öte yandan Mihne hadisesine son verip İbn Ebû Duâd'ı görevinden azleden Halife Mütevekkil (öl. 247/861) ise aralarında Abdullah b. Ebû Şeybe (öl. 235/849) ve Osman b. Ebû Şeybe (öl. 239/853) kardeşlerin de bulunduğu bir grup hadis âliminden halka, rü'yetullahı ele alan ve halku'l-Kur'ânı reddeden hadisleri rivayet etmelerini ister.¹⁰³⁸

Buhârî'nin *Halku ef'âlî'l-ibâd*'daki nakillerinden anlaşıldığı kadarı ile Ehl-i sünnet uleması, rü'yet konusunda Cehmiyye'ye açık bir şekilde tepki göstermektedir. Buhârî'nin nakline göre bir gün bir adam Mervân b. Muâviye'den (öl. 193/808) rü'yet hadisini tahdis etmesini ister. Mervân adamın isteğini yerine getiremeyince, "Bana bunu tahdis etmediğine göre sen Cehmîsin." der. Bunun üzerine Mervân: "Sen bana Cehmî mi diyorsun? Cehm 40 gün Rabbini tanıyamadan kaldı." der.¹⁰³⁹ Tirmizî (öl. 279/892) ise ehl-i hadîsin *rü'yetullah* konusundaki kanaatini Ebû Hureyre'den yaptığı nakilden sonra açıklamaktadır: "Hz. Peygamber şöyle buyurmaktadır: 'Kıyamet günü Allah insanları büyük bir meydanda toplayacak ve âlemlerin Rabbi olan Allah onlara şöyle diyecektir: 'Dikkat! Herkes dünyada kulluk ettiği şeye uysun.' Bunun üzerine haça tapanlara haçı, puta tapanlara putları, ateşe tapanları da

¹⁰³⁵ Buhârî, "Tevhîd", 24; Müslim, "İman", 299, 300; Ebû Dâvûd, "Sünne", 19 (No. 4729, 47330, 47331); İbn Mâce, "Mukaddime", 13 (No. 177-180); Tirmizî, "Sıfatı'l-cenne", 20 (No. 2557).

¹⁰³⁶ Ebû Nasr Tâcüddîn Abdülvehhâb b. Alî b. Abdilkâfî es-Sübki, *Tabakâtü's-Şâfiyyeti'l-kübrâ*, thk. Mahmûd Muhammed et-Tanâhi (b.y.: Faysal İsâ el-Bâbi'l-Halebî, 1964/1383), 2/147.

¹⁰³⁷ Konuyla ilgili detaylı bilgi için bk. Hatîb, *Târih*, 13/432; Mehmet Emin Özafşar, *İdeolojik Hadisçiliği Tarihi Arka Planı* (Ankara: OTTO Yayınları, 2015), 63-65.

¹⁰³⁸ Hanbel b. İshak, *Zikru mihne*, 73-75; Ebû'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî İbnü'l-Cevzî, *Menâkıbu'l-İmâm Ahmed b. Hanbel*, thk. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî (b.y.: Dâru'l-Hicr, 1409), 476-477; Zehebî, *Siyer*, 11/125.

¹⁰³⁹ Buhârî, *Halku ef'âlî'l-ibâd*, 27.

ateşleri temsil edecek, onlar da dünyada kulluk yaptıkları bu şeylere uyacaklar. Geriye sadece Müslümanlar kalacak ve âlemlerin rabbi olan Allah onlara şöyle buyuracaktır: ‘Sizler de bu insanlara uymayacak mısınız?’ Onlar da diyecekler ki: ‘Senden sana sığınırız, senden sana sığınırız, Allah’tır bizim rabbimiz. Allah’ı görünceye kadar bizim yerimiz Allah’a kulluk edenlerin yeri olan burasıdır.’ Allah onlara öylece emreder ve onları o düşünce ve inançta sebat ettirir. Sonra tekrar kullarına sorar: ‘Bu insanlara uymayacak mısınız?’ Yine o müminler derler ki: ‘Senden sana sığınırız, senden sana sığınırız, senden sana sığınırız. Rabbimiz Allah’tır. Rabbimizi görünceye kadar bizim yerimiz Allah’a kulluk edenlerin yeri olan burasıdır.’ Allah onlara öylece emreder de onları o düşünce ve inançla sebat ettirir. Ashâb: ‘Ey Allah’ın Rasûlü! Allah’ı görecek miyiz?’ diye sordu. Rasûlullah: ‘Dolunay gecesinde ayı görmekte güçlük çeker misiniz?’ şeklinde karşılık verdi. Ashâb: ‘Hayır.’ dedi. Bunun üzerine Rasûlullah şöyle devam etti: ‘Sizler o gün O’nu görmekte hiçbir güçlük çekmeyeceksiniz. Sonra Allah o kullarının karşısına çıkıp kendini tanıttak ve: ‘Ben sizin rabbinizim bana uyun.’ diyecek. Müslümanlar kalkıp kurulan sıratın üzerinden hızlı giden at ve develer gibi geçecekler ve geçerken yapacakları dua: ‘Selametle bizi koru, bizi koru.’ şeklinde olacaktır. Geriye cehennemlikler kalacaklar onlardan bir grup cehenneme atıldıktan sonra şöyle denilecek: ‘Doldun mu?’ Cehennem de diyecek ki: ‘Daha fazlası var mı?’ Sonra bir grup daha atılacak ve yine: ‘Doldun mu?’ denilecek. Cehennem de: ‘Daha fazlası var mı?’ diyecek. Cehennemliklerin hepsi cehenneme dolduruldukları vakit Rahman olan Allah ayağını cehenneme koyacak ve ondakiler birbirlerine sıkışacaklar sonra Allah: ‘Yeter mi?’ buyuracak. Cehennem de: ‘Yeter, yeter!’ diyecek. Allah cennetlikleri cennete cehennemlikleri de cehenneme koyduğunda ölüm boynundan çekilerek getirilecek. Cennetliklerle cehennemlikler arasında bir sur üzerinde durdurulacak. Sonra: ‘Ey Cennetlikler!’ diye seslenilecek. Onlar da korkuyla bakacaklar. Sonra: ‘Ey Cehennemlikler!’ denilecek. Onlar da sevinç içerisinde şefaatt umarak bakacaklar. Ardından hem cehennemliklere hem de cennetliklere: ‘Bunu tanıyor musunuz?’ diye sorulacak. Hep birlikte: ‘Onu tanıyoruz. O ölümdür.’ diyecekler. Sonra ölüm, cennetliklerle cehennemlikler arasındaki sur üzerinde bir koç şeklinde yatırılıp boğazlanacak ve şöyle denilecek: ‘Ey Cennetlikler! Ebedilik var

ölüm yok. Ey Cehennemlikler! Ebedilik var ölüm yok.”¹⁰⁴⁰ Tirmizî (öl. 279/892) hadise *hasen sahîh* kaydını düştükten sonra: “Rasûlullah’tan buna benzer pek çok rivayetler gelmektedir ve bu rivayetlerin hepsinde rü’yet meselesi olan insanların Rableri görmeleri, Allah’a ayak izafe edilmesi gibi benzeri şeylerden bahsedilmektedir. Sûfyân es-Sevrî (öl. 161/778), Mâlik b. Enes (öl. 179/795), Abdullah b. Mübarek (öl. 181/797), Süfyân b. Uyeyne (öl. 198/814), Vekî‘ (öl. 197/812) ve başka imamlardan olan ilim adamlarının bu konudaki kabul ettikleri yol şudur: ‘Bu hadisler rivayet edilir, biz bunlara inanırız fakat ‘Nasıldır?’ diye sorulmaz.’ İşte bu, hadis ehlinin tercih ettiği yoldur ki o da bu tip şeyleri geldiği gibi rivayet etmek ve bunlara iman edilmesi, bunların tefsir edilmemesi ve vehme kapılarak nasıl, denilmemesidir. Hadiste geçen: “Onlara kendini tanıtacaktır.” sözünün manası ise onlara tecelli edip görünecektir.”¹⁰⁴¹ Neticede Tirmizî’den yapılan bu aktarımlar diğer hadis musanniflerinin de genel kanaatinin ifadesidir.

Neticede Cehmiyye ve Mu‘tezile Allah’ın âhirette görüleceğini yönündeki âyetlere gramatik açıdan yorumlar getirmiş ve bu minvaldeki hadisleri reddederek rü’yetullahın hem dünyada hem de ahirette gerçekleşmeyeceğini savunmuştur. *Kütüb-i Sitte* musannifleri hadislerden hareketle Allah’ın âhirette müminler tarafından görüleceğini kabul etmektedir.

2.5.3. Halku’l-Kur’ân Konusu

Halku’l-Kur’ân,¹⁰⁴² Allah’ın kelim sıfatının tecellisi olarak Kur’ân’ın sonradan yaratıldığı ve bu sebeple ezeli olmadığını savunanlarla birlikte bu fikre

¹⁰⁴⁰ Tirmizî, “Sıfatı’l-cenne”, 20 (No. 2557).

¹⁰⁴¹ Tirmizî, “Sıfatı’l-cenne”, 20 (No. 2557). Tirmizî benzeri bir yorumu da yine Ebû Hüreyre’den rivayet etmiştir. Rasûlullah şöyle buyurdu: “Rahmân olan Allah’ın eli dopdolu ve cömerttir. Gece, gündüz devamlı olarak vermesi onu eksiltmez. Söyleyiniz bakalım gökleri yarattığından beri neler vermiştir? Gerçek şu ki onun elindeki eksilmemiştir. Onun arşı su üzerindedir. Diğer elinde de terazi vardır. Alçaltan ve yükselten de odur.” Tirmizî hadisin hasen sahîh olduğunu kanaatini belirttikten sonra: “Bu hadis maide sûresi 64. ayetinin tefsiridir. Bu hadis hakkında âlimler şöyle diyorlar: Bu tür hadisler bize geldiği şekilde yoruma gitmeksizin vehme kapılmaksızın inanırız. Bunu pek çok imama birlikte Sevrî, Mâlik b. Enes, İbn Uyeyne, İbn’ül-Mübârek böyle söylemişlerdir. Şöyle ki bu tür hadisler aktarılır onlara iman edilir ve “nasıl” diye sorulmaz.” Tirmizî, “Tefsîr”, 6 (No. 3045).

¹⁰⁴² “Halku’l-Kur’ân meselesi klasik kelâm kitapları içinde yer aldıktan başka müstakil bazı kitaplara da konu olmuştur. Buhârî’nin *Halku ef’âli’l-ibâd*’ı, İbn Kuteybe’nin *el-İhtilâf fi’l-lafz*’ı, Ebû Ca’fer el-İşkâfî’nin *İsbâtü halki’l-Kur’ân* ve *er-red alâ men enkere halka’l-Kur’ân*’ı, İbrâhîm el-Harbî’nin *Risâle fi enne’l-Kur’ân gayru mahlûk*’u, İbnü’r-Râvendî, Ebû Mûsâ el-Murdâr, İbn Keysân el-Esam, Hişâm b. Amr el-Fuâtî, Humeyd b. Saîd b. Bahtiyâr gibi müelliflerin *Halku’l-Kur’ân* adlı kitapları, Ebû Ya’lâ el-Ferrâ’nın *Îzâhu’l-beyân fi mes’ele’l-Kur’ân*’ı, Abdülkâhir el-Bağdâdî’nin *Nefyü halki’l-Kur’ân*’ı, Fahreddin er-Râzî’nin *Halku’l-Kur’ân beyne’l-Mu‘tezile ve Ehli’s-sünne*’si, Muhammed el-

karşı çıkanların tartışmalarını ifade eden bir terimdir.¹⁰⁴³ Allah'ın sıfatları konusu içerisinde yer alan halku'l-Kur'ân meselesinin ilk kez Ca'd b. Dirhem (öl.124/742) tarafından ortaya atılıp bu minvaldeki tartışmaların Cehm b. Safvân'la (öl.128/745) yaygınlık kazandığı kaynaklarda nakledilir. Cehm'in, sıfatların Allah'ın zatından ayrı olduğu fakat ezeli olmadığını savunan Hristiyan ve Yahudi kimselerin yanı sıra felsefi eserlerden de etkilendiği ifade edilmektedir.¹⁰⁴⁴ Nitekim bu rivayetlerden birinde Hristiyan azizi Yuhannâ ed-Dımaşkî'nin (öl. 131/749 [?]) bir Hristiyan'ın Müslüman biriyle karşılaştığında nasıl münazara etmesi gerektiğini tavsiye eden sözleri sıfatlar meselesinde hâricî tesirlerin olduğunu göstermektedir. Bahsi geçen rivayette Hristiyan azizi şunları söylemektedir: “Eğer bir Müslüman sana: ‘Mesih nedir?’ diye sorarsa tereddüt etmeden: ‘Mesih Allah'ın kelimesidir.’ diye cevap ver. Soru sorma sırası sana gelince ona: ‘Senin kutsal kitabın Mesih hakkında ne diyor?’ diye sor. Şayet o sormak istediğin şeyin ne anlama geldiğini anlayıp da seni başka sorularla geçiştirmeye çalışırsa ondan cevap almadıkça sorduğu diğer sorulara cevap verme. Neticede onun mecburen: ‘Benim kutsal kitabıma göre Mesih, Allah'ın kelimesi ve ruhudur.’ şeklindeki cevabı vermek zorunda kaldığını göreceksin. Onun bu itirafı üzerine: ‘Kelime mahlûk mudur yoksa değil midir?’ diye sor. Eğer sana: ‘Mahlûk değildir.’ diye cevap verirse: ‘O halde mutabıkız, zira kadîm olan varlık ilahdır.’ de. Şayet: ‘O mahlûktur.’ derse ona: ‘Öyleyse ruhu ve kelimeyi yaratan kimdir?’ de. O: ‘Allah.’ diyecektir. Sen de: ‘O zaman Allah'ın yaratmadan önce kelimesi ve ruhu yok muydu?’ diye sor. Sonunda hasmını hüsrân içinde ve ne cevap vereceğini bilemez bir şekilde bulacaksın.”¹⁰⁴⁵

Vefâî'nin *Vâzihu'l-burhân fi'r-red ale'l-kâilîn bi-halki'l-Kur'ân*'ı, İbnü'l-Cevherî'nin *ed-Dürrü'n-nazîm fi tahkiki'l-kelâmi'l-kadîm*'i, Abdülfettâh Ebû Gudde'nin *Mes'ele'tü halki'l-Kur'ân ve esseruhâ fi sufûfi'r-ruvât*'ı ve Ahmed b. Süleyman en-Neccâd'ın *er-Red alâ men yekûlû el-Kur'ân mahlûk* ile Ahmed Abdurrahman İbrâhim'in *Halku'l-Kur'ân* adlı eserleri bunlar arasında zikredilebilir.” (Yusuf Şevki Yavuz, “Halku'l-Kur'ân”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 15/371.)

¹⁰⁴³ Yavuz, “Halku'l-Kur'ân”, 15/371.

¹⁰⁴⁴ Ebû Saîd Osmân b. Saîd ed-Dârimî, *er-Red ale'l-Cehmiyye*, thk. Ebû Âsım eş-Şevâmmî (Kâhire: Mektebetü'l-İslâmiyye, 2010/1431), 192-193; Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim b. Kuteybe ed-Dineverî, *el-İhtilâf fi'l-lafz ve'r-red 'ale'l-Cehmiyye ve'l-Müşebbihe* (Beyrût: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1985/1405), 46-47. Bu görüşün Beyân b. Sem'ân veya Mugîre b. Saîd el-İclî tarafından ortaya atıldığına dair bilgiler için bk. Yavuz, “Halku'l-Kur'ân”, 15/371; Abdülhamid, *İslâm'da İ'tikadî Mezhepler*, 235-246.

¹⁰⁴⁵ Fehmî Cedân, *el-Mihne: bahs fi cedeliyyeti'd-dîni ve's-siyâsi fi'l-İslâm* (Amman: Dârü's-Şurûk, 1989), 29. Kelam ve felsefenin İslâm akaidine zarar verdiği yönündeki kanaatlerle ilgili olarak bk. Murat Kaş, “Kelam İlminin Bilimsel Kimliğiyle İlgili Tartışmaların Memlûk Coğrafyasındaki Yansımaları”, *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi* 24/3 (Aralık 2020), 1059-1080.

Hicrî ikinci asırda *halku'l-Kur'an* meselesi Cehm'in: "Allah İbrâhim'i dost edinmedi ve Mûsa ile konuşmadı." sözleri üzerine kurulu gibidir.¹⁰⁴⁶ Nitekim onun bu sözlerine Ebû Hanîfe cevaben: "Allah'ın, *"Allah Mûsa'ya hitap etti (Mûsa ile konuştu)"*¹⁰⁴⁷ âyetinde belirttiği gibi, Mûsa Allah'ın kelamını işitti. Şüphesiz ki Allah, Mûsa ile konuşmasından önce de kelam sıfatıyla muttasıftı. Yüce Allah yaratmadan da ezelde yaratıcı idi. Allah, Mûsa'ya hitap ettiğinde, ezelde sıfatı olan kelamı ile konuştu. Onun sıfatlarının hepsi mahlûklarının sıfatlarından başkadır. O bilir, fakat bizim bildiğimiz gibi değil, o kadirdir, fakat bizim gücümüzün yettiği gibi değil. O görür, fakat bizim görmemiz gibi değil. O işitir, fakat bizim işittiğimiz gibi değil. O konuşur, fakat bizim konuşmamız gibi değil. Biz uzuvlar ve harflerle konuşuruz. Oysaki Allah, uzuvsuz ve harfsiz konuşur. Harfler mahlûktur, fakat Allah'ın kelamı mahlûk değildir."¹⁰⁴⁸ Yine O başka bir ifadesinde: "Kur'ân-ı Kerîm Allah kelamı olup, mushaflarda yazılı, kalplerde mahfuz, dil ile okunur ve Hz. Peygamber'e (s.a.v.) indirilmiştir. Bizim Kur'ân-ı Kerîm'i telaffuzumuz, yazmamız ve okumamız mahlûktur, fakat Kur'ân mahlûk değildir. Allah'ın Kur'ân'da belirttiği Mûsa ve diğer peygamberlerden, Firavun ve İblis'ten naklen verdiği haberlerin hepsi Allah kelamıdır, onlardan haber vermektedir. Allah'ın kelamı mahlûk değildir, fakat Mûsa'nın ve diğer yaratılmışların kelamı mahlûktur. Kur'ân ise Allah'ın kelamı olup kadîm ve ezelîdir."¹⁰⁴⁹ demektedir.

Hicrî ikinci asırda ortaya çıktığı söylenmesine rağmen *halku'l-Kur'an* meselesi sonraki asırlarda olduğu kadar bu dönemde tartışılmamıştır. Zira bu görüşün uluorta dile getirilmesine dönemin halifelerinin müsaade etmediği bilinmektedir. Nitekim bu halifelerden Hârûnürreşîd (170-193/786/809), Bişr b. Gıyâs el-Merîsî (öl. 217/832) hakkında: "Bişr'in, Kur'ân'ın mahlûk olduğuna dair sözleri kulağıma geldi. Allah'a yemin olsun ki eğer ele geçirirsem onu, şimdiye kadar hiç görülmemiş bir

¹⁰⁴⁶ Dârimî, *er-Red*, 31. Cehm'in bu sözlerini, yolundan gittiği söylenen Ca'd b. Dirhem (ö. 124/742 [?]) de dile getirmiştir. Rivayete göre Hişam b. Abdilmelik'in Irak valisi Halid el-Kasrî (öl. 126/743) birgün bayram namazında minberde: 'İbrahim'i dost edinen ve Musa ile konuşan Allah'a hamdolsun.' der. Minberin hemen yanında oturan Ca'd b. Dirhem ise: "Allah İbrahim'i dost edinmedi ve Musa ile de konuşmadı." diye karşılık verir. Bunun üzerine vali halka: "Kurbanlarınızı kesin, Allah kurbanlarınızı kabul etsin." der ve sonra kendisi de Ca'd b. Dirhem'i kurban edeceğini söyler ve Ca'd'ı bizzat boğazlar. İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 9/350; Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân ez-Zehabî, *Mizânü'l-îtidâl fî nakdi'r-ricâl*, thk. Ali Muhammed Bicâvî (Beyrût: Dâru'l-Mârifet, ts.), 1/399; Zehebî, *Siyer*, 5/433.

¹⁰⁴⁷ en-Nisâ 4/164.

¹⁰⁴⁸ Ebû Hanîfe, *Fıkhü'l-ekber (İmâm-ı A'zam'ın Beş Eseri içinde)*, 54.

¹⁰⁴⁹ Ebû Hanîfe, *Fıkhü'l-ekber (İmâm-ı A'zam'ın Beş Eseri içinde)*, 53.

şekilde öldüreceğim.”¹⁰⁵⁰ demiştir. Bu dönemde Kur’ân’ın mahlûk olup olmadığına dair söylemlerin ayrıntılı bir şekilde tartışılmadığını Beyhakî (öl. 458/1066), İbn Adiyy’in (öl. 365/976) “Ashâbın Kur’ân hakkında tartışmalara daldıkları bilinmemektedir.” sözlerini izah ederken: “Derim ki: (İbn Adiyy) Bu sözleri ile birinci ve ikinci nesil arasında Kur’ân’ın mahlûk olduğunu ileri süren kimsenin ortaya çıkmadığını, bu yüzden böyle bir şeye tepki göstermeye gerek olmadığını kastetmiştir. Bu sebeple onlardan bu lafız ile mahlûk değildir ibaresi hiçbir şekilde sabit olmamıştır. Fakat onların Kur’ân-ı Kerîm’i Allah’a izafe ettikleri ve onun Allah kelamı olduğunu belirterek Kur’ân’ı yücelttikleri sabittir.”¹⁰⁵¹ şeklindeki ifadelerinden anlamak mümkündür.

Hicrî ikinci asrın sonları ile üçüncü asrın başlarında fikirleri sebebi ile gizlenerek yaşamak zorunda kalan Bîşr b. Gıyâs el- Merîsî¹⁰⁵² başta olmak üzere Bîşr b. Mu’temir (öl. 210/825), Sümâme b. Eşres (öl. 213/828) gibi Mu’tezilî kimliği ile tanınan isimler hilâfet koltuğuna Abbâsî halifesi Me’mûn’un (198-218/813-833) geçmesinin ardından Kur’ân’ın yaratılmış olduğunu her zaman ve zeminde rahatlıkla dile getirmiştir.¹⁰⁵³ Abbâsîler döneminde Halife Me’mûn tarafından *Kur’ân’ın mahlûk olduğu* görüşü devletin resmi politikası kabul edilmiş,¹⁰⁵⁴ bu düşünceye karşı çıkan kişilere uygulanan baskı ve işkenceler devlet eliyle gerçekleştirilmiş ve yaşanan süreç İslâm tarihine *Mihne Dönemi* olarak geçmiştir.¹⁰⁵⁵ Mihne; Abbâsî halifelerinden Me’mûn’un 218/833 yılında Bağdat valisi İshak b. İbrahim’e (öl. ?) gönderdiği mektuplarla başlayıp halife Mütevekkil’in 232/846 yılında tahta geçmesi ile son bulan sürecin adıdır.¹⁰⁵⁶ Bu süreçte kadılar başta olmak üzere halkın saygı duyduğu fukaha ve hadis âlimleri Kur’ân’ın yaratılmış olduğunu (halku’l-Kur’ân’ı) kabule zorlanmıştır. Kur’ân’ın mahlûk olduğu fikrini benimsemeyenlere resmî görev verilmeyeceği, şahitliklerinin kabul edilmeyeceği söylenerek âlimler üzerinde baskı

¹⁰⁵⁰ İbnü’l-Cevzî, *Menâkıbu’l-İmâm Ahmed b. Hanbel*, 416.

¹⁰⁵¹ Zehebî, *Uluvv*, 199.

¹⁰⁵² Ahmet Saim Kılavuz, “Bîşr b. Gıyâs”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 6/220.

¹⁰⁵³ Akoğlu, *Mihne Sürecinde Mu’tezile*, 110.

¹⁰⁵⁴ Taberî, *Târih*, 8/619; İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil*, 6/353.

¹⁰⁵⁵ Zehebî, *Uluvv*, 200.

¹⁰⁵⁶ Konu hakkında detaylı okuma için bk. Bayram Çınar, *Din-Siyaset İlişkisi Açısından Me’mun Dönemi Mihnesi* (Ankara: Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2019).

kurulmuştur.¹⁰⁵⁷ Böylece İslâm düşünce tarihinde derin izler bırakan Mihne, hadis, kelam, tefsir, fıkıh gibi temel İslâmî ilimlerin birçoğunu etkilemiştir.

Abbâsî halifelerinden Vâsık (öl. 232/847) hilâfetinin ilk birkaç yılı Mihne'yi uygulamaz. Fakat bu birkaç yılın ardından baskı ve şiddet yeniden alevlenince halkta tepkiler ortaya çıkar. Bağdat halkının muhaddis Ahmed b. Nasr el-Huzâî (öl. 231/846) liderliğinde gerçekleştirdiği isyan hareketi bunlardan biridir. Ancak yakalanan Ahmed b. Nasr, Vâsık tarafından öncelikle Kur'ân hakkındaki düşüncelerini söylemesi için sorguya çekilir. Ahmed b. Nasr Kur'ân'ın Allah kelamı olduğunu ifade edince halife, Allah'ın âhirette görülüp görülmeyeceğini sorar. O da hadislere dayanarak Allah'ın görüleceğini söyler. Fakat Vâsık, gözle görülebilen ve mekânda yer kaplayan bir varlığı tanrı olarak kabul edemeyeceğini belirtir. Ardından Ahmed b. Nasr'ı öldürür. Halife Vâsık, onun naaşını Sâmerrâ'da başını da Bağdat'ta teşhir ettirir. Ahmed b. Nasr'ın kesik başının kulağına asılan fermanda, Kur'ân'ın mahlûk olduğunu kabul etmediği ve Allah'ı mahlûkata benzettiği için idam edildiği yazılır.¹⁰⁵⁸ Fakat idamın asıl gerekçesinin halifeye muhalefet ve isyana teşvik olduğu söylenebilir. Bununla birlikte naaşın bu şekilde teşhir edilmesi, halkın nazarında önemli yeri olan hadis ulemasının, halifeye karşı gelmeleri durumunda neler yaşayabileceklerini göstermesi bakımından bir gözdağıdır. Esasında "Kur'ân mahlûk değildir" ifadesini Abbâsî muhaliflerinin bir sloganı kabul edersek bu ifadenin aksini söylememek halifeye isyan olarak addedilir. Sonuç olarak Mihne, iktidara muhalif zümreleri susturmak için bir bahane olur.¹⁰⁵⁹ Vâsık, Ahmed b. Nasr'ın isyanından sonra gönderdiği emirnamelerle Mihne'nin hükümranlılığı altındaki tüm topraklarda uygulanmasını ister. Bu sebeple onun dönemi Mihne'nin, hilâfetin farklı bölgelerinde en yaygın şekilde uygulandığı zaman olmuştur.¹⁰⁶⁰ Öyle ki dönemin Mısır valisi camilere: "Mahlûk olan Kur'ân'ın Rabbi olan Allah'tan başka ilah yoktur." ibaresini yazdırmıştır.¹⁰⁶¹

¹⁰⁵⁷ Hayrettin Yücesoy, "Mihne", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2005), 30/26.

¹⁰⁵⁸ Taberî, *Târîh*, 9/135-139. M. Yaşar Kandemir, "Ahmed b. Nasr el-Huzâî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1989), 2/110.

¹⁰⁵⁹ Özafşar, *İdeolojik Hadisçiliğin Tarihi Arka Planı*, 39-57.

¹⁰⁶⁰ Hanbel b. İshak, *Mihne*, 69.

¹⁰⁶¹ Hanbel b. İshak, *Mihne*, 14.

Kur'ân'ın Allah kelamı olup olmadığı merkezindeki Mihne Dönemi, Kur'ân'ın Allah kelamı olup mahlûk olmadığının ispatı olacak rivayetlerle *Kütüb-i Sitte*'ye yansımıştır. Ancak musannifler içerisinde bu konuyu en ayrıntılı şekliyle Buhârî işlemiştir. Buhârî, Mu'tezile'nin Allah'ın fiilinin mahlûk olduğunu, buna karşılık kulların fiillerinin mahlûk olmadığını iddia ettiğini söylemiştir. Ayrıca o, bu iddialarda bulunanların Basralı olduğunu ve Basralıların harekeleme hataları yüzünden helak olduğunu rivayet etmiştir.¹⁰⁶² Fiil ve emir konusunda da yaratılmış olma meselesi üzerinden mevzu *Allah'ın kelamına* gelmektedir. “*لَا لَهُ الْخَلْقُ وَالْأَمْرُ*”¹⁰⁶³ “*Bilesiniz ki halk da emir de (yaratma ve yönetme) yalnız ona aittir.*”¹⁰⁶⁴ ayeti tartışmanın odak noktasıdır. Ehl-i sünnete göre ayette *halk* ile *emr* iki ayrı şey olarak zikredilmiştir.¹⁰⁶⁵ Yaratılan her şey *halka* dâhildir, *emr* ise Allah'ın *kün/ol* sözü olup¹⁰⁶⁵ *halkın* dışında tutulmuştur. Mu'tezile ise *halkı* ve *emri* aynı şey olarak görmüş ve “Allah'ın emri kelamıdır. O da yaratılmıştır.” demiştir.¹⁰⁶⁶ Böylece Ehl-i sünnete göre söz yani emr, yaratmadan önce olduğu için Allah'ın kelamı olan Kur'ân yaratılmamıştır. Mu'tezileye göre söz yaratıldığı için Kur'ân da yaratılmıştır.

Buhârî bu konuyu Allah'ın kelamının onun zâtî sıfatlarından biri olduğu, zâtî sıfatların hiçbirinin mahlûk ve hâdis olmadığı, Kur'ân'ın Allah kelamı olduğu ve yaratılmadığı üzerine kurmuştur. “*Allah katında, onun izin verdiği kimselerden başkasının şefaati yarar sağlamaz. Sonunda kalplerinden korku giderilince 'Rabbiniz ne buyurdu?' derler. Onlar da şu cevabı verirler: 'Hak olanı buyurdu. O yücedir, uludur.*”¹⁰⁶⁷ ayetini bâb başlığına taşıyan Buhârî ardından: “Allah ayette “Rabbiniz ne yarattı?” demeyip “Rabbiniz ne buyurdu?” demiştir şeklinde açıklama yapar.¹⁰⁶⁸ Şârihler, onun bu açıklaması ile Mu'tezile'ye cevap verdiğini söylemektedir. Onlar bu açıklamadan Buhârî'nin, Allah'ın sözünün kadîm olup sıfatlarıyla kâim olduğu ve onunla birlikte mevcut olduğu, kelâmının mahlûkların sözlerine benzemediğini anlatmak istediğini söylemişlerdir. Mu'tezile ise kelamının Allah'ın sıfatı değil fiili

¹⁰⁶² Buhârî, *Halku ef'âli'l-ibâd*, 98.

¹⁰⁶³ el-A'râf 7/54.

¹⁰⁶⁴ Buhârî, “Tevhîd”, 30; *Halku ef'âli'l-ibâd*, 37, 38.

¹⁰⁶⁵ Buhârî, “Tevhîd”, 29; İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 13/439; Kastallânî, *İrşâdü's-sârî*, 15/427.

¹⁰⁶⁶ İbn Battâl, *Şerhu Sahîhi'l-Buhârî*, 10/475, 476; İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 13/439; Aynî, *Umdetü'l-kârî*, 25/208, 212; Kastallânî, *İrşâdü's-sârî*, 15/427.

¹⁰⁶⁷ Sebe', 34/23.

¹⁰⁶⁸ Buhârî, “Tevhîd”, 32.

olduğu ve zât-ı ilâhî dışında hâdis bir varlıkta kaim bulunduğunu iddia etmektedir.¹⁰⁶⁹

Mu‘tezile Allah’ın peygamberlere vahyetmesinin Cebrail vasıtasıyla gerçekleştiğini ve bu durumda kelamın yaratılmış olduğunu savunur. Buna mukabil Buhârî “*Fakat Allah sana indirdiğine, onu ilmiyle (ilminin bir eseri olarak) indirdiğine şahitlik eder; melekler de şahitlik ederler.*”¹⁰⁷⁰ ayeti ile cevap verir. Hemen ardından yukarıdaki ayetin “*أَنْزَلَهُ بِعِلْمِهِ*” kısmını Mücâhid’in “*يَنْزِلُ الْأَمْرَ*”¹⁰⁷¹ ayetini “Emir yedinci sema ile yedinci arz arasında iner.” şeklindeki tefsirini nakleder. Buradaki *inzal/indirmeden* maksat Kur’ân’ın yaratılmış bir cisim olarak indirilmesi değildir.¹⁰⁷² Buhârî Kur’ân’ı *emr* olarak tefsir etmiştir. Daha önce de açıklandığı üzere *emr*, *halktan* öncedir ve yaratılmış değildir. Böylece Kur’ân’ın indirilmiş olması mahlûk olduğu anlamına gelmemektedir.

Mu‘tezile’ye göre, Hz. Musa’ya seslenmesinde ağaçta gerçekleştiği gibi Allah’ın mütekellim oluşu onun ses ve harfleri başka bir şeyde var etmesi ile olur. Buhârî ise “Allah Azze ve Celle’nin Kıyamet Gününde Peygamberler ve Başkalarıyla Konuşması”,¹⁰⁷³ “Allah’ın: ‘Allah, Musa ile gerçekten konuştu.’ Sözü”,¹⁰⁷⁴ Rabb’in Cennet Ehli ile Konuşması”¹⁰⁷⁵ şeklindeki bâb başlıkları ile bu düşünceye cevap vermektedir. Buna göre o, *Allah kelamı* kavramını sırf vahye hasretmemektedir. Zira onun kelamı tek çeşit değildir. Bu kelimelerden hiçbirisi

¹⁰⁶⁹ İbn Battâl, *Şerhu Sahîhi'l-Buhârî*, 10/491; Kirmânî, *Kevâkibü'd-derârî*, 25/179; İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 13/453, 454; Aynî, *Umdetü'l-kârî*, 25/227; Kastallânî, *İrşâdü's-sârî*, 15/450.

¹⁰⁷⁰ en-Nisâ 4/166.

¹⁰⁷¹ et-Talâk 65/12 (“*Bunlar arasında (bütün evrende) sürekli gerçekleşir.*”).

¹⁰⁷² İbn Battâl, *Şerhu Sahîhi'l-Buhârî*, 10/94; İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 13/463; Aynî, *Umdetü'l-kârî*, 25/235; Kastallânî, *İrşâdü's-sârî*, 15/457.

¹⁰⁷³ Buhârî, “Tevhîd”, 36.

¹⁰⁷⁴ Buhârî, “Tevhîd”, 37. Ehl-i sünnet uleması Allah Teâlâ ile Hz. Musa’nın arada bir tercüman ya da vasıta olmaksızın konuştuğu hususunda hemfikirdir. “وَكَلَّمَ اللَّهُ مُوسَى تَكْلِيمًا” (*Ve Allah, Mûsâ ile gerçekten konuştu.*) en-Nisâ 4/164. ayetini de Mu‘tezile’nin görüşünü reddetmek için kullanırlar ve bunu en güçlü delil sayarlar. Nitekim nahiv bilginleri maşarlarla tekit edildiğinde mecaz manası taşımadığı konusunda icma etmişlerdir. Ayette de Allah “تَكْلِيمًا” buyurduğuna göre bu konuşmanın aklen kavranılan hakikî manada olması gerekir. İbn Battâl, *Şerhu Sahîhi'l-Buhârî*, 10/507-509; Aynî, *Umdetü'l-kârî*, 25/254; Kastallânî, *İrşâdü's-sârî*, 15/481. Diğer taraftan Buhârî, *Halku ef‘âli'l-ibâd* adlı eserinde de Allah’ın Hz. Musa ile konuşmadığını iddia ettiği için öldürüldüğü söylenen Ca’d b. Dirhem’le (öl. 124/742 [?]) ilgili şunları nakleder: “Habîb b. Habîb: ‘Hâlid b. Abdillâh el-Kasrî’nin bir kurban bayramı günü Vâsî’ta hutbesine şahit oldum. O şöyle diyordu: ‘Hadi dönünüz, kurban kesiniz. Allah kurbanlarınızı kabul etsin. Ben de Ca’d b. Dirhem’i kurban edeceğim. O, Allah’ın İbrahim’i dost edinmediğini, Musa’ya da hitap etmediğini iddia etti. Allah onun söylediklerinden âlidir, münezzehtir.’ Daha sonra aşağı inip onu kurban etti.” Buhârî, *Halku ef‘âli'l-ibâd*, 12.

¹⁰⁷⁵ Buhârî, “Tevhîd”, 38.

mahlûk olmayıp bunlar Allah'ın kullarından dilediklerine ilka etmesi ile açığa çıkmaktadır. Böylece Allah'ın kelamının kendi zâtı ile kâim bir sıfat olduğu, onun ezelden ebede kadar kelim vasfını devam ettirdiği bir kez daha anlaşılmış olmaktadır.¹⁰⁷⁶

Mu'tezile Allah'ın kelamının harflerin belli bir düzene girmesi ve seslerin peşi sıra oluşması ile gerçekleştiğini söylemektedir. Bu durumda *kelam* fiile dönüşür ve yaratılmış olur. Bu konuda Buhârî'nin Mu'tezile'ye cevabı net bir şekilde *Halku ef'âli'l-ibâd*'da görülmektedir. O: "Onların hareket, ses, kazanç ve yazılışları hepsi yaratılmıştır. Kur'ân ise açıkça okunan, mushaflarda sabit, mestur ve yazılmış, kalpleri dolduran, yaratılmamış Allah kelimasıdır."¹⁰⁷⁷ diyerek Kur'ân'ın insanlar tarafından telaffuz edilip okunması ve yazılmasının mahlûk olduğunu ifade eder. Fakat hemen: "Mürekkap, deri ve benzeri şeyler yaratılmıştır. Bunlar üzerine *Allah* yazarsın, senin bu yazın ve kesb ettiğin fiilin ise yaratılmıştır. Zira Allah'tan başkasının yaptıkları yaratılmıştır."¹⁰⁷⁸ diyerek insanın eylemlerinin yaratıcısının Allah olduğunu da hatırlatır. Buhârî Kitâbü't-Tevhid'de bâb başlığı yaptığı "*Sözünüüzü ister gizleyin isterse açığa vurun; unutmayın ki O, kalplerin içindekini bilmektedir. Yaratana bilmez olur mu? O, bütün inceliklerin farkındadır ve her şeyden haberdardır.*"¹⁰⁷⁹ ayeti için ise şu açıklamalarda bulunur:

"Buna karşılık Cehmiyye ve Muattıla kelamı konusunda Allah'ın konuşamayacağını, konuşsa da kelamının yaratılmış olduğunu iddia etmişlerdir. Hatta okunan Kur'ân'ın Allah'ın ilminde yaratılmış olduğunu söylerler. Böylece onlar kulların tilaveti ile okunan şeyin (makrû) arasını ayırmamışlardır."¹⁰⁸⁰

Buhârî bu mevzudaki harf ve ses tartışmalarına "Kur'ân'ın okunması ve okunan şey olarak Kur'ân" olarak bakmaktadır. Bize bu hususta iki örnek sunar. Birincisi şudur:

"Nebî bir mektup yazdırdı. İçinde *Bismillâhi'r-râhmâni'r-râhîm* yazılı idi. Bu mektubu Kayser'in tercümanı Kayser'e ve dostlarına okudu. Biz kâfirlerin ve kitap ehlinin kıraatlerinin onların amelleri olduğundan şüphe etmiyoruz. Okunana gelince o, Azîz ve Mennân olan Allah'ın kelamı olup yaratılmış değildir."¹⁰⁸¹

¹⁰⁷⁶ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 13/467.

¹⁰⁷⁷ Buhârî, *Halku ef'âli'l-ibâd*, 42.

¹⁰⁷⁸ Buhârî, *Halku ef'âli'l-ibâd*, 44.

¹⁰⁷⁹ el-Mülk 67/13, 14; Buhârî, "Tevhîd", 44.

¹⁰⁸⁰ Buhârî, *Halku ef'âli'l-ibâd*, 97.

¹⁰⁸¹ Buhârî, *Halku ef'âli'l-ibâd*, 158.

Böylece o, Kur'ân tilavetinin kulların fiillerinden ve kulların fiillerinin de yaratılmış olduğunu söylemektedir.

İkinci örnek ise Kur'ân'ı telaffuz etmenin, yazmanın, Kur'ân okunurken çıkan seslerin, Kur'ân yazılarının dahi mahlûk olmadığını söyleyenlerdir. Buhârî onlara şöyle demektedir:

“Şayet birisi: ‘Kulun konuştuğu Kur'ân olmazsa namazı da caiz olmaz.’ derse ona: ‘Nebî: ‘Kıraatsız namaz olmaz.’ buyurmuştur.” diye cevap verilir. Kıraat tilavettir. Tilavet ise okunandan başka bir şeydir. Kulun isteğinin Allah'ın kula verdiğinden başka ve kulun sözünün Allah'ın kelimından başka olması açıklanmış oldu. Kulun isteği dua ve tazarru şeklinde olur. Allah'ın kula verdiği de emir ve icabet şeklinde sadır olur.”¹⁰⁸²

Buhârî bu görüşünü Kitâbü't-Tevhid'e “Allah'ın zikrinin emirle kulların zikrinin dua, tazarru, risâlet ve tebliğ ile olduğu”¹⁰⁸³ adını verdiği bâb başlığı ile *el-Câmiu's-Sahih*'te yansıtmaktadır. Buhârî Kitâbü't-Tevhid'de Kur'ân okurken dilini ve dudakları kımıldatmasını,¹⁰⁸⁴ namazdaki cehrî ve hafî tilavetini,¹⁰⁸⁵ kıraatini,¹⁰⁸⁶ Kur'ân'ı gece ve gündüz okumayı,¹⁰⁸⁷ Hz. Peygamber'in Allah'tan rivayette bulunmasını¹⁰⁸⁸ peygamberlerin tebliğ faaliyetlerini,¹⁰⁸⁹ fâcir ve münafıkların da Kur'ân okuyabilmelerini¹⁰⁹⁰ kulların fiilleri kabilinden saymıştır. Ancak “Kur'ân mahlûk değildir fakat onu telaffuz ediş ve okuyuş mahlûktur.” şeklinde söylemlerde bulunanlar *Lafziyyeden* olmakla adlandırılmıştır.¹⁰⁹¹ Özellikle Ahmed b. Hanbel (öl. 241/855) bu söyleme şiddetle karşı çıkmıştır. Zira ona göre *Kur'ân* ve *mahlûk* kelimelerini aynı cümle içerisinde kullanmak Cehmiyye'ye güç kazandıracaktır. Böylece Ahmed b. Hanbel bu ifadelerin bid'at olduğunu belirtmiş ve böyle düşünenleri de Cehmiyye'den olmakla itham etmiştir. Ehl-i sünnet kelamının henüz teşekkül etmeye başladığı bu dönemde Kur'ân'ı telaffuz etmenin mahlûk olup olmadığı konusunda ise selef arasında birtakım anlaşmazlıkların olduğu

¹⁰⁸² Buhârî, *Halku ef'âli'l-ibâd*, 164.

¹⁰⁸³ Buhârî, “Tevhîd”, 39.

¹⁰⁸⁴ Buhârî, “Tevhîd”, 43.

¹⁰⁸⁵ Buhârî, “Tevhîd”, 44.

¹⁰⁸⁶ Buhârî, “Tevhîd”, 47, 48.

¹⁰⁸⁷ Buhârî, “Tevhîd”, 45.

¹⁰⁸⁸ Buhârî, “Tevhîd”, 50.

¹⁰⁸⁹ Buhârî, “Tevhîd”, 46.

¹⁰⁹⁰ Buhârî, “Tevhîd”, 57.

¹⁰⁹¹ İbnü'l-Cevzî, *Menâkıbu'l-İmâm Ahmed b. Hanbel*, 211-214.

görülmektedir.¹⁰⁹² Öte yandan Ahmed b. Hanbel'in, Kur'ân'ın okunuşunun mahlûk olmadığı yönünde kanaat belirtmediği fakat onun düşüncesinin taraftarlarınca yanlış anlaşıldığı söylenmiştir.¹⁰⁹³ Ahmed b. Hanbel, Kur'ân'ı telaffuz etmenin veya yazmanın mahlûk olmadığı ile ilgili kanaat belirtmeyip bu konuda konuşmanın bid'at olduğunu anlatmak istemişse de onun sözleri farklı anlaşılmıştır.¹⁰⁹⁴ Bu durumu Buhârî *Halku ef'âli'l-ibâd* adlı eserinde şöyle izah eder:

“Muhtemelen onun mezhebinin inceliklerini anlamamışlar. Tam aksine İmam Ahmed ile ilim ehlinin Allah kelamının mahlûk olmadığı, onun dışındakilerin mahlûk olduğu görüşü maruftur. Üstelik onlar anlaşılması zor olan şeyleri araştırıp incelemeyi de hoş görmemişlerdir. Hakkında bilgi bulunan Rasûlullah'ın açıkladığı konular dışında kelimelerle tartışmaya girmekten kaçınmışlardır.”¹⁰⁹⁵

Buhârî her ne kadar Ahmed b. Hanbel'in de kendisi gibi düşündüğünü söylemek istedi ve “Kur'ân Allah kelamıdır, mahlûk değildir ancak kulların fiilleri (Kur'ân'ı okuyuşları) mahlûktur, bu konuda soru sormak ise bid'attır.”¹⁰⁹⁶ dedi ise de sözleri bid'at kabul edilmiş ve Nîşâbur'u terk etmek zorunda kalmıştır.¹⁰⁹⁷

Kütüb-i Sitte musanniflerinden Ebû Dâvûd (öl. 275/889), Kur'ân'ın mahlûk olmadığını “Kur'ân Hakkında” adını verdiği bölümdeki hadislerde açıklamaktadır. Bu hadislerden birinde Hz. Peygamber, hac mevsiminde insanlara kendisini tanıtarak: “Beni kendi kavmine götürecek kimse yok mu? Çünkü Kureys, beni *Rabbimin kelâmını* tebliğ etmekten alıkoymaya çalışıyor.”¹⁰⁹⁸ buyurur. Tirmizî (öl. 279/892) ise aynı rivayeti *hasen sahih garîb* kaydı ile “Ebvâbü Fedâilî'l-Kurân” bölümünde nakleder.¹⁰⁹⁹ İbn Mâce (öl. 273/887) de bu rivayeti “Mukaddime”deki “Cehmiyye'nin İnkâr Ettikleri” adını verdiği bâb başlığı altında kullanmaktadır.¹¹⁰⁰ Dolayısı ile bu rivayetin Cehmiyye'ye reddiye olarak nakledildiği görülmektedir.

¹⁰⁹² Bu ve sonraki dönemlerde tartışmaların seyri ve mezheplerin genel kanaatleri için bk. Yavuz, “Halku'l-Kur'ân”, 15/371-375.

¹⁰⁹³ Buhârî, *Halku ef'âli'l-ibâd*, 70; İbn Kuteybe, *el-İhtilâf fi'l-lafz*, 45.

¹⁰⁹⁴ Yusuf Şevki Yavuz, “Lafziyye”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 27/48.

¹⁰⁹⁵ Buhârî, *Halku ef'âli'l-ibâd*, 70.

¹⁰⁹⁶ Hatîb, *Târih*, 2/352; Zehebî, *Siyer*, 12/454; İbn Hacer, *Hedyü's-sâri*, 2/552; A'zamî, “Buhârî, Muhammed b. İsmâil”, 369.

¹⁰⁹⁷ Hatîb, *Târih*, 2/353-354; Zehebî, *Siyer*, 12/456; Mehmet Emin Özafşar, “Zühli”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 44/543.

¹⁰⁹⁸ Ebû Dâvûd, “Sünne”, 19 (No. 4734).

¹⁰⁹⁹ Tirmizî, “Ebvâbü Fedâilî'l-Kur'ân”, 24 (No. 2925).

¹¹⁰⁰ İbn Mâce, *Mukaddime*, 13 (No. 201).

Ayrıca Ebû Dâvûd Hz. Aişe'nin ifk hadisesinden sonra hakkında vahiy ineceğini tahmin etmediğini ifade eden: “Ben Allah'ın benim hakkımda okunan bir vahiy ile konuşacağı düşünemedim.” cümlelerini¹¹⁰¹ ve Necaşî'nin: “Yüce Allah'ın sözüne gülüyor musun?” sorusunu¹¹⁰² nakleder. Bir diğer rivayette ise Hz. Peygamber, Hz. Hasan ve Hüseyin'e: “İkiniz için de her türlü şeytandan, zararlı şey ve nazar eden gözden Allah'ın kelimelerine sığınırım.” diye dua eder sonra: “Atanız (İbrahim) İsmail ile İshak için bu kelimelerle Allah'a sığınmıştı.” buyurur. Bu rivayetin ardından Ebû Dâvûd: “Bu (hadis) Kur'ân'ın mahlûk olmadığına bir delildir.” demektedir.¹¹⁰³

Sonuç olarak Allah'ın kelimelerinin tecellisi olarak Kur'ân'ın sonradan yaratıldığı ve bu sebeple ezeli olmadığını iddia eden Cehmiyye'ye karşılık musannifler, Kur'ân'ın Allah kelamı olup mahlûk olmadığının ispatı olacak rivayetlerde bulunmuştur.

Değerlendirme

Kütüb-i Sitte musannifleri, Allah'a izafe edilen el (yed), yüz (vech), göz (ayn), iniş (nüzul), yerleşme (istivâ) gibi haberî sıfatların bulunduğunu; ahirette müminlerin Allah'ı görebileceğini ve bu minvaldeki rivayetleri hakikî anlamları ile kabul etmek gerektiğini izah etmeye çalışmıştır. Onlar, tevhid konusunda özellikle Cehmiyye'nin arş ve rü'yet konusundaki görüşlerine açık bir şekilde karşı çıkmaktadır.

Tevhid konusu *Kütüb-i Sitte* içerisinde en detaylı şekli ile Buhârî'de görülmektedir. Onun tevhid konusunu *Sahîh*'inin sonuna alarak bir kelimacı gibi başlıklandırmalar yapmasını Kirmânî'nin (öl. 786/1384) şu sözleri açıklamaktadır:

“Buhârî -Allah rahmet eylesin- fıkıhın esaslarını bitirince kelamın esasları ve bunlarla ilgili meseleleri tartışmaya başlamış ve böylece kitabını tamamlamıştır. Öncelikle o, kelamî mevzuları *el-Câmi'u's-Sahîh*'teki diğer konulardan üstün tutmuştur derim. Çünkü bunlar asıldır, esastır ve her şey bunlara dayanır ve bunlara tabidir. Kelam usûlünün meseleleri fıkıh usûlünden önce gelir. Ardından fıkıh meseleleri ve diğer ilmi problemler kelam usûlü üzerine bina edilir. Ben derim ki belki de Buhârî yüksek ilmi sayesinde kitabını şerefle bitirmek onu misk ile taçlandırmak arzusundadır. (Dolayısıyla) Tevhidi diğer konulardan sonraya

¹¹⁰¹ Ebû Dâvûd, “Sünne”, 19 (No. 4735).

¹¹⁰² Ebû Dâvûd, “Sünne”, 19 (No. 4736).

¹¹⁰³ Ebû Dâvûd, “Sünne”, 19 (No. 4737).

bırakmıştır. Çünkü tevhid asılların aslı ve İslâm'ın şîarı olan kelime-i şهادetin manasıdır.”¹¹⁰⁴

Diğer taraftan *Kütüb-i Sitte* içerisinde Müslim (öl. 261/875), Tirmizî (öl. 279/892) ve Nesâî (öl. 303/915) bahsi geçen konu hakkında hususî bir bölüm oluşturmamıştır. Neticede hadis musannifleri sünnete bağlılığın ilk adımı olarak Kur'ân ve müteşâbih ayetler hakkında tartışma yapılmasından ve bu konuda münakaşa yapanlardan uzak durulmasını vurgulamıştır. Müslim *Sâhih*'inde “Kitâbü'l-İlm” adını verdiği bölümde bu konu hakkında nakillerde bulunmuştur. Müslim, bid'at düşüncelerin ortaya çıkışının nedenini genel olarak Kur'ân'ın müteşâbih ayetlerinin tevilinden kaynaklandığı görüşünde olmalı ki ilk rivayetler Kur'ân'ın müteşâbihine tabi olmaktan nehiy, ona tabi olanlardan sakındırma ve Kur'ân hakkında ihtilafa düşmeyi yasaklama¹¹⁰⁵ üzerinedir.¹¹⁰⁶

Buhârî tevhid konusunda diğer hadis musanniflerinden farklı olarak ve bir kelamcı gibi ısrarla *halk* ile *emri* birbirinden ayırmış, yaratılan her şeyi *halka*, *emri* ise Allah'ın *kün/ol* sözüne dâhil etmiştir. Dolayısı ile Allah'ın kelamı onun emri olmakta ve böylece mahlûk ve hâdis olmamaktadır. Kelamı olması sebebi ile Kur'ân da Allah'ın emridir, zâtî sıfatlarından biridir ve yaratılmış değildir. Fakat Buhârî'ye göre Kur'ân'ı telaffuz etmek ve yazmak kullarının fiillerinden olup yaratılmıştır.

¹¹⁰⁴ Kirmânî, *Kevâkibü'd-derârî*, 25/95.

¹¹⁰⁵ Müslim, “İlm”, 1-4.

¹¹⁰⁶ İbn Haldûn (öl. 808/1406) da akaid alanında ortaya çıkan bu ve benzeri tartışmaların genellikle müteşâbih ayetlerin yorumundan kaynaklandığını ve bu durumun kelam ilminin doğuşuna zemin hazırladığını ifade etmektedir. İbn Haldûn, *Mukaddime*, 2/197.

SONUÇ

Hadis ilmi, diğer bütün ilimler gibi her dönem alanın mütehassısları ile zenginlik kazanmış ve sistemli bir hale gelmiştir. İlim sistemli hale geldikçe ilme talip olanlar selefleri ile adeta yarışa girerler. Bu sebeple teknik açıdan ilme dair kavramlar, metotlar ve yapılar bir önceki nesle nazaran daha sistematik bir hal alır. Ancak bu gelişimi takip etmek kadar âlimlerin meseleleri inşa edişini anlamak da eşit derecede önemlidir. Zira âlimin öncelikleri, tercihleri, sıralamalarının ve bunlar üzerindeki toplumsal, ekonomik, siyasî etkisinin bilinmesi bağımsız yorumların gerçekleşmesi için vazgeçilmez bir öneme sahiptir.

Hicrî üçüncü asırda bâb sistemine göre tasnif edilen hadis kaynakları da kendinden önceki musannefâtan etkilendiği gibi birbirlerini de etkilemiştir. Bu eserlere şöyle bir göz gezdirildiğinde bile müelliflerin fark edilen en temel hedefinin sünnete tabi olmak ve sünneti korumak olduğu görülecektir. Nitekim Râmhürmüzî (öl. 360/970), bir rivayet eseri olmamakla birlikte hadis talebelerine yöntem sunan eseri *el-Muhaddisü'l-fâsıl beyne'r-râvî ve'l-vâ'î*'de birçok kez eserini, hadisi ve hadisçileri savunmak ve ashâbu'l-hadisi eleştirenlere cevap vermek amacıyla yazdığını ifade etmektedir.¹¹⁰⁷ Müslim (öl. 261/874) ise *el-Câmiu's-Sahîh*'inin telif sebebini: “Kendisini muhaddis sayıp insanlar arasında münker rivayetleri yayan cahil ve gafil insanların rivayetlerine karşı sahîh ve meşhur rivayetleri, hadisçileri ve hadis ilmini yapılan ve muhtemel ithamlardan korumak”¹¹⁰⁸ olarak net bir şekilde açıklamıştır. Bu hedefe ulaşmak için *Kütüb-i Sitte* musannifleri, eserlerindeki kimi bâb başlıklarını muhaliflerine cevap olacak şekilde isimlendirmiştir. Ancak Müslim'i bundan istisna tutmak gerekmektedir. Zira o, hadis rivayetlerini yalnızca “Kitâb” adı verilen bölümlerde zikretmiş ve herhangi bir başlıklandırma yapmamıştır. Onun bu tavrı hadislerden çıkarılabilecek yorumları okuyucusuna bıraktığı şeklinde yorumlanabilir. Bununla birlikte Müslim'in, Buhârî ve Zühlî arasında geçen halku'l-Kur'ân tartışması ve bu tartışmanın olumsuz neticelerine şahit olması da¹¹⁰⁹ onu hadislerin yorumu sayılabilecek *tebvîb*den uzak tutmuş olabilir.

¹¹⁰⁷ Ebû Muhammed İbn Hallâd el-Hasen b. Abdirrahmân b. Hallâd er-Râmhürmüzî, *el-Muhaddisü'l-fâsıl beyne'r-râvî ve'l-vâ'î*, thk. Muhammed Acâc el-Hatîb (Beyrût: Dârü'l-Fikr, 1984/1404), 159-162.

¹¹⁰⁸ Müslim, “Mukaddime”, 1.

¹¹⁰⁹ Zehebî, *Siyer*, 12/275.

Kütüb-i Sitte, kimi siyasî, itikadî ve fikrî mücadelelere şahit olan dönem eserleridir. Dolayısıyla onları doğdukları ortamı ve ait oldukları dinî grubu gözetenek değerdendirmek gerekir. Bu eserlerin yazıldığı siyasî dönem özellikle halku'l-Kur'ân tartışmalarının gündemde olduğu bir zaman dilimidir. Halku'l-Kur'ân meselesini devlet politikası haline getiren halife Me'mûn'a göre halk; dinî meselelerde fikri olmayan, tevhidden ve imandan uzaklaşmış, taklitçi, aciz bir kitledir. Halife, halkın bu durumda olmasına sebep olarak kendilerini doğru din ve cemaat ehli olarak gösteren bir gruba işaret etmektedir. Dönemsel okumalardan anlaşıldığı kadarıyla halifenin işaret ettiği bu grup, ashâbu'l-hadîstir. Halife, bu grubun düşüncelerini sünnete dayandırdıklarını ve halkı da kendi bâtıl görüşlerine davet ettiklerini ifade eder. Üstelik onun saray ulemasından Kindî (öl. 252/866 [?]), halifenin bahsettiği bu grupları din ticareti yapmakla ve böylece küfre düşmekle itham etmektedir. Bununla birlikte *Kütüb-i Sitte* dönemi Mazdekizm'den beslenen ve Fars milliyetçiliği güden isyanların yanısıra Zenâdika ve Şuûbiyye hareketlerinin de görüldüğü; Şîî ve Hâricî zümrelerin yanı sıra Mürcie, Kaderiyye, Cehmiyye gibi fırkaların fikirlerini yaydığı bir zamandır. Bu ortam hem siyaseten hem de itikadî açıdan musanniflerin birçok probleme şahit olduğunu göstermektedir. Dolayısı ile musannifler İslâm akaidine zarar verebilecek her türlü fitne hadisesi, bid'at görüş ve inançlara karşı “sünnete bağlı olmak” ve “İslâm toplumundan ayrılmamak” ilkesi etrafında Müslümanları korumayı hedeflemiştir. Onlar, bilhassa müteşabih ayetlerin ve hadislerin tevil edilmesi ile bid'atlerin ortaya çıktığı ve bu bid'atlerin sünnetleri unutturduğunu savunmuştur. Bu sebeple aklın acziyetini ve akla uygun olmadığı gerekçesi ile hadisleri eleştirmenin sünnete vereceği zararı öngörerek kendi kabul ve inançlarını eserlerine yansıtmıştır.

Kütüb-i Sitte musannifleri siyasî ve itikadî tartışmalar karşısında sünnete bağlı kalmayı temelde şu beş konu üzerinden işlemiştir: fiten, hilâfet, kader, iman ve tevhid. “Kitâbü'l-Fiten” bölümlerinde musannifler öncelikle, Hz. Osman, Hz. Ali ve Emevîler dönemindeki iç karışıklar karşısında sahâbenin nasıl davrandığını gösteren rivayetler/hadisler nakletmiştir. Bu rivayetlerin genelinde fitneler ve isyan hareketlerinden uzak durulması tavsiye edilmiş ve özellikle siyasî otoriteye itaat işlenmiştir. Ayrıca tarafsızlığı ön plana çıkaran nakiller de görülmektedir. Zira taraf olmanın beraberinde kardeş kanı dökmeyi getirdiği tarihî tecrübe ile sabittir. Bu

sebeple musannifler, fitnenin bir tarafı olarak diğer tarafı tekfir etmekten; bunun neticesinde Müslüman din kardeşi ile savaşmaktan veya onu öldürmekten sakındırmaya çalışmıştır. Öte yandan toplumda huzursuzlukların arttığı siyasî, sosyal ve ekonomik yapının bozulduğu Abbâsîler döneminde kurtarıcı bekleyen -özellikle Şîî grupların- mehdî ile alakalı haberler rivayet ettikleri anlaşılmaktadır. Bu durum karşısında kimi musanniflerin bu rivayetleri sahih kabul etmediği, kimisinin de fiten türü haberlerin bir parçası kabul ederek nakletmeyi tercih ettiği söylenebilir.

İslâm akadine zarar verebilecek her türlü bid‘at görüşlere karşı Müslümanları korumayı amaç edinen *Kütüb-i Sitte* musannifleri akaidin konusu olmamasına rağmen hilâfet konusuna da eserlerinde yer verir. Çünkü Şîa, imam olacak kişinin günahsız olması gerektiğini iddia ederken Hâricîler ve Mürchie kılıç zoruyla da olsa zalim devlet başkanını hal‘ etmenin vacip olduğunu savunur. Musannifler ise halifenin nass yoluyla değil seçimle iş başına geldiğine, zalim halifenin hal‘ edilmesinin savaşla değil yine seçim ve nasihatle olması gerektiğine hadisten deliller sunar. *Kütüb-i Sitte* musannifleri, Allah’a ve Rasûlüne karşı çıkmayı emretmediği müddetçe halifeye isyan edilemeyeceğini toplumun sulh içerisinde yaşaması için bir kural olarak benimser. Diğer taraftan Şîa, hilâfetin nass yolu ile bizzat Hz. Peygamber tarafından Hz. Ali’ye tevdi edildiğini iddia eder. Musannifler, Şîa’nın Hz. Ali’nin halifeliğine delil saydıkları hadislerin iddia edildiği gibi bir tayine delil olmayacağını savunur. Onlar, bu tür hadislerin tıpkı diğer sahâbîler hakkında da vârid olan fedâil nev’inden rivayetler olduğunu beyan eder. Musannifler, Hz. Ebû Bekir’in de faziletlerinin bulunmasının yanı sıra Hz. Peygamber’in vefatından evvel yerine Hz. Ebû Bekir’in namaz kıldırdığını naklederek Hz. Peygamber’den sonra Hz. Ebû Bekir’in halife olmasına işaret edildiğini izah eder. Ayrıca Benî Sâide’nin sakîfesinde orada bulunan ashâbın Hz. Ebû Bekir’e biat etmesi yönündeki rivayetlerle de bu konuda sahâbe icmâi olduğu izah edilmiş olur. Musannifler, halife tayin etmenin nassla değil mevcut halifenin beyanı ile gerçekleşebileceğini Hz. Ömer’in hilâfete geçişi ve kendinden sonra halef belirlemesi ile ilgili rivayetler üzerinden işlenmektedir.

Halife seçilecek kimsede aranılan şartlar içerisinde Kureyşîlik şartı konusunda *Kütüb-i Sitte* musanniflerinin ittifak halinde olmadığı görülmektedir. İmamların Kureyş’ten olmasına dair rivayetleri Buhârî “Kitâbü’l-Ahkâm”da, Müslim

(öl. 261/875) “Kitâbü’l-İmâre”de naklederek Kureyşîliği bir imamet şartı gibi görmüş olmaktadır. Ancak Tirmizî (öl. 279/892) ve Ebû Dâvûd (öl. 275/889) ilgili rivayetlere “Kitâbü’l-Fiten”de yer vererek meseleyi ahkâm boyutunda ele almamıştır. İbn Mâce (öl. 273/887) ve Nesâî (öl. 303/915) ise böyle bir rivayete eserinde yer vermemiştir. Dolayısı ile Kureyşîlik şartı konusunda musanniflerin ictihâdlarının farklı olduğu sonucuna varılmaktadır.

Halifelüğün Allah tarafından kendilerine verildiğini, bu yüzden onlara isyan etmenin Allah’ın takdirine (kadere) karşı çıkmak demek olduğunu iddia eden Emevîlerle birlikte kader konusu da hicrî ilk üç asır boyunca siyasî ve itikadî açıdan tartışılan bir diğer meseledir. Öyle ki mevzu halifeler ve ulema arasındaki mektuplaşmalarda dahi görülmektedir. Bid’atlere sebep olacağı için muhaddislerce kader meselesinin konuşulması hoş görülmemiştir. Onlar bu tartışmalardan uzak durulmasını tavsiye sadedinde Kaderiyye’nin ümmetin mecûsîleri olduğu, hastalandıklarında ziyaretlerine gidilmeyeceği, cenazelerinde bulunulmayacağı, onlarla oturulmayacağına dair haberler nakletmiştir. Esasında onlar Kaderiyye ve Cebriyye’ye reddiye olacak hadisleri, kader konusuna hasrettikleri bölüm ya da bâb başlıklarında nakletmiştir. Ancak muhaddisler bir yandan kader konusunda tartışmayı yasaklarken bir yandan da reddiyede bulunması ile itikadî konuları ehlinin tartışabileceğine işaret etmektedir. *Kütüb-i Sitte* musanniflerince kader konusu Allah’ın ezeli ilmi üzerinden ele alınmaktadır. Onlar, kişinin cennetlik yahut cehennemlik, şakî yahut saîd, hidâyette ya da dalâlette oluşunu; amelinin, ecelinin, rızkının Allah tarafından takdir edildiğini ve bunların Allah’ın ezeli ilminde bulunduğu delil sayılabilecek hadisler rivayet etmiştir. Onlara göre Allah’ın iradesi her şeyin üzerinde olmakla birlikte hayrı veya şerri kul kendi iradesi ile seçer. Allah ezelde kulunun niyetini bilir ve kulunun niyet ettiği şeyi vakti gelince onun için kolaylaştırarak yaratır. Böylece kul yapana kadar Allah onun fiillerini bilmez diyen Cehmiyye’ye; Allah amelleri yapmaya insanı mecbur kıldı diyen Cebriyye’ye ve Allah’ın ilminin ezeli olmadığını söyleyen Mu’tezile’ye reddiye sunulmaktadır.

Siyaseten başlayıp itikadî bir hüviyete bürünen bir diğer mesele ise iman konusudur. Sıffin Savaşı’nda (37/657) tahkimi kabul ettikleri için Hz. Ali (40/661) ve Hz. Muaviye taraftarlarını, ardından da büyük günah işleyenleri tekfir eden ve onların cehennemlik olduğunu söyleyen Hâricîler iman hakkındaki tartışmaların ilk

müsebbibi olmuştur. Hâricîlere tepki olarak Cemel ve Sıffîn'e katılan, bu savaşlarda ölen ve öldürenlerin mümin yahut kâfir olmasını Allah'a havale eden ilk ircâ fikri ve Mürcie ortaya çıkmıştır. Mürcie, kişinin imanını kurtarmak için imanı amelden ayrı tutmuştur. *Kütüb-i Sitte* musannifleri ise iman ve amel münasebeti noktasında her iki fırkaya itirazda bulunmuştur. Onlar, imanın söz ve amelden ibaret olduğunu, artıp eksildiğini amellerin imanın bir şubesi sayıldığını ve bu şubelerin her birinin imanını kemale erdirdiğini beyan etmiştir. Böylece musannifler, iman ettikten sonra günah işlemenin imana zarar vermeyeceğini iddia eden dolayısıyla ameli imandan ayıran Mürcie'ye karşı çıkmış olmaktadır. Diğer taraftan onlar, şirk dışındaki günahları işleyenlerin tekfir edilemeyeceği; küfrün de dereceleri bulunduğu; kişinin şirk haricinde işlediği günahlar sebebi ile ceza görse bile imanından ötürü cennetlik olduğuna delil olacak rivayetlerle Hâricîlere reddiyede bulunmuştur.

İman konusunda *Kütüb-i Sitte* musanniflerinin uzlaşmadığı husus ise iman ve islâm kavramlarının birbirinin aynı yahut farklı olması durumudur. İman ve islâmın ayrı kavramlar olduğunu düşünen musannifler bunu hukukun icra edilmesi açısından gerekli görmüştür. Zira Müslüman olduğunu söyleyerek zina ve hırsızlık gibi suçları işleyen kimse cezayı hak eder. Kişi ikrar ettiği sürece bu günahları işlese de Müslüman kalır fakat imanında noksanlık hâsıl olur. İman ve islâmın aynı kavramlar olduğunu konusunda *Kütüb-i Sitte* musanniflerinden Buhârî'nin son derece ısrarcı olduğu görülmektedir. O, bu tutumu ile kişinin ölüm korkusu ya da başka bir korku sebebi ile Müslüman olduğunu söylemesinin ahirette kendisine fayda sağlamayacağını anlatmak isterken imanın sadece ikrarla gerçekleşeceğini söyleyen Kerrâmiyye ve Mürcie'ye karşı çıkmış olmalıdır.

Fetihler neticesinde karşılaşılan farklı din mensupları, düalist inançlara sahip milletler, Arap coğrafyası ve kültürüne yabancı olup İslâm'ı kabul edenlerle birlikte Hz. Peygamber ve sahâbe döneminde karşılaşılmayan ontolojik meseleler de tevhide dair itikadî tartışmalara neden olmuştur. Özellikle devlet destekli çeviri faaliyetlerinin etkisi ile haber alma yollarından aklın mı naklin mi üstün olduğu meselesi bu dönemde hayli tartışılmıştır. Mu'tezile başta olmak üzere aklı önceleyenlerin gerekçesi özellikle hadis metinlerinde yer alan Allah'ın sıfatları gibi akaide dair meselelerde teşbihe meydan veren ifadeleri kabul edilemez görmeleridir. Bunun yanı sıra bilimsel araştırmalar sonucu ortaya konan birtakım fizikî kurallara

uymayan hadis metinleri de sorgulamaya tabi tutulmuştur. Ehl-i hadîs, Hz. Peygamber'in sözlerini kendi akıllarına uymadığı için terk eden bu kimseleri yoldan sapmış kişiler olarak nitelendirmiştir. Nitekim İbn Kuteybe (öl. 276/889), Allah'ın sıfatları ile ilgili rivayetlerden bahsederken şunları demektedir: “Biz Allah'ın sıfatları hakkında ancak Rasûlullah'ın vardığı noktaya kadar varabiliriz. Rasûlullah'tan sahih olarak sabit olan şeyleri reddetmeyiz. Çünkü o, bizim mantığımıza ve tasavvurumuza sığmaz. Bilakis biz keyfiyetinden bahsetmeksizin, bir şekil ile sınırlamaksızın ve bize gelenlerle bize gelmeyenleri kıyaslamaksızın bunlara iman eder; bu husustaki söz ve inancımızın kıyamet günü inşallah kurtuluş yolu ve bütün nefsânî arzulardan, sapık inançlardan kurtulmamıza vesile olmasını ümit ederiz.”¹¹¹⁰ *Kütüb-i Sitte* musanniflerinin bu konudaki tutumu da Allah'a izafe edilen el (yed), yüz (vech), göz (ayn), iniş (nüzul), yerleşme (istivâ) gibi sıfatları ne tevil etmek ne de zahirî manalara hamletmektir. Onlar sıfatlar konusuna ilişkin olarak ahirette müminlerin Allah'ı görebileceğini ve bu minvaldeki rivayetleri hakikî anlamları ile kabul etmek gerektiğini izah etmeye çalışmıştır. Onlar, tevhid konusunda özellikle hadisleri reddederek rü'yetullahın hem dünyada hem de ahirette gerçekleşmeyeceğini iddia eden Cehmiyye'ye karşı çıkmıştır. Tevhid konusu *Kütüb-i Sitte* içerisinde en detaylı şekli ile Buhârî'nin *el-Câmiu's-Sahîh*'inde görülmektedir. Musannif tevhid konusunu eserinin sonuna almış; özellikle halku'l-Kur'ân'ı incelemiş ve meseleyi adeta bir kelimacı gibi işlemiştir.

Neticede *Kütüb-i Sitte* musannifleri siyasî ve itikadî tartışmaların sünnetten uzaklaştırdığı bu nedenle sünnete bağlılığın ilk adımı olarak Kur'ân ve müteşâbih ayetler hakkında tartışma yapmaktan ve bu konularda münakaşa yapanlardan uzak durmak gerektiğini vurgulamıştır. Onlar, bid'at ortaya çıkaran kimseler için bu bid'atlere uyanların vebalini yüklendikleri konusunda ikazda bulunmuştur. Bu hususta musannifler ayrıca bid'at ve bid'atçıdan uzak durmak için ilme ve ulemaya bağlılığın önemine değinmiştir.

Buhârî bu mesajı *el-Câmiu's-Sahîh*'inin “Kitâbü'l-İ'tisam bi'l-Kitâb ve's-Sünne” adlı bölümünde verirken “Kitâbü'l-Fiten”, “Kitâbü'l-Ahkâm”, “Kitâbü'l-Kader”, “Kitâbü'l-İmân”, “Kitâbü't-Tevhid” adlı bölümlerde bid'at görüşlere

¹¹¹⁰ İbn Kuteybe, *Te'vilü muhtelifi'l-hadîs*, 127.

reddiyelerde bulunmuştur. Müslim (öl. 261/875) *el-Câmiu's-Sahîh*'inin "Kitâbü'l-İlm" adını verdiği bölümde aynı mesajı verirken "Kitâbü'l-Fiten ve Eşratü's-Sâa", "Kitâbü'l-İmâre", "Kitâbü'l-Kader", "Kitâbü'l-İmân" adlı bölümlerde; Ebû İsmâ et-Tirmizî (öl. 279/892) *el-Câmi'u's-sahîh*'inde "Kitâbü'l-İlm'e ayırdığı bölümde aynı mesajı vermiş "Ebvâbü'l-Fiten", "Ebvâbü'l-Kader" ve "Ebvâbü'l-imân" bölümlerinde bid'at görüşlere reddiyelerde bulunmuştur. Dolayısı ile bu üç eserin, câmi' türü eserler olması sebebi ile siyâsî ve itikadî tartışmaları farklı başlıklar altında incelediği söylenebilir.

Kütüb-i Sitte içerisindeki sünen türünde tasnif edilmiş eserlerde ise siyâsî ve itikadî tartışmaların yansımalarında farklılıklar görülmektedir. İbn Mâce (öl. 273/887) *Sünen*'inin "Mukaddime"sinde sünnete bağlılık ve bid'at görüşlerden uzak durmaya yönelik mesajları verirken bid'at fırkalara reddiyelerde bulunmuş "Kitâbü'l-Fiten"i özel bir bölüm olarak oluşturmuştur. Ebû Dâvûd (öl. 275/889) da *Sünen*'inde "Kitâbü's-Sünne" başlığı altında sünnete bağlılık ve bid'at görüşlerden uzak durmaya yönelik mesajları verirken bid'at fırkalara reddiyelerde bulunmuş "Kitâbü'l-Fiten", "Kitâbü'l-Mehdî" ve "Kitâbü'l-Melâhim" bölümünü istisna tutmuştur. *Kütüb-i Sitte* müelliflerinden yalnızca Nesâî (öl. 303/915) *Sünen*'inde fitenle ilgili bir bölüme yer vermemiştir. Bu noktada Nesâî'nin (öl. 303/915) fiten konusunu sünen türü eserlerin bir parçası olarak görmediği düşünülebilir. Bununla birlikte o, diğer musanniflerin fiten konusu altında rivayet ettiği tekfirden uzaklaştırıcı rivayetleri "Kitâbu Tahrîmi'd-dem" bölümünde zikrederek kan dökmenin haramlığına vurgu yapmış, böylece meseleyi hukukî açıdan ele almıştır. Nesâî benzer şekilde iman konusunu sünen türü eserlerin bir parçası olarak görmemekle birlikte "Kitâbü'l-imân ve Şerâi'ihî" bölümünde iman ve islâm kavramlarını birbirinden ayırmaya çalışmakta, böylece konuyu hukukî bir zemine çekmektedir. Nesâî hilâfet konusunu ise "Kitâbü'l-Bey'at" adını verdiği bölümde incelemiştir. Ancak kitabına verdiği isimden de anlaşılacağı üzere o, bu bölümde bir vatandaşın devlete karşı ödevlerini izah etmektedir. Bu da göstermektedir ki Nesâî *Sünen*'inin tam bir hukuk kitabı olmasına özen göstermiştir. Zira Nesâî, kader ve tevhid gibi konulara da eserinde yer vermemiştir.

Sonuç olarak İbn Mâce'nin siyâsî ve itikadî tartışmaları önsöz kabilinden "Mukaddime" adını verdiği bölümde işleme tasnifinde sünen türüne bağlı kalmaya

çalıştığı şeklinde anlaşılmaktadır. Ebû Dâvûd'un "Kitâbü's-Sünne"si ise adı farklı olmakla birlikte içerik olarak İbn Mâce'nin "Mukaddime"si ve Dârimî'nin *Sünen*'inin "Mukaddime"sinden pek de farklı sayılmaz. Onun "Kitâbü's-Sünne"yi eserinin son bölümü olan "Kitâbü'l-Edeb"den hemen önceye alarak konu bütünlüğü sağlama çabası bu bölümü önsözden ziyade sonsöz olarak gördüğü intibayı vermektedir. Tüm bu tasnifler ve rivayetlerin ilgili bâblar altında nakledilmesi türü ister câmi' isterse sünen olsun musanniflerin yalnızca nakilci davranmadığının açık bir tezahürüdür.

Yukarıda zikredilen tespitlerden sonra musanniflerin yalnızca nakilci davranmadığının daha açık ispatı için dönemlerinde yapılan çeviri faaliyetlerinde kullanılan eserlerin başlıkları ile *Kütüb-i Sitte* başlıklarının mukayese edilmesi yeni bir çalışma konusu olabilir. Ayrıca hicrî üçüncü asrın sonunda selefi düşüncenin bir hayli taraftar bulduğu bilinen bir gerçektir. Dolayısı ile *Kütüb-i Sitte* ve hicrî ilk üç asır sonrasında yazılan hadis musannefâtını karşılaştırmak yeni araştırmalar için dinî düşüncenin şekillenişini ortaya koymak bakımından ufuk açıcı olacaktır. Zira fırka yahut mezhepler dinin hakikatini savunmak iddiasında olan yüklenici kurum gibidir. Dolayısı ile bu kurumlar kendi hakikatini tehdit eden her türlü gruba karşı bir disiplin içerisinde savunma refleksi geliştirmektedir. Bu disiplini tespit etmek güncel araştırmalar için önemli bir alan oluşturmaktadır.

KAYNAKÇA

- Abdullah b. Abdilhakem. *Sîretü Ömer b. Abdilazîz*. thk. Ahmed Ubeyd. Beyrût: Âlemü'l-Kütüb, 1984/1404.
- Abdülhamîd Fettâh, İrfan. "Cebriyye". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 7/205-208. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.
- Abdürrezzâk b. Hemmâm. *el-Musannef*. thk. Habiburrahman el-A'zamî. 12 Cilt. Beyrût: el-Mektebü'l-İslâmî, 1983/1403.
- Adıgüzel, Abdulcabbar. "Şîî-İmâmiyye'nin Ehl-i Beyt Tasavvuru ve Dinî Referansları". *Siirt Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2/1 (Aralık 2015), 119-149.
- Ağırman, Cemal. "Kütüb-i Tis'a Kaynaklarında Yer Alan Mehdî ile İlgili Rivâyetlerin Değerlendirilmesi ve Bu Rivâyetlerle İlgili Yapılan Yorumlar". *Uluslararası Mehdîlik Sempozyumu Bildirileri*. ed. Mehmet Tıraşcı vd. 335-358. Sivas: Cumhuriyet Üniversitesi Yayınları, 2018.
- Ağırman, Cemal. *Hız. Peygamberin Sünnetinde İtaat*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2004.
- Ahbâru'd-Devleti'l-Abbasiyye ve fîhi ahbâri Abbas ve veledihi*. thk. Abdulaziz ed-Dûrî. Beyrût: Dâru't-Talâh li Matbûa ve'n-Neşr, 1971.
- Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî. *el-Müsned*. nşr. Şuayb el-Arnâvûd vd.. 45 Cilt. b.y.: Müessesetü'r-Risâle, 1421/2001.
- Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî. *er-Red ale'z-zenâdika ve'l-Cehmiyye*. thk. Sabrî b. Selâme Şâhîn. Riyâd: Dâru's-Sebât, 2003/1424.
- Akbulut, Ahmet. "Allah'ın Takdiri-Kulun Tedbiri". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 33/1 (1992), 129-156.
- Akbulut, Ahmet. *Sahabe dönemi İktidar Kavgası Alevi Sünni Ayrışmasının Arka Planı*. Ankara: OTTO Yayınları, 2018.

- Akoğlu, Muharrem. *Mihne Sürecinde Mu‘tezile*. İstanbul: İz yayıncılık, 2006.
- Aksu, Ali. *Emevi Saltanatının Irak Valisi Haccâc b. Yûsuf*. İstanbul: Kitabevi, 2009.
- Apak, Adem. *Anahatlarıyla İslâm Tarihi (2) (Hulefâ-i Râşidîn Dönemi)*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2012.
- Apak, Adem. *Anahatlarıyla İslâm Tarihi (4) (Abbasiler Dönemi)*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2011.
- Apak, Adem. *H. Osman Dönemi Devlet Siyaseti*. İstanbul: İnsan Yayınları, 2015.
- Apaydın, Mehmet. “Erîke Hadisi’nin Bütünsel Yaklaşım Yöntemiyle Tespiti”. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 61/1 (2020), 87-174.
- Aruçi, Muhammed. “Vâsıl b. Atâ”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 42/539-541. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.
- Aşıkkutlu, Emin. *Hadiste Ricâl Tenkidi (Cerh ve Ta‘dîl İlmi)*. İstanbul: İFAV Yayınları, 1997.
- Atalan, Mehmet. “Abbasi Daveti Sürecinde er-Rızâ min Âl-i Muhammed Söylemi”. *İslâmî Araştırmalar* 18/2 (2005), 183-191.
- Avcı, Casim. “Hilâfet”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 17/539-546. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.
- Aycan, İrfan - Sarıçam, İbrahim. *Emeviler*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2005.
- Aydınlı, Osman. “İlk Mu‘tezile’nin Özgür İrade Söylemi: Amr b. Ubeyd ve Kader Anlayışı”. *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1/2 (Aralık 2002), 127-146.
- Aynî, Ebû Muhammed Bedrüddîn Mahmûd b. Ahmed. *Umdetü’l-kârî fî şerhi Sahîhi’l-Buhârî*. thk. Mahmûd Muhammed Ömer. 25 Cilt. Beyrût: Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye 2001/1421.
- Azimli, Mehmet. “Hz. Osman’ın Muhasarası”. *Hazreti Osman*. ed. Ali Aksu. 243-264. Sivas: Cumhuriyet Üniversitesi Yayınları, 2020.

- Bağcı, H. Musa. “el-Buhari’nin Kader Konusunda Mu‘tezile ile Münakaşaları”. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 46/1 (Nisan 2005), 21-42.
- Bağdadî, Ebû Mansûr Abdülkâhir b. Tâhir. *el-Fark beyne’l-fırak*. çev. Ethem Ruhi Fırlalı. Ankara: TDV Yayınları, 2017.
- Bağdadî, Ebû Mansûr Abdülkâhir b. Tâhir. *Usûlü’-d-dîn*. thk. Ahmed Şemseddîn. Beyrût: Dâru’l-Kütübî’l-İlmiyye, 2002/1423.
- Bakan, Tevhit. “Sehl b. Huneyf”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 36/320. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.
- Bakillânî, Ebû Bekr Muhammed b. et-Tayyib. *Kitâbü’t-Temhîd*. nşr. Richard Joseph Mccarts. Beyrût: el-Mektebetü’ş-Şarkıyye, 1957.
- Benli, Yusuf. “İslâm Tarihinde İlk Mehdi Tasavvurları”. *Uluslararası Mehdilik Sempozyumu Bildirileri*. ed. Mehmet Tıraşcı vd. 253-284. Sivas: Cumhuriyet Üniversitesi Yayınları, 2018.
- Bilen, Mehmet. “Buhârî’nin Fakîhliği Meselesi”. *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 6/2 (2004), 35-52.
- Bozkurt, Nahide. “Mihne’nin Tarihsel Arka Planı ve Analizi”. *Mihne Süreci ve İslâmî İlimleri Etkisi*. ed. M. Mahfuz Söylemez. 11-25. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2016.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl. *Halku ef’âli’l-ibâd*. çev. Yusuf Özbek. İstanbul: İz Yayıncılık, 1992.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl. *Sahîhu’l-Buhârî*. Dimaşk: Dâru İbn Kesîr, 2002/1423.
- Câbirî, Muhammed Abîd. *Arap-İslâm Medeniyetinde Entelektüeller –İbn Hanbel Mihnesi & İbn Rüşd’ün Çilesi*. çev. Numan Konaklı. İstanbul, Mana Yayınları, 2021.
- Câbirî, Muhammed Abîd. *İslâm’da Siyâsal Akıl*. çev. Vecdi Akyüz. İstanbul: Kitabevi Yayınları, 1997.

- Câhiz, Ebû Osmân Amr b. Bahr b. Mahbûb. *el-Muhtâr fi'r-reddi ale'n-Nasâra*. thk. Muhammed Abdullah eş-Şerkâvî. Beyrût: Dâru'l-Cîl, 1991/1411.
- Câhiz, Ebû Osmân Amr b. Bahr b. Mahbûb. *Resâilü'l-Câhiz*. thk. Abdüsselâm Muhammed Harun. 4 cilt. Kâhire: Mektebetü'l-Hanci, 1384/1964.
- Chokr, Melhem. *İslâm'ın Hicrî İkinci Asrında Zındıklık ve Zındıklar*. çev. Ayşe Meral. İstanbul: Anka, 2002.
- Civelek, İbrahim. *Kaza ve Kader İle İlgili Hadislerin İncelenmesi*. Adana: Çukurova Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2006.
- Coşkun, Selçuk. “Abdülazim ed-Deyb'in Zübeyr Bin Avvam'a Yönelik Bazı Tenkitlere Cevabı”. *Dini Araştırmalar* 3/7 (Haziran 2000), 137-160.
- Cûzcânî, Ebû İshâk İbrâhîm b. Ya'kûb. *Ahvâlü'r-ricâl*. nşr. Subhî el-Bedrî es-Sâmerrâî. Beyrût: Müessesetü'r-risâle, ts..
- Cürçânî, Ebû'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Alî es-Seyyid eş-Şerîf. *et-Târîfât*. thk. Muhammed Sıddîk el-Minşevî. Kâhire: Dâru'l-Fadîle, ts..
- Çağrııcı, Mustafa. “Fitne”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 13/156,157. İstanbul: TDV Yayınları, 1996.
- Çakın, Kâmil. “Buhârî'nin Mürcie ile İman Konusunda Tartışması”. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 32 (1992), 183-198.
- Çelebi, İlyas. “Fiten ve Melâhim”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 13/149-153. İstanbul: TDV Yayınları, 1996.
- Çelebi, İlyas. “İslâm Kaynaklarında Fiten, Melâhim ve Herc İnançları”. *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 0/11-12 (1994), 151-195.
- Çelebi, İlyas. “Klasik Bir Kelam Problemi Olarak İsim-Müsemma Meselesi”. *İLAM Araştırma Dergisi* 3/1 (Ocak-Haziran 1998), 103-116.
- Çelebi, İlyas. “Sıfat”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 37/100-106. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.

- Çelebi, İlyas. *İtikadî Açıdan Uzak ve Yakın Gelecekle İlgili Haberler*. İstanbul: Kitabevi, 1996.
- Çetin, Halis. “Medenilik Versus Bedevilik; Kerbela Krizinin Ekonomi-Politiği: Başlangıcın Sonu- Sonun Başlangıcı”. *Çeşitli Yönleriyle Kerbelâ (Tarih Bilimleri)*. ed. Alim Yıldız-Ali Aksu. 1/464 vd. Sivas: Asitan, 2010.
- Dârimî, Ebû Muhammed Abdullah b. Abdірrahmân. *Müsnedü’l-Dârimî*. thk. Hüseyin Selîm Esed ed-Dârânî. 4 Cilt. Riyâd: Dâru’l-Muğnî, 2000/1421.
- Dârimî, Ebû Saîd Osmân b. Saîd. *Reddû’l-imâm ed-Dârimî Osmân b. Saîd alâ Bısr el-Merisî*. thk. Muhammed Hâmid el-Fıkî. Beyrût: Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, ts..
- Davudoğlu, Ahmed. *Sahih-i Müslim Tercüme ve Şerhi*. 12 cilt. İstanbul: Sönmez Neşriyat, 1974.
- Demir, Mahmut. *Fezâilu’s-Sahâbe Rivayetleri Bağlamında Şîi-Sünnî İhtilafının Sünnî Hadis Rivayetine Yansımaları*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2010.
- Demir, Necip Sefa. *Erîke Hadîsi (Sened ve Metin Tenkîdi)*. Bayburt: Bayburt Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2018.
- Dırâr b. Amr. *Kitâbu’t-Tahrîş*. thk. Hüseyin Hansu. çev. Mehmet Keskin. İstanbul: Litera Yayıncılık, 2014.
- Doğan, Lütfî - Kutluay, Yaşar. “Hasan Basri’nin Kader Hakkında Halife Abdülmelik b. Mervan’a Mektubu”. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 3 (1954), 75-84.
- Ebû Dâvûd, Süleymân b. el-Eş‘as b. İshâk es-Sicistânî. *Sünenü Ebî Dâvûd*. Riyâd: Dâru’s-Selâm, 1999/1420.
- Ebû Zehra, Muhammed. *İslâm’da Siyasî ve İtikadî Mezhepler Tarihi*. çev. Abdulkadir Şener vd. İstanbul: Hisar Yayınları, 1983.
- ed-Dûrî, Abdülaziz. “Abbâsî Propagandası Sürecinde ve Abbâsîler’in İlk Asrında Mehdi Tasavvuru”. çev: M.Bahaüddin Varol. *İSTEM* 2/3 (2004), 219–231.

- Erdemci, Cemalettin. “Ömer b. Abdulaziz: er-Risale fi’r-reddi ale’l-kaderiyye”. *Siirt Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1/2 (Nisan 2016), 190-202.
- Eren, Muhammet Emin. *Fırkalaşma Olgusu Bağlamında 73 Fırka Rivayetleri*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2014.
- Ertürk, Mustafa. “Haber-i Vâhid”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 14/349-352. İstanbul: TDV Yayınları, 1996.
- Ertürk, Mustafa. *Metin Tenkidi (Gayb ve Fiten Örneği)*. Ankara: Fecr Yayınları, 2005.
- Esen, Muammer. *Ehl-i sünnet Kavramının Oluşum ve Gelişim Süreci*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2014.
- es-Sâlih, Subhî. *Hadis İlimleri ve Hadis Istılahları*. çev. M. Yaşar Kandemir. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.
- Eş‘arî, Ebü’l-Hasen Alî b. İsmâîl. *Makâlâtü’l-İslâmiyyîn ve İhtilâfü’l-Musallîn*. çev. Ömer Aydın-Mehmet Dalkılıç. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2019.
- Eş‘arî, Ebü’l-Hasen Alî b. İsmâîl. *el-Lüma‘ fi’r-red ‘alâ ehli’z-zeyğ ve’l-bida‘*. thk. Muhammed Emin ed-Dannâvî. Beyrût: Dâru’l-Kütübî’l-İlmiyye, 2000.
- Fayda, Mustafa. *Hulefâ-yı Râşidîn Devri-Dört Halife Dönemi*. İstanbul: Kubbealtı, 2016.
- Fığlalı, Ethem Ruhi. “Cemel Vak‘ası”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 7/320-321. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.
- Fığlalı, Ethem Ruhi. “Gadîr-i Hum”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 13/279-280. İstanbul: TDV Yayınları, 1996.
- Fığlalı, Ethem Ruhi. “Hâricîler”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 16/169-175. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.
- Fığlalı, Ethem Ruhi. “Hasan”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 16/282-285. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.

- Fıġlalı, Ethem Rûhi. *İtikâdî İslâm Mezheplerine Giriş*. İzmir: İzmir İlâhiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2007.
- Fîrûzâbâdî, Ebû't-Tâhir Mecdüddîn Muhammed b. Yakûb b. Muhammed. *el-Kâmûsü'l-muhît*. thk. Muhammed Naîm el-Araksûsî. Beyrût: Müessetü'r-risâle, 2005.
- Gölcük, Şerafettin. *Kelâm Tarihi*. Konya: Esra Yayınları, 1992.
- Gölcük, Şerafettin-Toprak, Süleyman. *Kelam Tarih-Ekoller-Problemler*. Konya: Tekin Kitabevi, 2001.
- Görgün, Tahsin. "İbn Haldûn". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 19/543-555. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.
- Görmez, Mehmet. *Sünnet ve Hadisin Anlaşılması ve Yorumlanmasında Metodoloji Sorunu*. Ankara: TDV Yayınları, 1997.
- Gutas, Dimitri. *Yunanca Düşünce-Arapça Kültür; Bağdat'ta Yunanca-Arapça Çeviri Hareketi ve Erken Abbasi Toplumu*. çev. Lütfü Şimşek. İstanbul: Kitapyayınevi, 2017.
- Gümüšoğlu, Hasan. *İslâm'da İmâmet ve Hilâfet*. İstanbul: Kayıhan, 2017.
- Güzel, Ahmet. "Ebû Ca'fer el-Mansûr ve Muhammed en-Nefsüzzekiyye Arasındaki Siyasî Mücadelede Mehdî Anlayışının Rolü". *Uluslararası Mehdilik Sempozyumu Bildirileri*. ed. Mehmet Tıraşcı vd. 49-64. Sivas: Cumhuriyet Üniversitesi Yayınları, 2018.
- Halîfe b. Hayyât. *et-Târîh*. çev. Ömer Sabuncu-Mahmut Sabuncu. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2019.
- Hamevî, Ebû Abdillâh Şihâbüddîn Yâkût b. Abdillâh. *Mu'cemü'l-büldân*. 7 cilt. Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1990.
- Hatîb el-Baġdâdî, Ebû Bekr Ahmed b. Alî b. Sâbit. *el-Câmi' li ahlâki'r-râvî ve âdâbü's-sâmî*. thk. Mahmûd Tahhân. Riyâd: Mektebetü'l-Meârif, 1983/1403.
- Hatiboğlu, Mehmed Said. *Hilâfetin Kureyşliliği İslâm'da İlk Siyasi Kavmiyetçilik*. Ankara: Kitâbiyât, 2005.

- Hatiboğlu, Mehmed Said. *Siyasi-İctimai Hâdiselerle Hadîs Münasebetleri*. Ankara: OTTO Yayınları, 2016.
- Hatipoğlu, Haydar. *Sünen-i İbni Mâce Tercemesi ve Şerhi*. 10 Cilt. İstanbul: Kahraman Yayınları, 1982.
- Hattâbî, Ebû Süleymân Hamd (Ahmed) b. Muhammed. *Meâlimü's-Sünen*. nşr. Muhammed Râgıb et-Tabbâh. 4 Cilt. Haleb: Matbaatü'l-İlmiyye, 1932.
- Hodgson, M. G. S. *İslâm'ın Serüveni Bir Dünya Medeniyetinde Bilinç ve Tarih*. çev. Metin Karabaşoğlu vd. 3 Cilt. İstanbul: İz Yayınları, 1993.
- İbn Abdilberr, Ebû Ömer Cemâlüddîn Yûsuf b. Abdillâh b. Muhammed en-Nemerî. *et-Temhîd limâ fi'l-Muvatta mine'l-meânî ve'l-esânîd*. thk. Abdullah b. es-Sıddîk. 26 Cilt. Mağrîb: Vizaretü'l-Evkaf ve's-Şuuni'l-İslâmiyye, 1979/1399.
- İbn Abdilberr, Ebû Ömer Cemâlüddîn Yûsuf b. Abdillâh b. Muhammed en-Nemerî. *el-İntikâ' fî fedâ'ili'ss-selâseti'l-e'immeti'l-fukahâ' Mâlik, Ebî Hanîfe ve's-Şâfi'î*. Beyrût: Dârü'l-Beşairi'l-İslâmiyye, 1997/1417.
- İbn Abdirabbih, Ebû Ömer Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed. *el-İkdü'l-ferîd*. thk. Ahmed Emîn vd. 7 Cilt. Kâhire: Matbâatü Lecnetü't-Te'lif ve't-Terceme ve'n-Neşr, 1971/1391.
- İbn Adî, Ebû Ahmed Abdullah b. Adî el-Cürcânî. *el-Kâmil fî duafâi'r-ricâl*. 7 Cilt. Beyrût: Dârü'l-Fikr, 1985.
- İbn Asâkir, Ebü'l-Kâsım Alî b. el-Hasen. *Târîhu Medîneti Dimaşk*. thk. Muhibbüddîn Ebî Saîd Ömer b. Garâme el-Amrî. 80 cilt. Beyrût: Dârü'l-Fikr, 1995/1415.
- İbn Batta, Ebû Abdillâh Ubeydullah b. Muhammed. *el-İbâne an şeriatî'l-firkati'n-nâciye ve mücânebeti'l-firâki'l-mezmûme*. thk. Rızâ b. Na'sân Mu'tî vd. 9 Cilt. Riyâd: Dârü'r-Râye, 1994/1415.
- İbn Battâl, Ebü'l-Hasen Alî b. Halef b. Abdilmelik el-Kurtubî. *Şerhu Sahîhi'l-Buhârî*. thk. Yâsir b. İbrâhîm. 11 Cilt. Riyâd: Mektebetü'r-Rüşd, ts..

- İbn Ebî Hâtim, Ebû Muhammed Abdurrahmân b. Muhammed b. İdrîs er-Râzî. *el-Cerh ve't-ta'dîl*. thk. Abdurrahmân b. Yahyâ el-Yemânî. 9 Cilt. Haydarâbad: Dâiretü'l-Maârifî'l-Osmaniyye, 1952/1371.
- İbn Ebî Hâtim, Ebû Muhammed Abdurrahmân b. Muhammed b. İdrîs er-Râzî. *Takdimetü'l-cerh ve't-ta'dîl*. Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1952/1371.
- İbn Ebû Şeybe, Ebû Bekr Abdullah b. Muhammed. *el-Musannef*. thk. Muhammed Avvâme. 26 Cilt. Cidde: Dâru'l-Kıble li's-Sekâfeti'l-İslâmiyye, 2006.
- İbn Ebû Ya'lâ, Ebü'l-Hüseyn Muhammed b. Muhammed b. el-Hüseyn el-Bağdâdî. *Tabakâtü'l-Hanâbile*. nşr. Muhammed Hamîd el-Fıkî. 2 Cilt. Kâhire: Matbaatü's-Sünneti'l-Muhammediyye, ts..
- İbn Hacer, Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalânî. *Hedyü's-sârî*. thk. Şuayb el-Arnaût. 2 Cilt. Dımaşk: er-Risâletü'l-Âlemiyye 2013/1424.
- İbn Hacer, Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalânî. *Fethu'l-bârî bi-şerhi Sahîhi'l-Buhârî*. thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî vd. 13 Cilt. Kâhire: Matbaatü's-Selefiyye, ts..
- İbn Hacer, Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalânî. *Tehzîbü't-Tehzîb*. 15 Cilt. Kâhire: Dâru'l-Kütübi'l-İslâmi, 1327.
- İbn Haldûn, Ebû Zeyd Veliyyüddîn Abdurrahmân b. Muhammed. *Mukaddime*. çev. Halil Kendir. 2 Cilt. Ankara: İmaj, 2004.
- İbn Hazm, Ebû Muhammed Ali b. Ahmed. *el-İhkâm fî usûli'l-ahkâm*. 8 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Âfâki'l-Cedîde, 1983/1403.
- İbn Huzeyme, Ebû Bekr Muhammed b. İshâk. *Kitâbü't-Tevhid ve isbâtü sıfâti'r-rab*. thk. Abdülazîz b. İbrahim eş-Şehvân. 2 Cilt. Riyâd: Dâru'r-Rüşd, 1988/1408.
- İbn Kesîr, Ebü'l-Fidâ' İmâdüddîn İsmâîl b. Şihâbiddîn. *el-Bidâye ve'n-Nihâye*. 15 Cilt. Beyrût: Mektebetü'l-Meârif, 1991/1412.
- İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim. *el-İhtilâf fî'l-lafz ve'r-red 'ale'l-Cehmiyye ve'l-Müşebbihe*. Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1985/1405.

- İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim. *el-İmâme ve's-Siyâse*. Beyrût: Dâru'l-Edvâ, 1990/1410.
- İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim. *el-Meârif*. thk. Servet Ukkâşe. Kâhire: Dâru'l-Meârif, ts.
- İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim. *Te'vilu Muhtelifi'l-Hadis (Hadis Müdafası)*. çev. M. Hayri Kırbaçoğlu. Ankara: OTTO Yayınları, 2017.
- İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim. *Uyûnü'l-Ahbâr*. 4 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1986/1406.
- İbn Mâce, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd Mâce el-Kazvînî. *Sünenü İbn Mâce*. thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî. 2 Cilt. b.y.: Dâru İhyâi'l-Kütübi'l-Arabî, ts..
- İbn Manzûr, Ebû'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem. *Lisânül-Arab*. 15 Cilt. Beyrût: Dâru Sâdır, 1993.
- İbn Receb, Ebû'l-Ferec Zeynüddîn Abdurrahmân b. Ahmed. *Şerhu İleli't-Tirmizî*. thk. Nureddin İtr. 2 Cilt. Dımaşk: Dâru'l-Mellah, ts..
- İbn Sa'd, Ebû Abdillâh Muhammed b. Sa'd b. Menî' el-Kâtib. *Kitâbü't-Tabakâti'l-kebîr*. thk. Ali Muhammed Ömer. 11 Cilt. Kahire: Mektebetü'l-Hancı, 2001/1421.
- İbn Teymiyye, Ebû'l-Abbâs Takıyyüddîn Ahmed b. Abdilhalîm. *Minhâcü's-sünnetü'n-Nevebiyye*. thk. Muhammed Reşâd Sâlim. 9 Cilt. Riyâd: Câmiatü'l-İmâm Muhammed b. Suûd el-İslâmî, 1986/1406.
- İbn'ül-Esîr, Ebû's-Seâdât Mecdüddîn el-Mübârek b. Esîrüddîn. *en-Nihâye fî garîbi'l-hadîs ve'l-eser*. thk. Mahmûd Muhammed et-Tanâhî-Tâhir Ahmed ez-Zâvî. 5 Cilt. Kâhire: Dâru İhyâi'l-Kütübi'l-Arabiyye, 1963/1383.
- İbnü'l-Cevzî, Ebû'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî. *Sîretü ve Menâkıbu Ömer b. Abdülazîz*. Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1984.
- İbnü'l-Esîr, İzzuddin Ebû'l-Hasan Ali b. Muhammed. *el-Kâmil fî't-Târih*. çev. Ahmet Ağırakça vd. 12 Cilt. İstanbul: Bahar Yayınları, 1986.

- İbnü'n-Nedîm, Ebü'l-Ferec Muhammed b. Ebî Yâkub. *el-Fihrist*. çev. Ramazan Şeşen. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2019.
- Kâdî Abdülcebbâr, Ebü'l-Hasen Kâdî'l-kudât Abdülcebbâr b. Ahmed. *Fadlû'l-i 'tizâl ve Tabakâtü'l-Mu 'tezile*. thk. Fuâd Seyyid. Beyrût: Dâru'l-Fârâbî, 2017/1439.
- Kandemir, M. Yaşar. "Ahmed b. Nasr el-Huzâî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 2/110. İstanbul: TDV Yayınları, 1989.
- Kandemir, M. Yaşar. "Ali", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 2/375-378. İstanbul: TDV Yayınları, 1989.
- Kaplan, İbrahim. *Erken Dönem Müslüman-Hıristiyan Teolojik İlişkileri*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2006.
- Karadaş, Cağfer. "İnsan Fiilleri". *Kelam El Kitabı*. ed. Şaban Ali Düzgün. Ankara: Grafiker Yayınları, 2016.
- Kastallânî, Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed b. Ebî Bekr. *İrşâdü's-sârî*. thk. Muhammed Abdülazîz el-Hâlidî. 15 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1996/1416.
- Kavak, Özgür. "İki âlim, İki Halife Adayı: Cüveynî'nin Nizâmülmülk'ü, Gazzalî'nin Müstazhir'i". *Dîvân Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi* 16/31 (2011), 35-66.
- Keskin, Hasan. *Kur'an'da Fitne Kavramı*. İstanbul: Rağbet Yayınları, 2003.
- Kettânî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ca'fer. *er-Risâletü'l-müstetrafe*. çev. Yusuf Özbek. İstanbul: İz Yayıncılık, 1994.
- Kılavuz, Ahmed Sâim. *İman Küfür Sınırı Tekfir Meselesi*. İstanbul: Marifet Yayınları, 2016.
- Kılavuz, Ahmet Saim. "Bişr b. Gıyâs". 6/220-221. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.
- Kılıç, Ünal. *Tartışmaların Odağındaki Halife Yezid b. Muaviye*. İstanbul: Kayıhan Yayınları, 2001.

- Kırbaçoğlu, Hayri. “Hadis/Sünnet İlminin Yeniden İnşası”, *Hadisin Dünü-Bugünü ve Geleceği Sempozyumu*. Samsun: y.y., 1993.
- Kırbaçoğlu, M. Hayri. *Ehl-i sünnet'in Kurucu Ataları Ashâbu'l-Hadise Göre Allah'ın Sıfatları Meselesi*. Ankara: OTTO Yayınları, 2017.
- Kirmânî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Yûsuf b. Alî. *el-Kevâkibü'd-derârî fî şerhi Sahîhi'l-Buhârî*. 25 cilt. Beyrût: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1981/1401.
- Koçyiğit, Talât. *Hadisçilerle Kelamcılar Arasındaki Münakaşalar*. Ankara: TDV Yayınları, 1988.
- Kolektif. *Sünen-i Ebû Dâvûd Terceme ve Şerhi*. 17 Cilt. İstanbul: Şamil Yayınevi, 1987.
- Köksal, İsmail. “İslâm tarihinde Uygulanan Devlet Başkanlığı Seçim Şekilleri ve Şer'i Tahlili”. *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 11/1 (2006), 25-36.
- Köktaş, Yavuz. “Kaderiyye ve Mürcie ile İlgili Hadislerin Değerlendirilmesi”. *Hadis Tetkikleri Dergisi* 1/2 (Aralık 2003), 113-143.
- Kutlu, Sönmez. *Selefliğin Fikrî Arka Planı İslâm Düşüncesinde İlk Gelenekçiler*. Ankara: OTTO Yayınları, 2017.
- Kutlu, Sönmez. *Türklerin İslâmlaşma Sürecinde Mürcie ve Tesirleri*. Ankara: TDV Yayınları, 2018.
- Kutluay, İbrahim. “İmamiyye Şiası Hadis Literatüründe Mehdîye Dair Rivayetlerin Sünnî Kaynaklarla Mukayesesi: Mehdî Telakkisi Ehl-i sünnet'e Şia'dan m Geçti?”, *Uluslararası Mehdîlik Sempozyumu Bildirileri*, ed. Mehmet Tıraşçı vd. 399-435. Sivas: Cumhuriyet Üniversitesi Yayınları, 2018.
- Madelung, Von Wilfred. “Horasan ve Maveraünnehir'de İlk Mürcie ve Hanefiliğin Yayılışı”. çev. Sönmez Kutlu. *AÜİFD* 13 (1992), 239-247.
- Mâlik b. Enes. *el-Muvatta'*. thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî. 2 Cilt. Kâhire: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1985/1406.

- Mâtürîdî, Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed. *Kitâbü't-Tevhid*. çev. Hüseyin Sudi Erdoğan. İstanbul: Hicret Yayınları, 1981.
- Meclisî, Muhammed Bâkır b. Muhammed Takî b. Maksûd Alî. *Bihârü'l-envârî'l-câmia li-düreri ahbâri'l-eimmeti'l-ethâr: el-adl ve'l-mead*. 110 Cilt. Beyrût: Müessesetü'l-vefa, 1983/1403.
- Müslim, Ebü'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc b. Müslim el-Kuşeyrî. *Sahîhu Müslim*. thk. Nazr b. Muhammed el-Firyâbî. 2 Cilt. b.y.: Dâru Tayba, 2006/1427.
- Mütercim Âsım Efendi. *el-Okyânûsu'l-basît fî tercemeti'l-kâmûsi'l-muhît*. nşr. Mustafa Koç-Eyyüp Tanrıverdi. 6 Cilt. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2013.
- Nesâî, Ebû Abdîrrahmân Ahmed b. Şuayb b. Alî. *Sünenü'n-Nesâî*. thk. Râid b. Sabrî. Riyâd: Dâru'l-Hadâra li'n-neşri ve't-tevzî, 2015/1436.
- Nesefî, Ebü'l-Muîn Meymûn b. Muhammed. *Tebssiratü'l-edille fî usûli'd-dîn*. thk. Muhammed Enver Hamid İsa. 2 Cilt. Kâhire: Mektebetü'z-Zâhiriyye, 2011.
- Nevbahtî, Ebû Muhammed el-Hasen b. Mûsâ b. el-Hasen. *Fıraku's-Şî'a*. Beyrût: Menşûrâtu'r-Rıdâ, 2012/1433.
- Nevevî, Ebû Zekerıyyâ Yahyâ b. Şeref b. Mürî. *Sahîhu Müslim bi-şerhi'n-Nevevî*. 18 Cilt. b.y.: Müessesetü Kurtuba, 1994/1414.
- Nuaym b. Hammâd. *Kitâbü'l-Fiten*. thk. Semîr Emîn ez-Züheyri. Kâhire: Mektebetü't-Tevhid, 1412.
- Oral, Osman. “Kelâm Ekollerine Göre Halife/Devlet Başkanı'nın Görevleri Ve Hakları”. *Ekev Akademi Dergisi* 19/62 (Bahar 2015), 379-402.
- Öz, Mustafa. “Ca'd b. Dirhem”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 6/542-543. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.
- Öz, Mustafa. “Mehdî el-Muntazar”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 28/376-377. İstanbul: TDV Yayınları, 2003.
- Öz, Mustafa. “Muhammed b. Abdullah el-Mehdî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 30/489-490. İstanbul: TDV Yayınları, 2005.

- Öz, Mustafa. “Muhammed b. Hanefîyye”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 30/537-539. İstanbul: TDV Yayınları, 2005.
- Öz, Mustafa. “Şîa”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 39/111-114. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.
- Öz, Mustafa. “Zeyd b. Zeynelâbidîn ve Zeydiyye”. *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* /19 (2000), 43-58.
- Öz, Mustafa. “Zındık”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 44/390-391. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.
- Özafşar, Mehmet Emin. “Polemik Türü Rivâyetlerin Gerçek Mâhiyeti”. *İslâmiyât* 1/3 (1998), 19-48.
- Özafşar, Mehmet Emin. “Zühli”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 44/543-544. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.
- Özafşar, Mehmet Emin. *İdeolojik Hadisçiliği Tarihi Arka Planı*. Ankara: OTTO Yayınları, 2015.
- Özbek, Ömer Faruk. *Muhammed b. Nasr el-Mervezî’nin Hadisçiliği ve es-Sünne Adlı Eserindeki Metodu*. Sivas: Sivas Cumhuriyet Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2020.
- Özdemir, Ahmet. “Hâricî/İbâdî Gelenekte Sünnetin Teşri Değeri”. *Amasya İlahiyat Dergisi* 14 (Haziran 2020), 197-227.
- Özdiñç, Rıdvan. *İtikat ve Siyaset Sünnî Kelâmında İmamet-Hilâfet Meselesi*. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2018.
- Özel, Ahmet. “Ahkâm”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 1/550-551. İstanbul: TDV Yayınları, 1988.
- Özer, Salih. “Söylem Çözümlemesi ve Rivayetlerin Anlaşılmasına Yönelik Katkıları”. *İslâmî Araştırmalar Dergisi* 20/1 (2007), 39-57.
- Özkan, Mustafa. *Emevîler Döneminde İktidar-Ulemâ İlişkisi*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2016.

- Özler, Mevlüt. “Tevhid”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 41/18-20. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.
- Özler, Mevlüt. *İslâm Düşüncesinde 73 Fırka Kavramı*. İstanbul: Nun Yayınları, 1996.
- Özpınar, Ömer. *Hadîs Edebiyatının Oluşumu*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2013.
- Öztürk, Mustafa. “Kaderî Olmakla İtham Edilen Hadis Râvîleri”. *Hadis Tetkikleri Dergisi* 9/2 (Aralık 2011), 7-34.
- Râgıb el-İsfahânî, Ebü'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed b. el-Mufaddal. *el-Müfredât fî Garîbi'l-Kur'ân*. 2 Cilt. b.y.: Mektebetü Nezâri Mustafâ el-Bâz, ts..
- Râmhürmüzî, Ebû Muhammed İbn Hallâd el-Hasen b. Abdirrahmân b. Hallâd. *el-Muhaddisü'l-fâsıl beyne'r-râvî ve'l-vâî*. thk. Muhammed Acâc el-Hatîb. Beyrût: Dârü'l-Fikr, 1984/1404.
- Saliş, Hatice. *Hadis Edebiyatında Kitabü's-Sünne'ler ve Ahmed b. Hanbel'in Kitabü's Sünne'si*. İstanbul, Marmara Ünivesitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2011.
- Sallabi, Ali Muhammed. *Büyük Islah ve Tecdid Önderi Ömer b. Abdülaziz Hayatı Şahsiyeti ve Dönemi*. çev. Ayhan Ak. İstanbul: Ravza Yayınları, 2009.
- Sarıçam, İbrahim. *Hiz. Osman*. Ankara: TDV Yayınları, 2017.
- Seven, Şuayip. “Hz. Peygamber’e Soru Sorma Yasağı - Tarihi Gerçekliği, Mahiyeti ve Hikmeti”. *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi* 24/1 (Haziran 2020), 565-586.
- Sezgin, Fuad. *Buhârî'nin Kaynakları*. İstanbul: OTTO Yayınları, 2017.
- Sinanoğlu, Abdulhamit. “İslâm Düşüncesinin İlk Özgürlükçü Hareketi Mu'tezile'nin “Kader” Anlayışı”. *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 0/7 (2006), 69-92.
- Sinanoğlu, Abdulhamit. “İslâm'ın ilk Siyasallaştırılma Sürecinde “Kader” İnancı”. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 43/2 (Ağustos 2002): 249-276.

Sinanoğlu, Mustafa. “İman”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 22/212-214. İstanbul: TDV Yayınları, 2005.

Sinanoğlu, Mustafa. “Muattıla”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 30/330-331. İstanbul: TDV Yayınları, 2005.

Sinanoğlu, Mustafa. “Seneviyye”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 36/521-522. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.

sorularlaislamiyet.com. “Abbas oğullarının içinden doğudan sancaklı kişiler çıkacak... anlamındaki hadis, IŞİD / DEAŞ adlı terör örgütüne mi işaret ediyor?”. Erişim 1 Ocak 2020. <https://sorularlaislamiyet.com/abbas-ogullarinin-icinden-dogudan-sancakli-kisiler-cikacak-anlamindaki-hadis-isid-adli-teror>

Soysal, Mahmut Enes. “Tarihsel Süreçte Bayrak ve Sancaklarımız”. *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi* 17/42 (2010), 209-239.

Sözcü. “IŞİD’in Bayrağı”. Erişim 1 Ocak 2020. <https://www.sozcu.com.tr/2014/yazarlar/soner-yalcin/isidin-bayragi-617072/>

Sübkî, Ebû Nasr Tâcüddîn Abdülvehhâb b. Alî b. Abdilkâfî. *Tabakâtü’ş-Şâfiyyeti’l-kübrâ*. thk. Mahmûd Muhammed et-Tanâhi. 10 Cilt. b.y.: Faysal İsâ el-Bâbi’l-Halebî, 1964/1383.

Süt, Abdulnasır. “Gaylân ed-Dımeşkî ve Kelamî Görüşleri”. *Bingöl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2/3 (Ekim 2014), 1-21.

Süyûtî, Ebü’l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr. *Târîhu’l-hulefâ*. çev. Abdullah Gündüz. İstanbul: Asalet Yayınları, 2019.

Şâfiî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İdrîs b. Abbâs. *el-Üm*. thk. Rifat Fevzî Abdulmuttalib. 11 Cilt. b.y.: Dârü’l-Vefâ, 2001/1422.

Şâfiî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İdrîs b. Abbâs. *er-Risâle*. thk. Ahmed Muhammed Şakir. Kâhire: Mustafa el-Babi el-Halebi, 1938/1357.

Şahin, Hanifi. “İlk Dönem Kader Tartışmalarında Siyasetin Rolü”. *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 0/36 (Aralık 2011), 47-70.

- Şahin, Sami. *Hadislerde Aşere-i Mübeşşere Dünyada İken Cennetle Müjdelenenler*. Ankara: Yayınevi Yayın, 2009.
- Şehristânî, Ebû'l-Feth Tâcüddîn Muhammed b. Abdülkerîm. *el-Milel ve'n-nihal*. çev. Mustafa Öz. İstanbul: Litera Yayıncılık, 2008.
- Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr. *Târîhu't-Taberî*. thk. Muhammed Ebû'l-Fadl İbrahim. 11 Cilt. b.y.: Dâru'l-Meârif, 1967/1387.
- Tabersî, Ebû Alî Emînüddîn el-Fazl b. Hasan b. Fazl. *Mecmaü'l-beyân fî tefsiri'l-Kur'ân*. 10 Cilt. Beyrût: Müessesetü'l-i'lam li'l-matbûa, 1995/1415.
- Temîmî, Ebu'l-Arab Muhammed b. Ahmed b. Temîm. *Kitâbü'l-mihen*. thk. Yahya Vehîb el-Cebûrî. Beyrût: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 2006/1427.
- Tirmizî, Ebû İsâ Muhammed b. İsâ b. Sevre (Yezîd). *Câmiu't-Tirmizî*. b.y.: el-Evgâfu's-Suudiyye, 2000/1421.
- Tunç, Cihat. “Gaylân ed-Dimaşkî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 13/414-415. İstanbul: TDV Yayınları, 1996.
- Ukaylî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Amr b. Mûsâ. *Kitâbü'd-Duafâü'l-kebîr*. thk. Abdülmu'tî Emîn Kal'acî. 4 Cilt. Beyrût: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, ts..
- Ulu, Arif. ““Önceleri İsnaddan Sormazlardı...” Rivâyetinin Senedi Üzerine Bir İnceleme”. *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 0/36 (Aralık 2011), 19-46.
- Ünalın, Abdullah. *İmamet Teorisinin Hadis Referansları Ehl-i sünnet ve Şia Örneği*. İstanbul: Mevsimler Kitap, 2017.
- Üzüm, İlyas. “Kaderiyye”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 24/64-65. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.
- Üzüm, İlyas. “Sıffîn Savaşı”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 37/108-109. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.
- Watt, W. Montgomery. *İslâm Düşüncesinin Teşekkül Dönemi*. çev. Osman Demir. İstanbul: KETEBE Yayınları, 2021.

- Wellhausen, Julius. *Arap Devleti ve Sukutu*. çev. Fikret Işıltan. Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1963.
- Yavuz, Yusuf Şevki. “Ehl-i Bid‘at”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 10/501-505. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.
- Yavuz, Yusuf Şevki. “Halku’l-Kur‘ân”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 15/371-375. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.
- Yavuz, Yusuf Şevki. “Lafziyye”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 27/48. Ankara: TDV Yayınları, 2003.
- Yazıcıoğlu, Mustafa Said .”Fiil”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 13/59-64. İstanbul: TDV Yayınları, 1996.
- Yeşilyurt, Temel. “Rü’yetullah”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 35/311-314. İstanbul: TDV Yayınları, 2008.
- Yiğit, İsmail. “Osman”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 33/438-443. İstanbul: TDV Yayınları, 2007.
- Yiğit, İsmail. “Sıffin Savaşı”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 37/107-108. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.
- Yörükân, Yusuf Ziya. *Ebü’l-Feth Şehristânî Milel ve Nihal Üzerine Karşılaştırmalı Bir İnceleme ve Mezheplerin Tetkikiinde Usûl*. Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı, 2002.
- Yörükân, Yusuf Ziya. *İslâm Akaid Sisteminde Gelişmeler-İslâm Dini ve Mezhepleri Tarihi: 2*. İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2015.
- Yücel, Ahmet. *Hadis İstilahlarının Doğuşu ve Gelişimi Hicrî İlk Üç Asır*. İstanbul: İFAV Yayınları, 2014.
- Yücel, Ahmet. “Mehdî Hadislerinin Temel Hadis Kaynaklarındaki Anlamı”. *Beklenen Kurtarıcı İnancı*, ed. Yusuf Şevki Yavuz. 141-173. İstanbul: KURAMER Yayınları, 2017.
- Yücesoy, Hayrettin. “Mihne”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 30/26-28. İstanbul: TDV Yayınları, 2005.

Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân. *Mîzânü'l-îtidâl fi nakdi'r-ricâl*. thk. Ali Muhammed Bicâvî. 4 Cilt. Beyrût: Dârü'l-Mârif, ts..

Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân. *Muhtasarü'l-Uluvv li'l-Aliyyi'l-Azîm*. çev. M. Beşir Eryarsoy. İstanbul: Ümmülkura Yayınevi, 2009.

Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân. *Siyeru âlâmi'n-nübelâ*. thk. Şuayb el-Arnaût. 29 Cilt. Beyrût: Müessesetü'r-Risâle, 1983/1403.

Zorlu, Cem. *Abbasîlere Yönelik Dînî ve Siyasî İsyanlar, Ebû Ca'fer el-Mansûr Dönemi*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2001.

ÖZ GEÇMİŞ

KİŞİSEL BİLGİLER

Adı Soyadı : Sema Korucu Güven

Uyruğu :

Doğum Tarihi ve Yeri :

e-posta :

EĞİTİM

Derece

Kurum

Mezuniyet Yılı

İŞ TECRÜBESİ

Tarih

Kurum

Görev

YABANCI DİL BİLGİSİ